

۱۹۷۷
۱۹۷۷
۱۹۷۷

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

زبان و ادبیات فارسی ۱۳۰۰

ترجمہ

السواد الالعظمیٰ

تالیف

ابوالعاسم اسحاق بن محمد بن اسماعیل بن ابراہیم بن زید

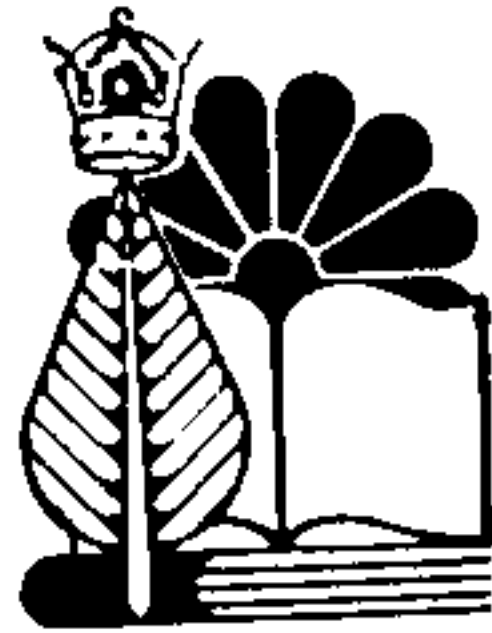
حکیم سمرقندی

ترجمہ بہ فارسی در حدود ۳۷۰ ہجری قمری بہ فرمان امیر نوح سامانی

بہ اہتمام

عبدالحی حبیبی

آشنات بنیاد فرہنگ ایران

۷۵۰

137164

از این کتاب
۱۵۰۰ نسخه در کتابستان ۱۳۴۸ در چاپخانه داورپناه
چاپ شد

فهرست مسایل کتاب

پیش گفتار

۱۶-۳

ص ۱۷-۲۷	مقدمه : در شرح تألیف و ترجمه سواد اعظم و ضرورت آن
ص ۲۷	مسئله ۱ : در ایمان به حقیقت نه به شك
ص ۳۱	مسئله ۲ : خلاف نا کردن باجماعت مسلمانان و اهل سنت و جماعت
ص ۳۴	مسئله ۳ : نماز از پس هر نيك و بد روا بود
ص ۳۵	مسئله ۴ : هیچکس را از اهل قبله کافر نخوانند
ص ۳۹	مسئله ۵ : بر جنازه هر خورد و بزرگ نماز کنند
ص ۳۹	مسئله ۶ : تقدیر نیکی و بدی از خداست
ص ۴۰	مسئله ۷ : اطاعت هر امیر عادل و جائز و سلطان فرض است
ص ۴۲	مسئله ۸ : مسح بر موزه در سفر و حضر رواست
ص ۴۳	مسئله ۹ : ایمان عطای خدا و فعل از بنده و توفیق از خداست
ص ۴۵	مسئله ۱۰ : بنده با همه افعال خویش مخلوق است
ص ۴۶	مسئله ۱۱ : قرآن کلام خداست و مخلوق نیست
ص ۵۳	مسئله ۱۲ : عذاب گور حق است
ص ۵۶	مسئله ۱۳ : سؤال منکر و نکیر حق است
ص ۶۲	مسئله ۱۴ : بدعا و صدقه زندگان ، مردگان را منفعت است
ص ۶۸	مسئله ۱۵ : شفاعت حق است
ص ۷۱	مسئله ۱۶ : معراج حق است
ص ۷۳	مسئله ۱۷ : نامه عمل خواندن حق است
ص ۷۵	مسئله ۱۸ : شمار روز قیامت حق است
ص ۷۶	مسئله ۱۹ : ترازو (میزان) حق است
ص ۷۸	مسئله ۲۰ : صراط حق است
ص ۸۰	مسئله ۲۱ : بهشت و دوزخ حق است
ص ۸۳	مسئله ۲۲ : حق تعالی شمار کند بایندگان بی واسطه و ترجمان
ص ۸۵	مسئله ۲۳ : ده تن به بهشت گواهی داده شده و خلافت
ص ۹۰	مسئله ۲۴ : صفات خدا ، خشم و رضا
ص ۹۳	مسئله ۲۵ : دیدار خدا حق است
ص ۹۷	مسئله ۲۶ : مراتب انبیا برتر از مراتب اولیاست
ص ۹۸	مسئله ۲۷ : کرامات اولیا حق است
ص ۱۰۲	مسئله ۲۸ : عقل انبیا برتر از عقل مؤمنانست و عقل مؤمنان برتر از عقل کافران . پنج روی عقل
ص ۱۰۶	مسئله ۲۹ : خداوند ازلی و ابدیست و صفات او
ص ۱۰۷	مسئله ۳۰ : خدا دانا و تواناست

- مسئله ۳۱ : خلاق از دنیا برینج فرقه بیرون شوند و بحث شفاعت
ص ۱۰۹
- مسئله ۳۲ : خدا هر چه خواست کرد و هر چه خواهد کند به فضل و عدل خود
ص ۱۱۰
- مسئله ۳۳ : قرآن کلام خداست در مصحفها و بر زبانها
ص ۱۱۲
- مسئله ۳۴ : ایمان حقیقت است نه مجاز
ص ۱۱۷
- مسئله ۳۵ : نیکبهای کسانرا به خصمان دادن در روز قیامت
ص ۱۱۹
- مسئله ۳۶ : توفیق با فعل برابر است نه پیش و نه پس
ص ۱۲۰
- مسئله ۳۷ : ایمان اقرار بزبان و تصدیق بدل است
ص ۱۲۱
- مسئله ۳۸ : خدا بهیچ چیز مانند نیست و هیچ چیز بدان نماند
ص ۱۲۳
- مسئله ۳۹ : خدا را مکان نیست و بیچون و بیچگونه است
ص ۱۲۴
- مسئله ۴۰ : کسب کردن بحال ضرورت فرض است
ص ۱۲۶
- مسئله ۴۱ : عمل از ایمان نیست
ص ۱۲۷
- مسئله ۴۲ : ایمان یکسانست
ص ۱۳۰
- مسئله ۴۳ : مرگ و پس از مرگ زنده شدن حق است
ص ۱۳۱
- مسئله ۴۴ : روز قیامت حق است
ص ۱۳۲
- مسئله ۴۵ : وترسه رکعت بیک سلام حق است
ص ۱۳۴
- مسئله ۴۶ : حدیث امام حدیث است
ص ۱۵۲
- مسئله ۴۷ : بآب اندک ایستاده طهارت روا نباشد
ص ۱۵۳
- مسئله ۴۸ : مسح بر موزه حق است
ص ۱۵۴
- مسئله ۴۹ : تباهی طهارت به جریان خون و ریم از بدن
ص ۱۵۴
- مسئله ۵۰ : ایمان نکاهد و نیفزاید
ص ۱۵۵
- مسئله ۵۱ : امر از محبان بجهت محبت بر نخیزد
ص ۱۵۷
- مسئله ۵۲ : ترسیدن از خوف خانمه حق است
ص ۱۵۹
- مسئله ۵۳ : برحمت خدا امید داشتن فریضه است
ص ۱۶۰
- مسئله ۵۴ : ایمان کمتر یا بیشتر یا گران تر و سبکتر نباشد
ص ۱۶۱
- مسئله ۵۵ : نگهداری دین واجب است . تقسیم خلق
ص ۱۶۲
- مسئله ۵۶ : نامهای هفتاد و سه فرقه امت با شرح عقاید ایشان
ص ۱۶۶
- مسئله ۵۷ : اجتناب از مبتدع و پابندی به سنت
ص ۱۹۰
- مسئله ۵۸ : مسواک و خلال و ناخن باز کردن و ده سنت ابراهیمی با آداب آن
ص ۲۰۸
- مسئله ۵۹ : هر که حجامت کند طهارتش تباه نشود و نمازش روا بود
ص ۲۱۹
- مسئله ۶۰ : نماز تراویح سنت است
ص ۲۲۰
- مسئله ۶۱ : دعا کردن زندگانرا منفعت و مردگانرا راحت است. فضیلت دعا
ص ۲۲۲
- خاتمه کتاب :
ص ۲۲۴
- فهرستها :
ص ۲۲۵

پیش‌گفتار

در سلسله طبع انتقادی و ترتیب و احیای متون نشر نشده در این قدیمترین کتابی است، که بدکشف و نشر آن موفق شده‌ام. تا جایی که من می‌دانم، این کتاب قبلاً نشر نشده و نخستین بار در جمله چهار و پنج متن کهن سال مکشوف زبان دری جای می‌گیرد، که بدعصر سامانیان بلخی تعلق دارد، و یکی از نمونه‌های ارزشمند نشر قدیم دری شمرده می‌شود.

این کتاب از حیث موضوع، دینی و مذهبی است و محتویات آن به‌دوره فکری و عقلی خاصی که در قرن چهارم هجری در خراسان ایجاد شده بود تعلق دارد. مردم خراسان - چنانچه در تاریخ روشن است - از اوایل قرن اول اسلامی در مقابل فتوح فکری و جنگی عرب از عقاید و افکار کهن خود، به‌صورت مختلف جنبش‌های ملی و فکری و سیاسی و حربی دفاع می‌کردند و این مقاومت‌ها در سرتاسر خراسان و ماوراءالنهر دوام داشت، که جمعی باشمشیر و سنان و گروهی باسلاح فکر و ادب مآثر قدیم خود را نگهداری

کردندی و تازیان ایشانرا باغی و خارجی و شعوبی شمردی .
این تعصب ملی به اصطلاح تازیان «شعوبیت» نامیده شد، و ما می بینیم
که بشار بن برد شاعر نابینای تخارستانی - که بجرم ارتداد در سنه ۱۶۷ هجری
کشته شد - کار را درین تعصب شعوبی به جائی رسانیده بود، که علناً بر ضد
روح اسلام شعر سرودی و بدکردار پیروان کیش زردشت آتش را پرستیدی
و گفتی :

الارض مُظلمة، والنار مُشرقَة والنارُ معبودة، مذکانتِ النارُ

در جنبش های ملی ضد سلطه عرب اموی، خراسان تا ماوراءالنهر کانون
این حرکات بود، نهضت بومسلم خراسانی (حدود ۱۳۵ هجری) و خروج سنباد
فیروز اسپهبد زردشتی نسابوری (حدود ۱۳۷ هجری) و شورش های سپیدجامگان
و راوندیان (حدود ۱۴۰ هجری) و براز بنده (حدود ۱۴۱ هجری) و استاد
سیس بادغیسی (حدود ۱۵۰ هجری) و هاشم حکیم مقنع مروی (حدود ۱۶۱ هجری)
و حصین سیستانی (حدود ۱۷۵ هجری) و حمزه بن اترک سیستانی (حدود ۱۸۰
هجری) و امثال آن مظاهری بودند، که از روح شکست ناپذیر خراسانیان
نمایندگی می کردند. و این مردم که از خود طرز تفکر و دین و آیین و
فرهنگی کهن سال داشتند، در مقابل حکمرانی و فراوردهای جدید عربی
چنین می اندیشیدند :

« نقلست که از اهل هرات، ابومسلم، از پیری پرسید، که چند ساله بی؟ گفت :
شش ساله ! گفت : چگونه تواند بود، و تو مرد پیر شده بی ! گفت : ای امیر !
عمر آنست که در ایمنی و فراغت بگذرد، و ما در عهد تو، از ظلم و تعدی ایمن
شده ایم . و این شش ساله بیش نیست . اوقاتی که در روزگار بنی امیه گذشته، آنرا
از عمر نمی دانیم . »

(روضات الجنات فی اوصاف هرات ۱/۱۷۶)

۱- یعنی : زمین تاریک و آتش روشن است و بنا برین تا آتش هست، درخور
پرستش باشد.

این پیر مرد هراتی، ایمنی و فراغت فکری و فرهنگی را در ساطعۀ
خشن امویان تازی ندیده بود، و بنابراین آن ایام را جزو عمر خود نشمرد،
زیرا روزگاری که در اسارت گذرد، جزو زندگانی نباشد.

در حرکات ملی خراسانیان، علاوه بر عنصر جنگی و تکبید بد شمشیر،
فکر و آثار فرهنگ قدیم ایشان هم دخیل بود، و در پیروان و شمشیر زنان
هر جنبش، انعکاسی از عقاید گذشته مردم این سرزمین نیز دیده می شد،
مثلاً: یکی از عقائد مردم زردشتی این بود، که در آینده سه پسر از پشت
زردشت در کنار دریاچه هامون سیستان ظهور خواهند کرد، و هنگامیکه
پسر واپسین بنام سوشیانت بیرون آید، لشکر دروغ اهریمنی یکسره نابود
خواهد شد^۱

گویا انعکاس این عقیده قدیم بود که پیروان بومسالم، بعد از مرگ
او را مانند موعود مصاح کیش زردشتی پنداشتند، و بد قول فان فلو تن معتقد
به مرگ او نبودند، و انتظار رجعتش را می کشیدند، که در بازگشت خود،
سراسر زمین را بد نور عدل خواهد آراست و بعد از امامت بد دخترش
فاطمه رسیده است^۲.

باری پیکار فکری و حربی خراسانیان با عرب چنان شدت یافته بود،
که شاعری تازی نژاد از احوال این مردم چنین گفت:

قوم یدینون دیناً، ماسمعتُ به عن الرسول ولاحادث به الكتب
فمن یکن سائلی عن اصل دینهم فان دینهم ان قتل العرب^۳

یعنی: گروهی اند و دینی دارند، که از پیامبر و کتاب سماعونی نیامده،
اگر کسی از من اصل دین ایشانرا بپرسد خواهم گفت: دینی غیر از کشتار

۱- یشتها ۲/۲۸۹ و مینو خرد ۲/۲۳۸ . ۲- ساطعۀ عرب ۶۸، بد حوالت

مروح الذهب ۳/۲۲۰ . ۳- الکامل ۵/۱۸۱ .

عرب ندارند .

این مردمی که به مفاخر عجمی خود و حسب و نسب و فرهنگ اصیل کهن سال، سخت نازان و شادمان بودند، بالاخره سلطه فکری و دینی اسلامی را پذیرفتند ، و پیکار خود را تنها در مقابل سیادت عسکری و سیاسی عرب ادامه دادند ، چنانچه به وسیله طاهریان پوشنگی و صفاریان سیستانی و سامانیان بلخی و غزنویان و سلجوقیان و غوریان و دیگر رجال و خاندانهای بومی در ماوراءالنهر و خراسان و سیستان و عراق ، هویت ملی و تشخص و استقلال سیاسی خود را نگهداری کردند .

سلطه فرهنگی عرب که به وسیله دین و زبان تازی پهن می شد ، در مدت سه قرن با خلط عناصر فرهنگ خراسانی نضج و پختگی گرفت . و درین وقت بود که مردم این سرزمین با وجود تفاخر به حسب و نسب عجمی خود، به سلطه فکری اسلام نیز خاضع تر شدند ، و شاعر عربی زبان سفدی خریمی چنین گفت :

وَنَادَيْتُ مِنْ مَرُوٍ وَبَلِخٍ فَوَارِسًا	لَهُمْ حَسَبٌ فِي الْاَكْرَمِينَ حَسِيبُ
إِنَّ آدِي سَاسَانَ كَسْرِي بِنُ هَرْمِزِ	وَخَاقَانَ لِي لَوْ تَعْلَمِينَ نَسِيبُ
مَلَكْنَا رِقَابَ النَّاسِ فِي الشَّرِكِ كُلِّهِمْ	لَنَا تَابِعٌ طَوْعِ الْقِيَادِ جَنِيبُ
فَلَمَّا آتَى الْإِسْلَامُ وَأَنْشَرَحْتَ لَهُ	صَدُورٌ بِهِ نَحْوَ الْإِتَامِ قُنِيبُ
تَبِعْنَا رَسُولَ اللَّهِ حَتَّى كَأَنَّمَا	سَمَاءٌ عَلَيْنَا بِالرِّجَالِ تَصُوبُ

(ضحی الاسلام ۱/۶۶)

در چنین حال که دین اسلام بامبادی نیکو و موافق تقاضای عصر و

۱- از مرو و بلخ شه سوارانی را که دارای شایستگی بودند خواستم . پدران من ساسان و کسری و خاقان اند ، که در ایام شرك هم بر مردمان حکم رانده ایم و پیرو ما بوده اند، اما هنگامی که اسلام آمد و سینه های ما به آن گشاده شد ، پس پیامبر خدا را پیروی کردیم ، و او را مانند ابر رحمت پنداشتیم .

باروحیه دیموکراتیک خود بدین سرزمین رسید، و آیینی بود، که نسبت به کیش‌های فرسوده و کهنه و مسخ شده سابق برتری داشت، مردم آنرا با وسعت صدر پذیرفتند، و برای ترتیب امور زندگانی مساعدترش یافتند، در حالی که سلطهٔ حربی و سیاسی تازیان را رد می‌کردند و می‌گفتند:

فَعُودُوا إِلَىٰ أَرْضِكُمْ بِالْحِجَازِ لِأَكْلِ الضَّبَابِ وَرَعَى الْغَنَمِ

چنانچه در دوره‌های سیر عقلی ملل شاهد است، دین همواره در مرحلهٔ نخستین، از راه عقیدت و ایمان پیش می‌رود، که عقلیت را دران بیشتر دخلی نباشد.

درین دوره احکام و روایات دینی، با قلبهای پر ارادت و ایمان پذیرفته می‌شوند، و در پناه همین عقیدت است، که هر دین در مراحل نخستین خویش پیش رفته است، و عقیدتمندان فداکار با ایمان آنرا تبلیغ کرده‌اند. تا که بعد از مدتی دورهٔ شکوک و عقلیت بران آمده و فرقه‌ها و آراء و افکار دیگری از مجاری عقلی دران رخنه افکنده، و موجب تولید علوم می‌مانند علم کلام گردیده است.

این کتاب را که شما می‌خوانید، محصول چنین دورهٔ عقلی است، که مردم خراسان، هنوز در مرحلهٔ ایمان و عقیدت بوده و دورهٔ تعقل و تفاسف کاملاً آغاز نشده بود.

نویسندهٔ تازی کتاب، اصلاً امامی است سمرقندی، که تنها می‌خواهد بر روایات دینی و مذهبی فرقهٔ حنفیه اتکاء کند و مردم را از راه عقیدت و ایمان به آن مبادی تلقین نماید.

۱- این بیت از قصیدهٔ متوکل شاعر عربی زبان دربار صفاریان است، که از طرف یعقوب ایث صفاری خطاب به المعتمد خلیفه عباسی بغداد گوید: ای تازیان شما به سرزمین خود، حجاز برگردید، برای سوسمار خوردن و چرانیدن گوسپندان.

بنابراین بر روایت، بسیار استواری دارد تا درایت . و اکثر محتویات کتاب اکنون عملاً از بین رفته و مورد تطابق در زندگانی امروزی نیست ، و عقابیت پیشرو و مترقی امروزی چنین چیزها را برای زندگانی مادی مفید نمی داند .

اما اهمیت این کتاب به دو چیز است

نخست: ارزش ادبی آن است، که یکی از کهن ترین نثرهای دری است. و اگر از آن عصر بیشتر از هزار سال ، سطری هم به دست آید مفتنم و نگهداشتمنی است ، تاچه رسد به کتابی که چند صد برگ دارد ، و نماینده سبک کهن ترجمه و نثر نویسی زبان باشد . من در فصلی علی حده بر خصایص کهن نثر و کلمات و لغات و اصطلاحات و طرزهای باستانی تعبیر این کتاب بحث خواهم کرد ، که در موارد سبک شناسی و دستور زبان و فرهنگ نویسی و ضبط تعابیر قدیم سودمند است .^۴

دو دیگر : ارزش فکری و تاریخی کتاب است، که محققان و پژوهندگان را بدکار آید، و کسانی که تاریخ فکر و عقائد و اوضاع عقلی و روحی را درین سرزمین کنجکاوی و پژوهش کنند ، می توانند از آن سود ببرند ، کد مردم آن عصر و پیروان مذهب حنفی، در مساینل عقیده و ایمان و روایات اسلامی چگونه اندیشه داشتند، و مجاری فکری از کدام منابع سرچشمه می گرفت. و فرق مختلفه چگونه می اندیشیدند ، و به چه نام شناخته شده بودند ؟ در مبانی پیدایش عقاید و فرق اسلامی عوامل فراوان سیاسی، اقتصادی، فکری ، دینی و تاریخی مؤثراند ، و یک نفر محقق می تواند ، آن را از روی آثاری که در عصرهای مختلف نوشته شده ، تحقیق نماید . و درین مورد کتاب حاضر یکی از منابع قدیم شمرده می شود .

در حقیقت طبع انتقادی و نشریك كتاب كهن زبان دری كه تا كنون پیدا نشده و از سلسله كتب منشور كهن سال زبان ما شمرده می شود به ذات خود كاری است كه باید می شد، و من اتفاقاً يك نسخه آنرا از قندهار به دست آوردم، كه نخستین بار آنرا در مقالتي در مجله وزین یغما در سنه ۱۳۴۲ شمسی معرفی كردم. و مورد توجه دانشمندان واقع گشت.

بعد از آن حیف دانستم، كه چنین كتابی طبع و نشر نشود، و به دسترس ارباب ذوق و دانش گذاشته نشود.

بنابرین نخستین بار، متن آنرا از روی همان نسخه واحده كه در دست بود، ترتیب و تصحیح و تفسیر كردم. ولی بعد از دو سال نسخه دیگری را از آن كتاب در كتب خطی موزه كابل - كه به كتابخانه نسخ خطی انتقال می یافت، و دانشمندگرای فكری سلجوقی فهرست آنرا در مدت کمی ترتیب می داد - دریافتم.

این نسخه دوم اگر چه مغلوط و مغشوش و بد خط بود، ولی لازم دیده شد، كه آنرا سراپا بامتن تهیه کرده از نسخه اول مقابله كنم. و اختلافات كلمات و الفاظ و جمل آن را - در جایی كه مفید بود - در حواشی بیاورم.

به این ترتیب كتاب ما كاملتر گشت، و بسا از مشكلات لفظی و معنوی كه در ترتیب نسخه اول بود، روشن گردید، كه در حواشی كتاب به آن اشارت کرده ام.

در اواسط سال ۱۳۴۷ شمسی برای طبع این كتاب با دانشمند گرای معظم دكتور پرویز ناقل خانلری دبیر كل و مدیر عامل بنیاد فرهنگ ایران مكاتبه شد. و جناب ایشان، طبع و نشر آن را در نشرات مؤسسه محترم خویش وعده دادند.

در حقیقت بنیاد فرهنگ ایران ، باطبع و نشر کتب گرانبهای زبان
 دری - از متون قدیم و دیگر آثار مفید - خدمت فراموش نشدنی را به
 دنیای دانش و فرهنگ انجام داده است، که همواره موجب سپاس و خشنودی
 دانشمندان و مردم سهیم درین ذخیره عظیم و مشترک فرهنگی آسیا خواهد بود.
 امیدوارم این ارمغان ناچیز من ، بدین مواریث فرهنگی ، مورد
 قبول دانشمندان و پرورندگان این فرهنگ بزرگ گردد .

کابل . جمال مینه . شب اول قوس ۱۳۴۷

عبدالحی حبیبی

نسخه‌های کتاب

نسخه‌ای که من آنرا اصل کار خود قرار داده‌ام، و در حواشی هم به نشان (اصل) به آن اشاره شده، ۱۶۴ صفحه متوسط به خط نسخ خوانا دارد، که هر صفحه آن دارای ۱۵ تا ۱۸ سطر است، که خصائص آنرا در مقال‌دای که در سنه ۱۳۴۲ در مجلهٔ یغما چاپ شد نوشته‌ام :

يك كتاب گم شده قديم نثر فارسی

ترجمه فارسی السواد الاعظم

و رفع اشتباهات وارده دربارهٔ این کتاب

کتاب السواد الاعظم از قدیمترین تألیفات ائمهٔ مذهب حنفی است، که آنرا یکی از پیشروان و علمای این مذهب، ابوالقاسم اسحاق بن محمد بن اسماعیل، مشهور به حکیم سمرقندی در حدود ۲۹۰ هجری به زبان عربی در شرح‌شست و دو مسئلهٔ کلامی،

۱- حاجی خلیفه شست و دو مسئله گفته در حالی که نسخهٔ مکتوبهٔ فارسی آن حاوی شست و یک مسئله است. حاجی خلیفه گوید، السواد الاعظم، فی الکلام مؤلف الطیف مختصر مبنی علی اثنتین وستین مسئله لابی القاسم اسحاق بن محمد القاضی الحنفی المتوفی ۳۴۲ هجری (کشف ۳۷/۲).

به امر اسماعیل بن احمد سامانی (۲۷۹ - ۲۹۵ هـ) در بخارا نوشت .
این امام حکیم سمرقندی قاضی سمرقند بود ، و از اصحاب و پیروان امام و متکلم
معروف ابو منصور ماتریدی است ، که در عاشوراء محرم ۳۴۲ هجری از جهان رفت ، و در
گورستان معروف چا کردیزه سمرقندی مدفون است^۱ .

کتاب السواد الاعظم را مؤلفان کشف الظنون و اسماء المؤلفین می شناسند^۲ و بقول
ادوارد فاندیک در کتاب اکتفاء الفروع^۳ ، متن عربی سواد در بولاق قاهره در سنه
۱۲۵۳ قمری طبع شده است^۴ .

این کتاب داستانی شگفت دارد بدین معنی که : اولاً به زبان تازی به امر اسماعیل
سامانی نوشته شد ، و بعد از تقریباً هشتاد سال ، آنرا به امر امیر خراسان نوح بن منصور
به فارسی ترجمه کرده اند ، ولی نام مترجم آن معلوم نیست ، و چون عصر امارت نوح
ثانی از ۳۶۶ تا ۳۸۷ هجری دوام داشت ، بنابراین ترجمه فارسی السواد الاعظم را در
حدود ۳۷۰ هجری تخمین می کنیم .

در سنه ۷۹۵ قمری خواجه محمد یار سا بن محمد حافظی بخاری (متوفی ۸۲۲ هـ
در مدینه) که از اصحاب خواجه بهاء الدین نقشبند و جانشین او بود ، این ترجمه
فارسی السواد الاعظم را به زبان متعارف روزگار در آورده ، و بران یک مقدمه و
یک خاتمه را افزود . وی گوید که : مطالب متن کتاب انتخابی است از اصل ، و
تمامی کتاب نیست .

ازین نسخه مرتبه خواجه محمد یار سا اکنون دو نسخه مکشوفست :
یکی : به خط خود خواجه محمد یار سا ، تحریر ۷۹۵ هجری در ۸۳ صفحه ۱۱ سطری ،
بر کاغذ نخودی رنگ بخارائی به قطع ۱۲۰ X ۱۷۰ سانتی متر ، دارای یک مقدمه
از انشاء خود محمد یار سا ، که این نسخه در هرات پیش دانشمند فکری سلجوقی
بوده و در سنه ۱۳۳۰ شمسی به تهران برده شد و درجراید و مقالات معرفی شد .

- ۱- الانساب سمعانی ۱۷۲ و قنديه ۹/۳ . ۲- کشف ۳۷/۲ و اسماء
- ۱۹۹/۱ . ۳- صفحه ۱۶۶ طبع قاهره ۱۳۱۳ قمری . ۴- ادوارد فاندیک
- امریکائی گوید: ابوالقاسم اسحق محمد الحکیم السمرقندی الماتریدی العقیده المتوفی
- ۳۴۲ هجری له کتاب السواد الاعظم، طبع فی بولاق ۱۲۵۳ هجری وهو مشتمل علی
- اسئلة واجوبه فی اصول الدین (ص ۱۶۶) .

دیگر: نسخه خطی کتب خانه انقره در ترکیه که رونوشت نسخه اول است، و در سنه ۱۰۱۷ هجری به خط یوسف ضیاءالدین کاتب دیوان سلطانی در بغداد به همدستی مولانا ناصرالدین عمرالمقری الموصلی کتابت شده^۱.

درباره معرفی نسخه اول هرات، که به خط خود خواجه محمد پارساست، یکی از دانشمندان تهران، مرحوم دکتر مهدی بیانی، اولاً در ارمغان لاهور، و بعداً در مجله دانشکده ادبیات تهران در سال ۱۳۳۸ شمسی مقالاتی را نوشت و در آن مدعی شد که گویا نمونه قدیمترین نثر فارسی موجود را درین نسخه یافته‌اند. وی با تأسف می‌نویسد که: نام کتاب و امیر سامانی که به امروزی ترجمه شده معلوم نیست، و خود حکیم سمرقندی متن عربی را به فارسی در آورده، ولی اصل ترجمه فارسی ازین رفته و مطالب آن در کتاب خواجه پارسا، نقل و انتخاب شده است.

این مقالات دانشمند مرحوم مهدی بیانی، در تاریخ ادبیات فارسی، نظری را بوجود آورد، که گویا همین کتاب، نمونه قدیمترین نثر فارسی کنونیست، و حتی از مقدمه شاهنامه منشور ابومنصوری که در سنه ۳۴۶ هجری نوشته شده نیز کهن‌تر است، و همین مطالب را در کتاب برگزیده نثر پارسی دکتر محمد معین (ص ۲/۳ جلد اول) و تاریخ ادبیات از دکتر صفا (ج ۱ ص ۶۱۷) و دیگر مقالات و کتابهای متأخر به استناد بیان مرحوم دکتر بیانی نوشته و آنرا قدر مسلم پنداشته‌اند.

اما بایبدا شدن متن اصلی ترجمه السواد الاعظم که اینک نسخه خطی آن پیش منست، اکثر آن مطالب و نتایج مأخوذه ازین می‌رود، و طوری که از مقدمه کتاب فارسی ظاهر است، نام اصلی کتاب عربی السواد الاعظم بوده و مترجم فارسی آن هم خود حکیم سمرقندی نیست، بلکه شخصی نامعلوم آنرا در حدود هشتاد سال بعد از تألیف اصل کتاب، در عصر نوح دوم سامانی به فارسی در آورده است.

نسخه خطی ترجمه فارسی السواد الاعظم

به قطع متوسط ۲۰/۴ × ۱۰/۴ سانتی متر، بر کاغذ نخودی رنگ، به خط نسخ متأخر در ۱۶۴ صفحه به تاریخ ۱۲ شهر محرم حسن و حسین ۱۱۵۶ هجری به قلم مثل بن بکر خان بن عمر بن تاووز بن علی بن ملک... نوشته شده، و چون این نسخه آسیب فراوان دیده و حواشی بر گهای آن ازین رفته بود، آنرا با دقت از بالا و پایین

۱- مجله دانشکده ادبیات تهران ۱۳۳۸ ش، شماره ۳/۳ سال ششم، و ارمغان طبع لاهور.

وصله نموده‌اند . ولی خوشبختانه متن کتاب آسیب زیاد ندیده و برحواشی آن نوشته‌هایی غیر از خط متن موجود است ، که گویا اشخاصی باسواد آنرا خوانده و با نسخه دیگر مقابله و تکمیل کرده‌اند . و مهرهای متعدد و مختلفی هم بر صفحات متعدد دارد ، که حاکی از وجود این کتاب در دست مالکان متعدد بوده است .

از صفحه ۱ تا ۱۱ مشتمل است بر مقدمات ابتدائی و شرح تألیف و ترجمه و ضرورت و اهمیت کتاب ، که مترجم فارسی بر اصل متن عربی حکیم سمرقندی افزوده است . در صفحه ۱۱ گوید : « اکنون آمدیم از اجمال به تفصیل ، و بعد ازین به خط سرخ (مسئله اول) نوشته شده ، و تا آخر کتاب (۶۱) مسئله کلامی و فقهی مذهب حنفی و فرقه ماتریدی را دربر دارد ، و خط آن روشن و خواناست ، و در برخی موارد غلطی‌های املاوی هم دارد ، و از نام نویسنده مثل وجد او تاوز پیدا است ، که این شخص پشتون بوده و زبان فارسی را چنانکه باید و شاید نمی‌فهمیده است ، و بر پشت صفحه اول شش سطر عبارات پشتو هم نوشته شده ، که به خط اصل متن نمی‌ماند . عدد سطور کتاب در صفحات مختلف است ، برخی از صفحات ۱۳ سطری و اعظم آن ۱۸ سطری است .

در خصایص املا به کتب بعد از سنه ۱۰۰۰ هجری مانند است ، بدین معنی که چ و پ به سه نقطه دران عموماً دیده می‌شود ، ولی حرف (پگ) فارسی مانند (ك) عربیست ، اما گاهی آثار املائی قدیم هم دران باقی مانده ، مثلاً جندان بجای چندان (ص ۴۳) بدانك بجای بدانکه (ص ۱) نخسبند بجای نخسپند (ص ۱۴۹) .

این نسخه وقایه چرمی نقره کوب کار خراسان دارد ، و معلوم است که محصول این سرزمین است ، و نویسنده آن هم شخصی پشتو زبان بوده است .

درجه و اهمیت کتاب در تاریخ ادب

چون ترجمه این کتاب از تازی به فارسی به امر امیر نوح دوم سامانی در حدود ۳۷۰ هجری بوده ، بنابراین طوری که دانشمندان ایرانی تصور کرده‌اند ، نثر اقدم زبان دری و پیش از مقدمه منشور ابومنصور نیست بلکه در درجه دوم ، معاصر و مقارن با ترجمه تفسیر و تاریخ طبری شمرده می‌شود . اما اهمیت آن ازین وجه است ، که اکنون ما يك متن مکمل و تمام و اصیل کتابی را در دست داریم ؛ که فراهم شده

۱- افغانان پشتو زبان ، ماه محرم را حسن و حسین گویند ، و همین اصطلاح را کاتب نسخه در آخر کتاب با ماه محرم در تاریخ نوشتن نسخه نوشته است .

و محصول همان عصر سامانیست ، و در جمله کتب آن عصر و مربوط بدوره قدیم نثر دری ، کتاب دیگری نیز بدست آمده است .

این کتاب بلاشبهت در تراجم کتب دینی و کلامی اسلامی در زبان فارسی نخستین کتاب مکشوف کنونیست و مطالب مهمی را در باره اوضاع علمی و ادبی و عقیدوی هزارسال قبل از آن برآورده می توانیم مخصوصاً هنگامیکه در مسئله (۵۶) از صفحه (۱۲۳ تا ۱۳۲ نسخه خطی) نامهای فرق و اهواء و عقائد ایشان را به تفصیل بیان کند ، که همین شرح را در عبارات متین و کهن فارسی عصر سامانی ، قدیمترین اثری درین باره گفته می توانیم .

در آغاز نسخه بر صفحه اول به خط فرمز نوشته اند: «این کتاب سواد الاعظم است.» بعد ازین چنین آغاز می شود: «بسم الله الرحمن الرحيم . رب يسر ولا تعسر وتمم بالخير، توكلت على الله الحي الذي لا يموت ابداً . اما بدانك سبب تصنيف این کتاب آن بود ، ... الخ» ازین مقدمه روشن می آید: که حکیم سمرقندی نام متن عربی کتاب را از حدیث معروف علیکم بالسواد الاعظم گرفته و نسخه مطبوع بولاق هم بدین نام است ، و حاجی خلیفه نیز در کشف الظنون همین نام را آورده (ج ۲ ص ۳۷) و اسماعیل پاشا در اسماء المؤلفین (۱ - ۱۹۹) همین مقصدرا تأیید کند .

اما حاجی خلیفه از يك اثر حکیم سمرقندی به زبان فارسی به نام (عقیده الامام ابی القاسم بن اسحق الحکیم السمرقندی) ذکری دارد^۱ و عبارات آغاز کتاب را نقل کند: (اوله الحمد لله الكبير المتعال الخ) بنابراین باید گفت که این کتاب را دیده بود ، و چون نسخه موجوده مانحن فیها بدین طور آغاز نمی شود ، و نام کتاب در اول و آخر بصراحت نوشته شده ، بنابراین کتاب عقیده را همین سواد الاعظم گفته نمیتوانیم ، زیرا چنانکه گذشت حاجی خلیفه این کتاب را علیحده نام برده است . باوجودیکه تاکنون از نام مترجم فارسی سواد الاعظم خبری نداریم ، ولی سبک انشاء و سیاق و سباق نثر آن دلالت واضح دارد، که این نثر یقیناً مربوط به قدیمترین دوره ادبیات دری یعنی عصر سامانی است ، و چون از عربی ترجمه شده ، لابد اثر ترجمه تازی هم در وجنات آن آشکار است .

اما نسخه دوم که به علامت ب در حواشی ذکر شده ، بسیار بدخط و سقیم و مفلوط است که بدون مدد نسخه اصل ، خواندن و فهمیدن آن هم مشکل است . خط این

۱- کشف ۱۲۷/۲ .

نسخه نستعلیق خام مخلوط باشکسته است که بر کاغذ کشمیری متأخر به تاریخ ۱۵ صفر ۱۲۴۷ هجری قمری در هرات نوشته شده و نام کاتب آن مذکور نیست و معلوم است شخص جاهل کم سواد بدخطی بوده ، و کتاب را سراپا مسخ کرده است .

عدد صفحات آن (۱۸۴) به قطع (۲۱ × ۱۵) سانتی متر است ، که چند رساله دیگری را هم در بیان احکام دینی ضمیمه دارد ، و در انجام رساله اخیر کاتب نام خود را چنین نوشته : « اسکندر ولد ملاعظیم در دارسلطنه هرات در پادشاهی شاه کامران در مربع خاکستر در مسجد خواجه چهارشنبه » .

وازین برمی آید که اسکندر کاتب معاصر بود با شاهزاده کامران بن شاه محمود پسر تیمورشاه بن احمد شاه ابدالی که در حدود ۱۲۴۷ هجری در هرات حکمرانی داشت . این نسخه ب با وجودی که سخت مخلوط و ممسوخ است ، ولی در بسا موارد برای تکمیل نسخه اصیل از آن سود بردم ، و اختلافات آنرا در حواشی ضبط کردم ، و اگر مطالب آن را در متن گرفتم ، آن را بین قوسین نوشتم .

از سیاق عبارات این دو نسخه پدید می آید ، که نسخه اصل به متن قدیم نزدیکتر بوده و دستبرد کاتبان در آن کمتر است ، ولی در نسخه ب قدمت انشای دوره سامانی را به رنگ جدید در آورده اند . و بنابراین قابل اعتبار تمام نیست .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رَبِّ يَسْرُولًا قَعَسْرَ وَقَمَمَ بِالْخَيْرِ ۱ دَرَكَلْتُ عَلَى اللَّهِ الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ
أَجْدًا. ۲

اما بدانك سبب تصنیف این کتاب آن بود : که بی راهان^۳ و مبتدعان
و هواداران^۴ بسمرقند و بخارا و ماوراءالنهر بسیار شدند^۵ .
پس ائمه و فقها و علماء سمرقند و بخارا و ماوراءالنهر گرد آمدند^۶
و گفتند : آبا و اجداد^۷ تا بودند ، بر طریق سنت و جماعت بوده اند . اکنون

- ۱- دعای مأثور است یعنی : ای پروردگارا ! (کارمرا) آسان ساز و دشوار مگردان !
و به نیکوئی انجام ده ! ب : این دعائیہ ندارد . ۲- از آیات قرآنی اقتباس شده .
یعنی : برخدای زنده بی که هرگز نه میرد توکل کردم . ب : توکلت علی الحی الذی لا یموت .
- ۳- بی راه : آنکه بر راه حق نرود . و مبتدع آنکه در دین چیزهای نو آورد .
- ۴- هوا در اینجا به معنی میل نفسی و هوادار کسی است که بر هوا و خواهش نفس رود .
این کلمه در قرآن سوره النجم ۳ هم آمده : ما ینطق عن الهوا ، یعنی از روی هوا
سخن نمیگوید . ۵- اصل : شدن ؛ که سهو کاتب است . ب : که بی راهان و
هواداران و مبتدعان بسیار شده اند . پس ائمه . ۶- ب : جمع آمدند .
- ۷- ب : اجداد ما تا بوده اند .

هواهای^۱ مختلف پیدا شد^۲ . و ما را جای ترس است^۳ ، این سخن را به امیر خراسان رسانیدند^۴ .

امیر عادل اسماعیل^۵ بفرمود : مر عبدالله بن ابی جعفر^۶ را و باقی فقها را^۷ که بیان کنید مذهب راست و طریق سنت و جماعت ، آنکه پدران ما بران بوده اند^۸ .

پس ائمه و او^۹ اشارت کردند به خواجه^{۱۰} ابوالقاسم سمرقندی^{۱۱} و آنرا^{۱۲} گفتند [۱] : پیداکن^{۱۳} ما را راه راست سنت و جماعت آنکه پیغمبر

- ۱- زیر این کلمه نوشته : یعنی طرق . ۲- ب : پیدا و فراوان شده است .
 ۳- اصل : و ما را جایزتر است . ۴- ب : رسانیدن . ۵- اسماعیل بن احمد بن اسد بن سامان خدایه پادشاه دوم سامانی متولد ۲۳۴ هـ که از (۲۷۹ تا ۲۹۵ هـ) حکم رانده است . ۶- این شخص شناخته نشد . يك نفر عبدالله بن سلمه بن یزید قاضی و فقیه نشاپوری که امام حنیفیه بود (متوفی ۲۹۸ هـ) در همین عصر به امانت در مذهب و فقه شهرت داشت و اسمعیل بن احمد سامانی او را به قضاء نشاپور برگزیده بود . وی از شیوخ حنفیان حدیث شنیده و در شروط امام عصر بود (الجواهر المصنیه ۲۷۶/۱) ممکن است عبدالله مذکور در متن همین دانشمند حنفی باشد. در کتاب الانساب سمعانی ابوجعفر محمد بن سمرقندی از کسانیست که از حکیم سمرقندی روایت کرده اند (ورق ۱۷۲ ب) . ۷- ب : و فقهاء دیگر را که . ۸- ب : ما بوده اند .
 ۹- ب : پس ائمه بخارا اشارت . ۱۰- ب : بخواجه امام . ۱۱- ابوالقاسم اسحق بن محمد بن اسمعیل بن ابراهیم بن زبید مشهور به حکیم سمرقندی از ائمه حنفی و شاگردان ابومنصور ماتریدی است که مدتها قاضی سمرقند بود . در عاشوراء محرم ۳۴۲ هـ در گذشت و در گورستان چاکردینزه سمرقند دفن شد (الجواهر ۱۳۹/۱ الفوائد البهیة ۴۴ - الانساب سمعانی ۱۷۲ - قندیة ۳ - ۹) . ۱۲- اشاریه آن تا آخر کتاب بجای ضمیر (او - وی) آمده است . ولی در نسخه ب هر جا (او) است .
 ۱۳- پیداکن : یعنی روشن بساز و هدایت بده .

علیه السلام بران بود . و بفرمود : تا تصنیف کرد این کتاب را بتازی^۱ . و بنزدیک امیر خراسان^۲ آورد و عرضه کرد همه پسندیدند و گفتند^۳ : راه راست سنت و جماعت اینست .

پس امیر خراسان بفرمود : که^۴ این کتاب را بیارسی گردانید^۵ تا چنانکه خاص را بود عام را نیز بود و منفعت کند و مذهب را نیکو بدانند و از هوا و بدعت دور باشند .

و حدیث کرد ما را علی ابن السفدی^۶ رح ، گفت ما را حدیث کرد ابو محمد ابن عبدالله^۷ ابن العباس المروزی مشتعل خواجه امام زاهد ابوالقاسم حکیم سمرقندی رح علیه^۸ که گفت :

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الْعَظِيمِ ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الْمَلِكِ الْقَوِيمِ^۹ الرَّحِيمِ ،
الْأَوَّلِ الْقَدِيمِ ، خَالِقِ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ . وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الْوَاحِدِ
الْقَهَّارِ الْعَزِيزِ الْجَبَّارِ الْحَكِيمِ الْغَفَّارِ الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ ذِي الْعِزَّةِ وَالْجَلَالِ .

۱- زیر این کلمه بزودی نوشته شده ، در حالیکه مراد از تازی زبان عربیست .
۲- مراد خراسان وسیع جغرافی قدیم است که از دامغان تا تخارستان و ماوراءالنهر وسعت داشت .
۳- ب : آوردن و عرضه کردند ، امیر خراسان و همه پسندیدند و گفتند .
۴- اصل : ك .
۵- اصل : گردید ؟ ب : گردانید .

۶- ب : علی ابن عمر السفدی ؟ هو شیخ الاسلام علی بن حسین بن محمد سفدی امام فقیه مناظر و محدثی بود که مدتها قاضی و مفتی و رئیس حنفیان در بخارا بود ، و شمس الائمة سرخسی السیر الکبیر را از روایت کند و مؤلف النتف در فتاوی و شرح سیر کبیر است . در سنه ۴۶۱ هـ در بخارا از جهان رفت و در فتاوی قاضی خان و سایر فتاوی حنفیه ذکرش مکرر می آید (الجواهر ۱ / ۳۶۱ - الفوائد ۱۲۱)

۷- ب : ابو محمد عبدالله ابن عباس المروزی خواجه امام^۹ .
۸- کذا که مخفف رحمة الله علیه است .
۹- اصل : القديم که مکرر است . بنا برین به القویم تبدیل شد .

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِلْإِسْلَامِ^۱ وَعَلَّمَنَا الْقُرْآنَ وَالْبَيَانَ وَمَنْ عَلَيْنَا
بِنَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [۲].

پس گفت : وصیت کنم شما را و تن خود را بترسیدن از خدای عزوجل
و جهد کردن بگذاریدن^۲ امرها و پرهیز کردن از نهیها و صبر کردن بر حکم
خدای عزوجل و رضادادن بقضاهاى وی و شکر کردن بر نعمت های وی .
و رو داشتن^۳ مر مرگ را .

و نگر ! تا بر حکم خدای تعالی گرانی نکنی ! و بر خلق آن^۴ کبر
نکنی ! زیرا نکه^۵ باجماع علما و فقهاست که^۶ بندگی را دو خصلت است :
یکی آن کنی که وی پسندد^۷ دیگر^۸ آن پسندی که^۹ آن کند . و این نیز
چهار خصلت است : یکی آنک سر خویش را چنان داری که^{۱۰} اگر بر خلق
آشکار گردد روا داری !

دو دیگر^{۱۱} آنکه علانیت^{۱۲} خویش را چنان داری که بر سبیل سنت
باشد که^{۱۳} اگر همه امت محمد صلی الله علیه وسلم بتو اقتدا کنند روا داری .
و سیم آنکه با همه مؤمنان و مسلمانان ، صحبت چنان داری و معامله
چنان کنی که^{۱۴} اگر ایشان با تو همان کنند روا داری .

-
- ۱- اصل و ب : الاسلام . ۲- ب : بگذاردن . ۳- یعنی قبول و جایز دانستن مرگ . ۴- ب : او . ۵- در تمام کتاب زیرا نکه بجای زیرا که مکرر آمده است که مخفف زیرا + انکه باشد . ب : همواره زیرا که است . ۶- ب : اجماع علما و حکما و فقهاست که مسلمانی دو . ۷- اصل و ب : و دیگر ، که صحیح آن مطابق سبک همین عصر^۸ دیگر به معنی دوم است . ۸- اصل : ك . ۹- آن اول اشاره ، و دوم ضمیر است بجای او - وی . استعمال (آن) از خصایص این کتابست . ب : او پسندی که او کند ؟ ۱۰- اصل : ك . ۱۱- اصل و ب : و دیگر . ۱۲- علانیت : حالت ظاهر . ۱۳- اصل : ك . ۱۴- اصل : ك .

چهارم : حال خویش را چنان داری که ^۱ اگر در [۳] حال، ملك الموت
جان از تو جدا کند روا داری ^۲ .

پس ای مؤمن ! از خدای تعالی بترس ! و دین خود را نگاه دار !
از آن جهت که ^۳ هوا در میان خلق بسیار شده است . و امانتها برخاسته ^۴ و
هر کس بر هواهای ^۵ خویش مشغول گشته .

پس باید که نشست و خاست ^۶ خویش را باهل حق داری ! و خود
را از اهل بدعت دور داری ! و طریق اهل سنت و جماعت نگاه داری ، اگر
خواهی که برهی !

و بر تو باد که این چهار خصلت نگاه داری :

یکی : زبان را نگاه داری از دروغ و غیبت . و حلق را نگاه داری از
حرام و شبه ناک ^۷ . و کردارها که کنی از نماز و روزه و حج و صدقه و عرفه
و آنچه بدین مانند نگاه داری ^۸ از ریا و سمعت ^۹ . و مذهب خود ^{۱۰} را نگاه
داری از هواداران و بدعت ^{۱۱} . و با هواداران ننشینی ! و با ایشان صحبت
نداری ! تا بتوانی از پس ایشان نماز نکنی ، زیرا که ^{۱۲} جای هواداران

- ۱- اصل : ك . ۲- ب : که اگر ملك الموت اندران حال جان تو از تو
جدا کند . ۳- اصل : ك . ب : از آنچه هواهای مختلف در میان .
- ۴- اصل و ب : برخاسته . اما برخاستن امانتها عدم حفظ آنست . ۵- ب :
- بر هوای خویش . ۶- اصل و ب : خواست . ولی بانشست املائی خاست مناسب
است . زیرا این کلمه کسی نوشته : یعنی صحبت . ۷- ب : شبهات .
- ۸- در اصل بالای این کلمه بخط غیر از متن نوشته شده : خود را . ب : و حج و غیر
او نگاه داری . ۹- سمعت : بضمه اول و سکون دوم و فتحه عین شنوائیدن عمل
خیر خود را بمردم و ریا (غیاب) . ۱۰- ب : و دین و مذهب خود .
- ۱۱- ب : از هوا و بدعت . ۱۲- ب : زیرا که .

دوزخ است . و بگفت ایشان فریفته نشوید^۱ . زیرا آنکه حق تعالی اول دین [۴] خواهد ، آنگه اعمال و کردار^۲ .

و بدانکه : دین پاک آن باشد : که نگاه کنی که خدای تعالی چه فرموده است ؟ و رسول صلی الله علیه و سلم چه فرموده است ؟ و خلفای راشدین ، چون ابوبکر و عمر و عثمان و علی رضی الله عنهم بچه سیرت بوده اند ؟ و تابعین و تبع تابعین^۳ بچه سیرت بوده اند ؟ و خلق را بچه فرموده اند ؟ تو همان طریق ایشان نگاه داری^۴ ! و از آن درنگذری ! و از هواها و بداعتها دور باشی ! و اهل خود^۵ را از اهل بدعت باز شناسی !

پس من این کتاب را بپارسی جمع کردم . زیرا که آن خواست امیر خراسان نوح ابن منصور^۶ رح علیه^۷ از پس آنکه علمای کل ماوراءالنهر را جمع کرد ، تا پیدا کرده آید ایشان را راه راست و سیرت رسول صلی الله علیه و سلم و باران و خلفای راشدین رضوان الله علیهم اجمعین .

و آن مذهب سنت و جماعت است و مذهب علمایی که اهل سنت و جماعت اند . و آن مذهب امام امامان و سید فقها و کدخدای دین و علم و شاهنشاه [۵] فقه ابوحنیفه نعمان ابن ثابت ابن طاوس^۸ ابن هرمز ابن کسری ملک بغداد^۹

۱- ب : نشوی زیرا که . ۲- ب : خواهد پس اعمال . ۳- تابعین

کسانی اند که یکی یا بیشتر اصحاب پیغمبر را دیده باشند و تبع تابعین آنانی اند ، که بملاقات تابعین رسیده باشند . ب : علی رضوان الله علیهم چه فرموده است و بچه سیرت . ۴- ب : میداری . ۵- یعنی اهل مذهب خود را . ۶- نوح بن منصور

پادشاه هشتم دودمان سامانی از ۳۶۶ تا ۳۸۷ هـ حکم رانده است .

۷- کذا . و معلومست که کاتبان اضافه کرده اند . ۸- ب : ابن کاس بن هرمز

ملک بغداد . ۹- در سلسله نسب امام ابوحنیفه اختلافست . ابن ندیم در الفهرست :

ابوحنیفه نعمان بن ثابت بن زوطی بن ماه نوشته که جدش در کابل و پدرش در نسا زاده -

137164

که این برین^۱ مذهب بود و همه اصحاب آن، برین مذهب بودند. و همه اهل سنت و جماعت برین مذهب اند.

زیرا که حق تعالی گفت: **إِنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ**^۲ گفت: راه راست و مستقیم اینست متابع این باشید^۳ و بنگرید: تا شما متابع طریقهای دیگر نباشید^۴!

و رسول صلی الله علیه وسلم گفت: **عَلَيْكُمْ بِالسَّوَادِ الْأَعْظَمِ**. قیلَ یارسول الله! **مَا السَّوَادُ الْأَعْظَمُ؟** قَالَ الَّذِي أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي^۵.

فرمود که بر شما باد سواد اعظم. گفتند: یا رسول الله! سواد اعظم

۱- ب: که او بدین مذهب. ۲- قرآن - الانعام ۱۵۳. یعنی: اینست

راه من راست. متابعت کنید او را. و مه متابعت کنید راهها را (ترجمه تفسیر طبری

۴۶۴). ۳- اصل: باشد. ب: باشید. ۴- اصل: نباشد؟ ب: نباشید.

۵- السواد الاعظم: مراد جمله و اکثر مردمنده که بر طاعت سلطان و راه راست گرد

آمده باشند و در حدیث آمده: اذا رايتم الاختلاف فعليكم بالسواد الاعظم (لسان العرب

۲۱۱/۴) و این حدیث صحیح را ابن ماجه از انس چنین روایت کرد: ان امتی لن

تجتمع علی ضلالة فاذا... (الجامع الصغير ۱/۸۸).

→ بود. زوطی از کابل به بردگی تیم الله بن ثعلبه درآمد و ثابت در کوفه آزادی یافت. و ابوحنیفه هم در کوفه بسال ۸۰ هـ متولد و بعمر ۷۰ سالگی در سنه ۱۵۰ هـ وفات یافت و در مقابر خیزران بغداد دفن شد. رضی الدین صفانی در العیاب و مجدالدین فیروزآبادی در طبقات الحنیفه و نووی در تهذیب او را نعمان بن ثابت بن زوطی بن ماء گفته اند. و صاحب کافی نعمان بن ثابت بن طاوس بن هرمز بن ملک بن شیبان آورده. و نیز از اسمعیل بن حماد بن ابوحنیفه نقل کرده اند: که ثابت بن نعمان بن مرزبان از ابناء فارس و احرار بود و ایشان بالکل بردگی نکرده اند. (مناقب الامام الاعظم از علی قاری هروی ۲/۴۵۱ الجواهر) بهر صورت این نسب نامه هم یکی از منابع قدیم است که او را به کسری منسوب می داشته اند.

چیست؟ گفت : سواد اعظم آنست : که امروز من برانم و یاران من برانند.
و رسول صلی الله علیه و سلم از بهر آن گفت : که دانست که از پس
آن ، هوا داران و بدعتها اشکار گردد .

پس آموختن این کتاب فریضه است و روی گردانیدن ازین کتاب
شقاوت است . و اندران نگریستن^۱ رحمت است و کار [۶] بستن مغفرت^۲ .
و خلاف کردن مر این کتاب را بدعت است .

پس باید که این کتاب را بمثل تعویذ سازی ، و برگردن خود بندی!
و مر فرزندان و اهل^۳ را بیاموزی ! زیرا که رستگاری تو و اهل و فرزندان
تو ، به آموختن این کتاب بود .

و اگر کسی سخن گوید در مذهب ، برین کتاب عرض کنید^۴ ! اگر
راست آید بپذیرید و اگر دروغ آید بگذارید^۵ تا هلاک نشوید ! و هر چه بشنوید^۶
بر کتاب خدای برابر کنید^۷ ! و بر ملة رسول الله صلی الله علیه و سلم . اگر
راست آید بگیرید^۸ ! و اگر خلاف آید بگذارید^۹ ! و بر دین خویش لرزان
باشید^{۱۰} . تاحق تعالی شما را بر راه راست دارد . بفضل و رحمت خویش .
اگر کسی پرسد^{۱۱} که توحید چیست؟ بگو توحید به یگانگی دانستن
است مر خدای را .

و اگر پرسند که معرفت چیست ؟ بگو شناختن خداست عزوجل .
اگر پرسند که ایمان چیست ؟ بگو اقرار کردن است بخدای عزوجل

-
- ۱- اصل : کسی این کلمه را بگرفتن ؟ ساخته . ولی نگریستن درینجا به معنی
مطالعه و دقت است . ۲- ب : مغفرتست . ۳- ب : اهل خود را .
۴- ب : عریضه کند . ۵- یعنی ترك کنید . ب : بگذارد تا هلاک نشود .
۶- ب : بشنود . ۷- ب : کند . ۸- ب : بگیرد . ۹- ب : بگذارد .
۱۰- یعنی بر حفاظت آن جدی باشید . ۱۱- اصل : پرسند .

و بر پیغمبران صلوات الله علیهم . و بفرشتگان و بر کتابهای وی و بروز قیامت باخلاص دل^۱ . و هر که [۷] بزبان اقرار کند و بدل اخلاص ندارد آن^۲ منافق باشد . اگر پرسند که اسلام چیست ؟ بگوی ایمان و اسلام هر دو یکی است . مؤمن مسلمانست و مسلمان مؤمن است .

و اگر پرسند که تو کیستی ؟ بگو بنده خدایتعالی درزندگی و مردگی^۳ . اگر پرسند که خدای تو کیست ؟ بگوی خدای^۴ من آن خدایست که همه خلق را بیافریده و روزی دهنده همه جانورانست . چنان که توانا^۵ بود به آفریدن خلق . همچنین تواناست بروزی ایشان^۶ . و داناست بهمه خلق که آفرید و آفریند و هر چند بنده بی که^۷ هر کجا رود و آید . و روزی ضعیف از قبل^۸ ضعفش نقصان نکند . و روزی قوی از قبل قوتش نیفزاید : قوله تعالی : وَقَدَرْنَا فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ^۹ و قسمت کردیم روزی خلق ، پیش از آفرینش جانهای ایشان به چهار هزار سال^{۱۰} .

اگر پرسند : که خدای عزوجل را شناسی ؟ بگوی که خدای عزوجل یکی است ، بیچون و بیچگونه شناسم . و آنرا شریک نیست . و آن [۸] بخلق نماند . و خلق بآن نماند^{۱۱} . و آن از کسی نزاده و کسی از آن نژاد^{۱۲} .

۱- ب : قیامت وزنده گردانیدن بعد از میرانیدن حقست و راست است . باخلاص دل و هر که بزبان ۲- ب : او . ۳- ب : این جمله ندارد . ۴- بالای این بخط نوی نوشته اند : بگوی الله والله من آن . ۵- اصل : توان ؟ ب : توانا . ۶- ب : همچنین نیز تواناست بروزی دادن خلق . ۷- ب : و هر جنبنده که کجا . ۸- قبل : سبب و جهت . ۹- قرآن - فصلت ۱۰ یعنی : و اندازه کرد اندران روزیهای آن ، اندر چهار روز یکسانست خواهندگانرا (طبری ۱۶۱۸) . ۱۰- اصل : بچهار هر سال ؟ بعد از آن بقلم جدید چهار هزار سال ساخته اند . که در ب : نیز چنین است . ۱۱- مراد شباهت است ۱۲- ب : و کس از او نژاید . در تمام جمل بجای آن (او) است .

لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ^۱ .

و آن آفریدگار کون و مکانست و آنرا بمکان حاجت نیست ، از عرش برتر مکان نیست و از انجا تا بتری^۲ مرحق را مکان نیست . یکی است نه چون یکی ، نه مانده یکی . نه هیچ یکی مانده آن . همه را بآن شناسد^۳ و آنرا بکسی نشناسد^۴ .

هر یکی بشمار یکی است ، و آن بی شمار یکی است . و هر یکی به آلات شنواست و بیناست و گویاست ، و آن بی آلت شنواست و بیناست و گویاست . و همه دانایان ، بعلم داده آن^۵ دانایند ، آن خود به همیشگی داناست و همیشه باشد . لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ^۶ . و محمد علیه الصلوة و السلام بنده و رسول اوست ، و از فرزندان آدم است علیه السلام . و هر چه جبرئیل صلوة الله علیه از خدای به محمد آورده ، همه راست آورد ، حق است پذیرفتم^۷ و فرمان برداریم .

اما از پس پیغمبر علیه الصلوة و السلام ابوبکر فاضلتر بود ، پس عمر ، پس عثمان ، پس علی رضی الله عنهم . و هر که [۹] یاران پیغمبر را صلی الله علیه و سلم دشمن دارد و دشنام دهد ، در لعنت خدای عزوجل باشد .

پس واجبست دانستن هواها و بدعتها ، و دانستن مذهب های ایشان . زیرا که رسول صلی الله علیه و سلم گفت : قوم موسی صلی الله علیه و سلم از پس موسی هفتاد و یک فرقه شدند . هفتاد فرقه بدوزخ روند و یک ببهشت . و قوم عیسی صلی الله علیه هفتاد و دو فرقه شدند هفتاد و یک^۸ فرقه

۱- قرآن - الاخلاص ۳ . ۲- مراد ازتری زیر زمین است . ب : و از عرش تا بشرای مرحق . ۳- ب : شناسند . ۴- ب : شناسند . ۵- ب : او دانایند او خود . ۶- قرآن - الشوری ۱۱ یعنی : نیست هم چون او چیزی و اوست شنوا و بینا (طبری ۱۶۳۹) . ۷- اصل : فزید فتم . ب : پذیرفتم . ۸- اصل : هفتاد و دو کسی تصحیح کرده و بر حاشیه هفتاد و یک نوشته که در ب : نیز چنین است .

به دوزخ روند و یکی بهشت^۱ . (و امت من هفتاد و سه فرقه شوند ، هفتاد و دو فرقه بدوزخ شوند و یکی به بهشت^۲) .

گفتند: یا رسول الله! این يك فرقه کدامست؟ گفت: جماعت (جماعت، جماعت) سواد اعظم است. چنانك رسول صلی الله علیه وسلم گفت: لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى الضَّلَالَةِ^۳ گفت: امت من بضلالة گردد نباید هرگز . و علامت سواد اعظم آنست: که مقرر^۴ باشد بدین شصت (و) دو مسئله که یاد کردم . تا (بر) طریق سنت و جماعت باشد^۵ و از هوا و بدعت دور باشد^۶ .

و این شصت و دو مسئله^۷ درین خصلت است:

اول: انك مؤمن در ایمان خود بشك نباشد .

دویم: انك جماعت مسلمانانرا مخالف نباشد [۱۰] .

سیم: انك از پس هر نيك و بد نماز کند .

باقی را بر طریق تفصیل شرح کرده خواهد شد . اکنون آمدیم از

اجمال به تفصیل :

مسئله اول

بدان رحمك الله: که اول آنست که مؤمن چنان باید که در ایمان خود بشك نباشد و نباید که گوید: که من مؤمنم انشاء الله . و لکن باید که گوید: من مؤمنم حقا . نه می بینی که حق تعالی گفت: قوله تعالی: أولئك

۱- به مسئله ۵۶ درین کتاب رجوع شود . ۲- جمل بین قوسین در اصل

نیست از ب: گرفته شد . ۳- ترمذی در کتاب الفتن این حدیث را از ابن عمر

چنین روایت کرده: ان الله لا یجمع امتی علی ضلالة (التاج ۳/۳۷۸) . ۴- زیر

این کلمه نوشته شده: قبول کند . ب: که مردم مقرر . ۵- اصل: باشند .

۶- ب: باشند . ۷- ب: و این شصت دو خصلتست این است اول .

هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا ۱ .

زیرا کہ چون گوید : کہ من مؤمنم انشاء اللہ . در ایمان خود بشک باشد . و حق تعالی گفت : **إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا** ۲ . گفت : مؤمنان آن کسانی که بگرویدند بخدای و رسول . پس شك در ایمان خود نیاوردند ۳ .

پس حق تعالی خلق را سه گروه یاد کرد : مؤمن و منافق و کافر . و چهارم نگفت . پس بنگر ! تا ازین سه کدامی ؟

اما مؤمنان را گفت : **أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا** . و مر کافرانرا گفت : **أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا** ۴ . و منافقانرا گفت : **إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ** ۵ . [۱۱]

حق تعالی مر مؤمن (نرا) مؤمن بحق خواند . و مر منافقانرا گفت : **إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ** . و مر کافرانرا کافر بحق خواند . و با این سه گروه چهارم یاد نکرد .

پس اگر بگوید مؤمن بحق آن بود که همه طاعتها بتمامی بکند . بگوی مران غافل را که مؤمن آن بود که طاعتها بکند . و اگر نی مؤمن بحق نباشد .

پس لازم شود که تا کافر همه معاصی نکند کافر نشود . و اگر گوید : کافر را کافر نخوانم تا همه معاصی نکند ، آنکس کافر شود . زیرا که حق

۱- قرآن . الانفال ۴ یعنی ایشانند ایشان گرویدگان بدرست (طبری ۵۷۵) .

۲- قرآن . الحجرات ۴۹ . ۳- ب : بگرویدن در ایمان بخدای تعالی و رسول ،

پس شك نیاوردند در ایمان خویش . ۴- قرآن . النساء ۱۵۱ یعنی : ایشانند

ایشان کافران حق (طبری ۳۳۶) . ۵- قرآن . النساء ۱۴۵ یعنی : که منافقان

اندر درك فروترین باشند (طبری ۳۳۱) .

تعالیٰ مرجھودانرا گفت : علیہم اللعنه . چون ایشان گفتند : فَمِنْ بَعْضٍ
وَتَكْفُرٍ بَعْضٍ^۱ . مر ایشانرا کافر بحق خواند و گفت : أَوْلَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ
حَقًّا .

پس اگر گوید مؤمن^۲ انشاء اللہ . بنگر کہ بدین انشاء اللہ چه میخواید؟
ماضی را میخواید یا مستقبل را؟ یا آن حال را کہ اندروست؟ اگر حال گذشته
را خواهد گوید : من مؤمن بودم اگر خدای خواهد . یا مؤمنم اکنون اگر
خدای خواهد . بدین دو لفظ کفر واجب کند بمذهب همه فقہا . و اگر فردا
را گوید روا بود و لکن بدعت بود . زیرا کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم [۱۲]
گفت : مَنْ لَمْ يَتَّكُنْ مُؤْمِنًا حَقًّا فَهُوَ كَافِرٌ حَقًّا^۳ .

و آورده اند : کہ مردی از عبداللہ ابن عباس^۴ پرسید : کہ یا ابن عباس!
چگونه باید گفت؟ عبداللہ ابن عباس گفت رضی اللہ عنہما : کہ بگوی مؤمن
حَقًّا .^۵ و این آیت خواند کہ :

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا^۶ - یعنی
لم يشكها^۷ .

پس بگوی مران غافل را کہ تو بخواست خدایتعالی مؤمنی ! یا بی
خواست خدایتعالی ؟ زیرا کہ تفسیر انشاء اللہ آنست : کہ خدایتعالی اگر
خواهد من مؤمنم . و اگر بخواست خویش مؤمنی ! بی خواست خدای تعالی
با جماعت امت^۸ کافر شدی بدان کہ چیز بی خواست خدای تعالی نباشد .

۱- قرآن . النساء ۱۵۰ یعنی : گویند بگرویم بیرخی و کافر شویم بیرخی
(طبری ۳۳۶) . ۲- ب : گوید من مؤمنم انشاء اللہ . ۳- یعنی کسیکہ مؤمن بحق
نباشد، پس او کافر بحق است . ۴- رک : پاورقی ص ۳۱ حاشیہ ۷ . ۵- ب : کہ من
مؤمنم حقا . ۶- قرآن - الحجرات ۱۵ یعنی : کہ مؤمنان اند آن کسها کہ
بگرویدند بخدای عزوجل و پیغامبر او ، پس نہ گمان کردند (طبری ۱۷۳۰) .
۷- ب : لم يشكو . ۸- ب : باجماع امت کافر شدی پس بدانکہ هیچ چیز .

اگر پرسند که ایمان چیست؟ بگوی که ایمان آنست که: **أَنْ تُوْمِنَ بِاللهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرَسُولِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْبَعْثِ بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْقَدْرِ خَيْرِهِ وَشَرِّهِ مِنْ اللهِ تَعَالَى. وَالْجَنَّةِ حَقٌّ، وَالنَّارِ حَقٌّ، وَالصِّرَاطِ حَقٌّ، وَالْحِسَابِ حَقٌّ، وَمَا جَاءَ بِهِ جِبْرِيلُ مِنَ اللهِ تَعَالَى عَلَى مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ فَهُوَ حَقٌّ.** [۱۳]

پس این همه بگویی و بگویی^۲ انشاءالله، این ایمان نباشد. اما چون این همه بگویی و نگویی انشاءالله ایمان باشد.

و اگر گوید من مؤمنم انشاءالله. چنان باشد که نادانی گوید: خدای هست انشاءالله. و محمد پیغمبر بود انشاءالله. و قرآن کلام خداست انشاءالله. و فرشتگان هستند انشاءالله. و قیامت خواهد بود انشاءالله. این گوینده^۳ بیخلاف کافر شود.

نه بینی که چون مردی گوید: زن^۴ وی طلاق، یا برده^۵ وی آزاد یا فروختم یا خریدم انشاءالله. یا خدای را چندین روز روزه دارم انشاءالله. این انشاء^۶ همه احکام را باطل کند. این مقدار بس باشد^۷ خردمند را.

- ۱- این مواد اعتقادی را علمای سنت و جماعت از احادیثی که در کتاب الایمان و الاسلام صحاح آمده فراهم آورده اند. که مراد از آن گرویدن باشد بخدا و فرشتگان و کتابهای منزل و رسولان و روز آخرت و بعت بعد از مرگ و اندازه نیکی و بدی از طرف خدای. و حق بودن بهشت و دوزخ و صراط و حساب و حق دانستن آنچه جبریل از طرف خداوند به محمد (صلعم) آورده است. ۲- اصل: بکوی و بکوی؟ ب: همه بکویی و نکویی انشاءالله ایمان نباشد. اما چون این همه نکویی و بکوی انشاءالله ایمان باشد؟ ۳- اصل: کوی بد. ب: کوینده ۴- اصل: زنی ب: زن را طلاق دادم انشاءالله، یا برده آزاد کردم یا فروختم یا خریدم. ۵- اصل: ازد؟ ۶- ب: استثناء احکام. ۷- ب: بود.

مسئله دویم

آنست که خلاف نکند جماعت مسلمانان را . زیرا که رسول صلی الله علیه وسلم گفت : **لَأَقْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى الضَّلَالَةِ** ^۱ . گفت : امت من بضلالة گرد نیاید . پس هر که جماعت مسلمانان را خلاف کند و از جماعت جدا شود و حق نبیند مر جماعت را ، او هوادار بود . زیرا که سنت و جماعت رسول ^۲ علیه السلام نگاه داشتن واجب است . و از سنتهای مؤکده یکی آنست : که جماعت نگاه دارد . قوله [۱۴] تعالی : **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ** ^۳ . یعنی خدای را عزوجل طاعت دارید در فریضها و مر رسول ^۴ را در سنتها .

و جای دیگر گفت : **وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا** ^۵ یعنی آنچه رسول صلی الله علیه وسلم بشما آورد چنگ دران زنید . و از آنچه بازداشت باز استید .

و جای دیگر گفت : **وَمَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ، إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ** ^۶ . یعنی که محمد علیه الصلوة و السلام هر چه شما را بگوید و بفرماید ، نه از هوای خود گوید بل که هر چه گوید بوحی ما گوید .

عبدالله ابن عباس ^۷ گوید رضی الله عنهما : که رسول علیه الصلوة

۱- رك : حاشیه ۳ ص ۲۷ . ۲- ب : رسول را . ۳- قرآن . النساء ۵۹
 ۴- اصل : و رسول را . ۵- قرآن . الحشر ۷ . ۶- قرآن . النجم ۵
 ۷- عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب مشهور به جبرالامه صحابی بزرگ است متولد سال ۳ قبل از هجرت و متوفا ۶۸ هـ . که در مکه تولد و نشو و نما یافت و بحضور حضرت محمد (صلعم) همی بود ازو در صحیحین ۱۶۶۰ حدیث روایت شده . وی در روایت احادیث صحیح و اخبار و انساب و شعر عرب و تمییز حلال و حرام و تفسیر قرآن مرجع مردم بود ، و تفسیری را بنام وی از مره یات او فراهم آورده اند . (الاعلام ۴ / ۲۲۸) .

والسلام گفت: هر که کار^۱ کند در جماعت. اگر صواب^۲ کند حق تعالی از وی بپذیرد. و اگر خطا کند از وی درگذرد^۳ چون نیت وی صواب^۴ باشد یعنی توبه کند^۵.

و رسول صلی الله علیه وسلم نماز به جماعت نگاه داشت و واجب دید و بفرمود مرخلق را بنگاه داشتن آن. و هر که نگاه داشتن جماعت حق نبیند مبتدع باشد.

زیرا که رسول صلی الله علیه وسلم خود کرد. و امتانرا بفرمود و مر بگذاریدن نماز جماعت را ثواب^۶ وعده [۱۵] کرد. و آنکه دست از جماعت بازدارد، وعید فرمود.

وعبدالله ابن عباس رضی الله عنهما^۷ روایت کند: که رسول علیه الصلوة والسلام گفت: هر که نماز بجماعت نگاه دارد، حق تعالی ثواب هزار شهید بدهد^۸.

و رسول صلی الله علیه وسلم گفت: هر که تکبیر اول از پس امام گذارد و دریابد، حق تعالی فرمان دهد، تا صد و بیست و چهار هزار نیکی در دیوان^۹ او بنویسد. و صد و بیست و چهار هزار بدی از دیوان او پاک کند. و صد و بیست و چهار هزار درجه^{۱۰} در بهشت بنام آن برارند.

۱- ب: کاری. ۲- ب: ثواب؟ ۳- اصل: در گذارد. ب: در گذرد.

۴- اصل: ثواب؟ ۵- این حدیث در جوامع صحاح در باب فضل الجماعه بنظر

نیامد. ۶- ب: و مرکننده جماعت را. ۷- اصل: عنها؟ این حدیث هم

در جوامع صحاح در باب فضیلت جماعت بنظر نیامد. ۸- ب: دارد برصراط

چون برق روز قیامت بگذرد، روی او چون ماه شب چهارده همی تابد و بهر شبانروزی

که نماز بجماعت نگاه دارد. ۹- ب: در نامه او. ۱۰- ب: و بیست و

چهار درجه.

و رسول گفت صلی الله علیه وسلم : که هر که تکبیر اول را دریابد آن را بهتر از دنیا و هرچه در دنیا است .

اما وعید تارك نماز جماعت : روایت کند ابوسعید خدری^۱ رضی الله عنه که رسول گفت صلی الله علیه وسلم^۲ :

مرا خبر کردند هفتاد فرشته . ازان فرشته‌ها یکی جبرئیل بود ، و یکی میکائیل^۳ و اسرافیل همه گفتند : هر که از نماز جماعت دست باز دارد ، وی بهشت نیابد ، اگر چه چندان طاعت کند که همه اهل زمین کنند [۱۶] و هر که از جماعت دست باز دارد ، آن ملعونست . و حق تعالی وی را نپذیرد . و در توریة و زبور و انجیل و فرقان ملعونست و بزبان فرشتگان و پیغمبران . و بامداد و شبانگاه در خشم خدای عزوجل باشد . و حق عزوجل آنرا دشمن دارد ، و فرشتگان و هر چیز که خدای تعالی آنرا جان داده است و دارنده نفس^۴ است آنرا دشمن دارد . و هر فرشته که میان آسمان و زمین است آنرا لعنت کند ، تا ماهیان دریا بران لعنت کند . و آن دشمن^۵ اهل سنت و جماعت باشد . و ایشان بدترین امت باشند^۶ .

یا محمد ! اگر بیمار شونید ایشانرا مپرسید ! و اگر بمیرند بجزازة ایشان حاضر مشوید^۷ !

۱- ابوسعید سعد بن مالک بن سنان خدری انصاری خزرجی از اصحاب . ملازم پیغمبر بود ، که ازو احادیث فراوان را روایت کند و در صحیحین ۱۱۷۰ حدیث ازو روایت شده ، تولدش ۱۰ قبل هجرت و وفاتش ۷۴ هـ در مدینه است . وی در ۱۲ غزوه نبوی اشترک داشت (الاعلام ۳/ ۱۳۸) .
 ۲- اصل : و الله اعلم . ۳- اصل : میکائیل . ب : یکی میکائیل بود و یکی اسرافیل بود ، همه در آن نفس .
 ۴- اصل : دشمن در اهل ؟ ب : و او را دشمن دار اهل سنت ؟ ۵- ب : بودند .
 ۶- اصل این حدیث در کتب جوامع صحاح دیده نشد ، و این موضوع نفیس است با چند حدیث از قبیل : صاوا علی کل بر و فاجر - و صاوا علی من قال لا اله الا الله ... (جامع) .

رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت : پرسیدم جبرئیل را کہ ندانم کہ بر پشت زمین ، قومی بدتر از ان ^۱ کسانی کہ از نماز جماعت دست باز دارد کیانند ؟ جبرئیل گفت : ایشان بدتر از خمر خواران و بدتر از مردم کشان و بدتر از رباخواران و بدتر از زانیان و بدتر از سخن چینان و بدتر از مادر و پدر آزاران و بدتر از گواهی ^۲ بدروغ [۱۷] دهندگانند . و ایشانرا از بهشت نصیب نیست .

اگر ہم بران حال بمیرند ، در دوزخ شوند با منافقان . پس هر کہ جماعت حق نداند ^۳ مبتدع و هوادار باشد و (از) خوارج بود . این مقدار ^۴ پس بود خردمند را .

مسئله صحیح

آنست کہ نماز از پس هر نیک و بد ^۵ حق بیند . زیرا کہ رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم : صَلُّوا خَلْفَ كُلِّ بَرٍّ وَفَاجِرٍ ^۶ گفت : نماز کنید از پس هر نیک و بد . اگر چه آنکس زانی باشد یا لوطی یا میخواره . و آنچه بدین ماند . خاصه کہ سنی و جماعتی باشد و مبتدع نباشد از پس آن نماز روا بود ^۷ . مگر از پس کافر و مبتدع و زن و کودک نماز روا ^۸ نباشد و روا ^۹ فض

-
- ۱- اصل : بدتران ؟ ب : بدتر از ان کسان کہ . ۲- اصل : کوهی ؟ ب : گواهی دروغ . ۳- ب : نبیند . ۴- اصل : مقدر ؟ ب : و هوادار و خارجی بود . ۵- ب : بد کردن . ۶- این حدیث را بیہقی در سنن خود از ابی ہریرہ روایت کردہ ولی ضعیف است (جامع الصغیر ۲ / ۴۵) . ۷- ب : باشد . ۸- اصل : راوا . ب : روا . ۹- ب : رافضیان .

→ الصغیر ۲ / ۴۵) در صحیح ابی داؤد و مستدرک حاکم حدیث صحیح ، از ابن عمر تنها در بارہ قدریہ چنین آمدہ : القدریۃ مجوس ہذہ الامہ ، ان مرضوا فلا تعودوہم ، وان ماتوا فلا تشہدوہم (جامع الصغیر ۱ / ۸۹) .

از پس هیچ کس نماز روا نهیند . و روایت است از مکحول شامی^۱ که مر یاران خود را در بیماری آخرین میگفت :

چهار چیز شنیده‌ام از رسول علیه السلام و با شما نگفته‌ام ، امروز بگویم : اول : آنکه کافر مخوانید کسی را که از ملت^۲ شما بود و اگر چند گناه کبیره دارد .

و نماز بر هر مرده که از ملت بود^۳ . و از پس هر امامی نماز کنید [۱۸] و با هر امیری که باشد ، به جهاد روید بر کافران^۴ . و هر که از پس نیک و بد نماز حق نبیند آن مبتدع باشد و هوادار باشد . این مقدار بس بود^۵ خردمند را .

مسئله چهارم

آنست : که هیچ کس را از اهل قبله کافر مخوانید بگناه . زیرا که مذهب سنت و جماعت آنست : که اگر مؤمنی صد هزار مؤمن را بکشد . یا صد هزار بار زنا کند . یا سالها^۶ خمر خورد ، از مسلمانی بیرون نرود تا

۱- ابو عبدالله مکحول بن سهراب بن شاذل فقیه شام و حافظ حدیث و مولدش کابل بود ، که از آنجا در ولایت زن مصری هدیه‌ای آمد و چون آزاد شد ، به طلب حدیث و فقه بعراق و دیگر بلاد رفت و در دمشق سکونت کرد و هم در اینجا بین ۱۱۲ و ۱۱۸ هـ بمرد . در زبان او عجمت بود ق را ک و ح را ه میگفت . ولی در عرصش نظیری در فقه و فتوا نداشت (اعلام ۲۱۲/۸) بموجب تاریخ سیستان (ص ۸۵) مکحول بعد از ۳۶ هـ بوسیانه عبدالرحمن بن سمره در جماعه بردگان از سیستان برده شده بود . نام پدر او در منابع عربی شهراب (۴) آمده که بلاشبته (سهراب) است . او از صحابه کوچک روایت می‌آورد و گاهی از صحابه بزرگ هم بدون اظهار واسطه ، روایت کرده که آنرا تدلیس شمرده‌اند (تاریخ التشریح الاسلامی ۱۵۸) .

۲- ب : از اهل ملت . ۳- ب : نماز کنید بر هر مرده که از اهل ملت شما باشد و از پس هر امامی نماز کنید نیک یابد .

۴- این حدیث در تمام روایات ضعیف شمرده شده (جامع الصغیر ۴۵/۲) .

۵- ب : باشد . ۶- ب : یا صد سال .

کافر نشود^۱ . و مسلمان نیز اگر همه کردار بد بکند ، از مسلمانی بیرون نرود تا کافر نشود . و این دلیل عقلی نظریست .

و حق تعالی زانی و میخواره و کشنده را توبه فرمود و بتوبه خواند . و همه را مؤمن خواند و گفت : **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوَدُّوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا**^۲ .

و این کسان اگر بگناه کافر شدند بایستی که چنین گفت^۳ که : **يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ تَوَدُّوا إِلَى اللَّهِ** و جای دیگر گفت : **وَتَوَدُّوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ**^۴ و نگفت : **أَيُّهَا الْكَافِرُونَ** .

و چون زلت^۵ آدم واقع شد^۶ گفت : **وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى**^۷ . ای گفت : عاصی شد آدم ، نگفت کافر شد . چون موسی علیه السلام مر قبطی را بکشت نگفت **وَكَفَرَ** و گفت **فَغَوَى** . و هاروت و ماروت که آن زلت بکردند و عذاب این جهان برگزیدند بر عذاب آن جهان . هیچ رقم کفر بر ایشان نکشیدند .^۸

پس باید دانست : که هیچ کس بگناه کافر نشود . و اندر خبر است : که چهل تن از یاران رسول صلی الله علیه وسلم از آن کسان که پیدا^۹ و حاضر بودند گفتند : ما گواهی دهیم که رسول صلی الله علیه وسلم گفت : هفت چیز از مسلمانی است ، هر که از آن هفت چیز سزبتابد از راه سنت و جماعت سر

- ۱- ب : نرود چنانچه کافر اگر همان خیرها بکند و طاعتهایی بجای آورد از کافری بیرون نرود تا مسلمان نشود و مسلمان نیز . ۲- قرآن - التحريم یعنی : ای آن کسها که بگرویدید توبه کنید سوی خدای عزوجل توبتی درست (طبری ۱۸۹۴) . ۳- ب : گفتی . ۴- قرآن - النور ۳۱ . یعنی : وتوبت کنید سوی خدای عزوجل همه ای مؤمنان (طبری ۱۱۱۶) . ۵- اصل : زلت ؟ ولی زلت : لغزش است . ۶- ب : موجود شد . ۷- قرآن - طه ۱۲۱ یعنی : نافرمان شد آدم بخدای خویش و از راه بشد (طبری ۹۹۸) . ۸- ب : بیدار

بتافته باشد .

اول : آنست که گواهی ندهید بر اهل قبله بکفری و نه بشرك و نه به نفاق و سرهای ایشان بخدای تعالی بگذارید^۱ .

دویم : آنکه هر که از اهل قبله بمیرد بروی^۲ نماز کنید .

سیم : از پس هر نیک و بد نماز کنید و نماز عیدین و نماز آدینه بگذارید^۳ .

چهارم : جهاد بکنید با دشمنان و یاری کنید امیرانرا هر که عادل باشد

[۲۰] و یا جابر^۴ .

و مر امیران خود را دعای خیر کنید . و دعای بد مکنید ، اگر چه ظالم باشد^۵ . و بر امام خود ، بشمشیر بیرون میآید اگر چندی جور کند^۶ .

و دیگر از همه هواداران و مبتدعان دور باشید که ایشان بر باطلند .

پس بحقیقت بدانکه : اگر کسی گناه بسیار دارد ، و آن گناه را گناه

داند او مؤمن بود حقا بیشك . و اگر توبه کند خدای تعالی آنرا بیامرزد .

و اگر بی توبه ازین جهان بیرون رود ، آن در مشیت حق باشد . خواهد

بیامرزد بفضل خویش و خواهد عذاب کند بعدل خویش باندازه گناه ، و باز

به بهشت فرستد ویرا برحمت خویش .

هر که گوید : بنده مؤمن بگناه کافر شود ، آن حروری^۷ باشد و

۱- زیر این سطر بخط نوی نوشته : چرا که بگناه کسی کافر نگردد مگر

بقول کفر . ۲- ب : بران . ۳- ب : و نماز آدینه و نماز عید بکنید .

۴- ب : هر که باشد عادل باشد و یا جابر . ۵- ب : باشند . ۶- ب : اگر

هر چند جور کنند . ۷- حروری : منسوب به حروراء دیهی در دو میای کوفه

(مراسد) چون خوارج در مسئله حکمین با حضرت علی و معاویه هر دو اختلاف کردند

دوازده هزار نفر روی به حروراء آوردند ، و ازین رو حروریه نامیده شدند (الفرق

بین الفرق ۴۳) اساس اختلاف خوارج درین مسایل بود : اول : حکم به کفر مرتکب گناه

کبیره . دویم : خروج بر امام جائز واجب است . سوم : مسلمانان در اختیار امام . ۴-

خوارج^۱ .

و هر که گوید : از ایمان بیرون شود و در کفر در نیاید^۲ آن معتزلی^۳ باشد .

و هر که گوید : هر چند مؤمن گناه کند ، آنرا زیان نکند ، آنکس مرجی^۴ باشد .

و هر که گوید : چون مؤمن گناه کند، پس توبه کند ، حق تعالی آنرا بیامرزد^۵ .

و اگر بی توبه از دنیا بیرون رود [۲۱] بقدر گناهایش عقوبت کند و باز به بهشت فرستد، آنکس سنتی و جماعتی باشد. این مقدار بس بود خردمند را.

۱- ب : و خارجی . ۲- ب : دراید . ۳- چون واصل بن عطاء (۸۰ - ۱۳۱ هـ) از حلقه درس حسن بصری (متوفا ۱۱۰ هـ) اعتزال کرد ، پیروان او را معتزله گفتند. ایشان پنج اصل عقیدوی داشتند : اول: توحید که صفات خدا را غیر ذات ندانند . دوم : عدل از صفات خداست که اراده غیر دارد نه شر ، و خالق افعال خیر و شر خود انسان است . سوم : وعد و وعید و پاداش اعمال . چهارم: منزله بین منزلتین که مرتکب کبائر و فاسق نه مؤمن است و نه کافر . پنجم : امر به معروف و نهی از منکر ، که درین راه خروج را بر خلیفه هم جائز دانند . و امامت را منصوص شمارند الا آنکه نظام یکی از ائمه معتزله بغداد (متوفا ۲۲۱ هـ) در عصمت امام و ضرورت وجود امام مرشد و هادی معصوم با شیعیان موافقه دارد : ۴- مرجئه : بین خوارج و شیعه از اهل ارجاء و تأخیر بوده اند ، که حکم به تکفیر هیچ مسلمان نمی کردند ، و آنرا بخدا باز می گذاشتند و ایمان را تنها تصدیق و اقرار دانسته و عمل را رکنی از داخل آن نمی شمردند ، و در مسئله خلافت هم از هیچ یکی تبری نمی کردند و بنی امیه و شیعه و خوارج را مؤمن (ولی مخطیء و مصیب) می گفتند که امتیاز آن مشکل است و بنابراین حکمیت آنرا بخدا باز می گذاشتند . ۵- اصل : بیاموزد ؟ ب : بیامرزد .

→ خلیفه مختاراند و حسب و نسب دران شرط نیست . چهارم : اعمال اسلامی جزو ایمانند و تنها اقرار و تصدیق کافی نیست (عقیده اسلامی ۱۷۱ و تاریخ تشریح ۱۴۳) .

مسئله پنجم

آنست : که بر جنازه هر خورد و بزرگ نماز کند . هر چند آنکس بد بوده باشد ، چون اهل قبله باشد . زیرا که رسول علیه السلام گفت : بر هر جنازه خوردی و بزرگی نماز کنید !

و رسول علیه السلام (را) چهار پسر بود ، و هر چهار نارسیده فوت شدند . و رسول علیه السلام بر ایشان نماز کرد . هیچ اختلاف نیست و صحابه و تابعین بر خوردان نماز کردند ، و هر که بر جنازه کودکان و خوردان نماز نکند ، آن مبتدع و هوادار و احمق بود .
این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله ششم

آنست : که تقدیر نیکی و بدی همه از خدای عزوجل بینید . زیرا که اندر خبر است : که روزی جبرئیل پرسید مر رسول را علیه الصلوة والسلام که ما الایمان ؟ ایمان چیست ؟ تا آنجا که القدر خیره و شره من الله تعالی .
و رسول علیه الصلوة والسلام گفت : تقدیر نیکی و بدی از خداست^۲ عزوجل . و هیچ چیز بی تقدیر خدای عزوجل نیست . و بنده را از قضا چاره نیست و از قضا جدا نیست . و هر که مؤمنی را بخطا بکشد [۲۲] دیت بر وی واجب شود و کفارت . و اگر بعدا بآلت کشتن بکشد ، بر وی قصاص

۱- این جزو حدیث مفصلی است که در صحاح خمسہ بخاری - مسلم - ابوداؤد ترمذی و نسایی از عمر بن خطاب باصحت نقل شده که جبرئیل از حضرت محمد پرسید : فاخبرنی عن الایمان ! قال : ان تؤمن بالله و ملائکته و کتبه و رساله و الیوم الآخر و تؤمن بالقدر خیره و شره . . . (التاج الجامع ۱ / ۲۰) .
۲- ب : نیکی و بدی بتقدیر خداست .

واجب شود .

و مومنی که کشتن آن واجب نشده باشد ، هر که کشتن آنرا حلال دارد کافر شود و در دوزخ جاویدان^۱ بماند . اما اگر حلال نه داند^۲ و توبه کند و آمرزش خواهد ، امید بود که خدای تعالی توبه آن بپذیرد و پیامرزد و آن در مشیت خدایست عزوجل . خواهد پیامرزدش بفضل خویش . و خواهد عذاب کندش بعدل خویش . و آخر در بهشت شود ، و در دوزخ جاودانه نماند .

و هر که گوید : که هر که مؤمنی را بکشد کافر شود و جاودانه در دوزخ بماند ، آن مبتدع و هوادار باشد .
این مقدار کفایت بود خردمند را .

مسئله هفتم

آنست : که از پس هر امیری جابر باشد^۳ یا عادل ، نماز روا بود . زیرا که طاعت داشتن سلطان فریضه است و ترک وی^۴ ، عاصی شدن و معصیت است و بدعت .

و هر که سلطان را طاعت ندارد آن هوادار باشد . زیرا که حق تعالی فرموده در کتاب خود که : يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ^۵ . ای مؤمنان ! خدای [۲۳] عزوجل را طاعت دارید و رسول را طاعت دارید ! و امیران را طاعت دارید .

رسول گفت علیه الصلوة و السلام : که دعای بد کردن مر امیرانرا بدعت است . و گفت : یارب ! مر امیران را نیک گردان ! و جاهلان را بر

۱- ب: جاودانه . ۲- ب: ندارد . ۳- ب: بود . ۴- ب: و دروی

۵- اصل و ب: اولوا؟ ۶- قرآن - النساء ۵۹ .

ایشان مسلط مگردان !

ورسول گفت علیه السلام: اگر نه امیران^۱ و نه فقیها (ن) بودی نتوانستی^۲ که خدای را عزوجل باخلاص پرستند^۳.

و خواجه حسن بصری^۴ رحمه الله علیه گفت: اگر مرا کسی گوید^۵: که یکی دعای تو مستجاب خواهد شد، من آن دعا^۶ سلطان را کنم. زیرا که چون آن دعا خود را کنم، يك تن را دعا کرده باشم. و اگر مادر و پدر^۷ را دعا کنم، دو تن را خواسته باشم. و چون سلطان را دعا کنم، جمله خلق را خواسته باشم^۸. چون در صلاح سلطان، صلاح مؤمنان است. و در فساد آن فساد مؤمنانست^۹.

و باید که چون رفضیان^{۱۰} نباشی که ایشان بر سلطان بیرون آیند و شمشیر کشند. و به هیچ وجه بر سلطان عاصی نباید شد. اگر عدل کند مزد و ثواب یابد. و اگر ظلم کند، بزه^{۱۱} و عذاب آنرا بکشد^{۱۲}.

- ۱- بالای این کلمه بخط غیر از متن در اصل نوشته اند: در دنیا بودی.
- ۲- ب: شما نتوانستی. ۳- ب: پرستندی. محشی در اصل اضافه کرده: و اگر علم و فقیه نمی بودی معرفت خدا و رسول نمیشد. ۴- ابوسعید حسن بن یسار بصری (۲۱ - ۱۱۰ هـ) تابعی مشهور و امام اهل بصره و فقیه زاهدی بود، که در مدینه بدنیا آمد و در حضور حضرت علی تربیه دید، و ربیع بن زیاد او را در بصره سلووت داد، و از مشاهیر خطیبان و یارسانان امت است که به سیستان هم سفری برای تبلیغ دین کرده و مدتی در اینجا کاتب ربیع بود (الاعلام ۲/ ۲۲۲، فقه المدان ۲۸۵، تاریخ سیستان ۸۳).
- ۵- اصل: گویند؟ ب: گوید. ۶- اصل: دعای
- ۷- ب: اگر پدر و مادر خود را کنم دو تن را. ۸- ب: را دعا کرده باشم.
- ۹- ب: و در فساد او فساد مسلمانانست. ۱۰- روافض و روضه مبارکین در فروع اسلامی اند که بازید بن علی بن حسین بن علی (رض) در مسئله امامت مفضول، وجود و اصل اختلاف کردند و آنرا جائز ندانستند. ایشان از شیعیان کوفه بودند و چون دانستند که زید از شیخین تبراء نکرده او را بگذاشتند و او را مخالفت افراشتند. (ترجمه ملل و نحل ۱۱۵).
- ۱۱- بزه: اکنون هم بمعنی گناه استعمال است و بزه گناه کار باشد. ۱۲- در اصل این کلمه را باشد هم توان خواند.

بهمه وجهها سلطان را طاعت باید داشت . و هر که سلطان را طاعت ندارد آن از خوارج باشد .

این مقدار بس بود خردمند را . [۲۴]

مسئله هشتم

آنست : که مسح موزه در سفر و حضر^۱ از حدث تابع حدث^۲ روا دارد . در حضر يك شبانروز ، و در سفر سه شبانروز . که رسول عليه الصلوة والسلام گفت : يَمَسِّحُ الْمَقِيمُ كَمَالَ يَوْمٍ وَلَيْدَتِهِ وَالْمَسَافِرُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَلَيَالِيهَا^۳ . گفت : مقيم مسح كشد بر موزه ، تمامی يك شبانروز ، و مسافر مسح كشد سه شبانروز و اگر کسی سفر معصیت كند ، چون دزدی كردن و راه زدن و كاله^۴ مردم ستدن و مردم كشتن . این همه يكسان باشد و باید که نماز دو گذارد . و بر پای برهنه مسح نشاید كشید^۵ .

و هر که بر موزه مسح روا ندارد ، و بر پای برهنه روا بیند ، آن رافضی و هوادار و شیعه^۶ باشد . و مرد و زن در كشیدن مسح يكسان است^۷ . و بر كلاه و مقنعه^۸ و عمامه روا نبود . و بر جوراب اگر چه سخت بافته باشند . و ابویوسف^۹ و محمد^{۱۰} رحمه الله عليهما گویند : اگر سخت بافته باشند

۱- حضر : بدو فتحه در خانه ساکن بودن که ضد سفر است (غیاث) .

۲- حدث : بدو فتحه بی وضو بودن (غیاث) . ۳- این حدیث در صحاح و کتاب

الطهاره بهمین عبارات نیامده ، ولی مطالب آن در صحیح مسلم و نسایی و ابی داؤد بسند صحیح چنین منقولست : المسح علی الخفین للمسافر ثلاثة ايام و للمقيم يوم و ليلة (التاج

۹۵/۱) . ۴- كاله = کالا و متاع . ب : و كاله مردمان . ۵- ب : كشیدن .

۶- ب : شیعی . ۷- ب : يكسانند . ۸- مقنعه : چادر . ۹- ابویوسف

يعقوب بن ابراهيم انصاری (۱۱۳ - ۱۸۳ هـ) محدث و فقیه بزرگ حنیفیه از بزرگترین

تلامیذ امام ابوحنیفه و ناشر مذهب اوست که بین محدثان هم به ثقت شهرت دارد

(تاریخ تشریح ۲۳۴) وی در کوفه بدنیا آمد و در اوقات مهدی و هادی ورشید قاضی ←

چنانکه بهر سفر^۱ بافته باشند روا باشد .
این مقدار بس باشد مر خردمند را .

مسئله نهم

آنست : که ایمان عطای خداست عزوجل و عطای [۲۵] خدای تعالی
بیند . زیرا آنکه فعل از بنده است و توفیق از خداوند . چنانکه شناختن ، فعل
بنده است . و شناسا گردانیدن صنع خدای عزوجل . و اقرار کردن ، فعل
بنده است و توفیق دادن اقرار ، صنع خدای عزوجل^۲ .
و اگر کسی گوید : ایمان آوردن فعل منست و خدای را دران صنع
نیست آنکس قدری^۳ بود .
و اگر گوید : از من هیچ فعل نیست . هر چه هست ، فعل از خدای
است عزوجل جبری^۴ باشد .

۱- ب : از بهر سر بافند . ۲- در اینجا محشی بر حاشیه نوشته : و خلاصه
کلام اینست : که ایمان بنفسه و در نفس الامر عطای خداوندست و نامخلوقست . و ایمان
که اقرارست فعل بنده است و توفیق دادن بر اقرار صنع خداست مخلوق است . و عطا
را به هر که داد فضل است و بر همان آدم شکر واجبست ، و عطا را که خداوند بکسی
نداد عداست ، و بر همان آدم جهد واجبست ، شاید که خداوند ایمان دهد . و بغیر ازین
که گفته شده مذهب جبریه و قدریه است . ۳ و ۴- قدری و جبری : مسئله جبری .

۵- الفضاة بغداد و واضع کتب اصول فقه و مؤلف چندین کتاب در فضاة فقه حنفی است
(الاعلام ۲۵۲/۹) . ۱۰- محمد بن حسن بن فرقد شیبانی در سنه ۱۳۱ هـ در
واسط بدنیا آمد و در کوفه از محضر امام ابوحنیفه استفاضه نمود و بعد از آمدن
هارون الرشید او را به قضای رقه گماشت و در سفر خراسان باخلیفه آمد ، که در سنه
(۱۸۹ هـ) در ری بمرد . وی از مروجان مذهب حنفی و دارای فصاحت لسان و امام
اهل رأی بود ، در فقه و اصول مؤلف المصنوع در فروع فقه ، و الزیادات . جامع کبیر
وصفیر و الآثار و غیره است . (الاعلام ۳۰۹/۶) .

پس بحقیقت بدانکه : ایمان عطای خداست ، آنرا دهد که خواهد .
یکی (را) بداد بفضل خویش . و از یکی بازداشت بعدل خویش . بدانکه
فضل کرد، شکر واجب شود و بدانکه^۱ عدل کرد جهد واجب شود. قوله تعالی :
وَ آتِیْبُوا إِلَی رَبِّکُمْ وَ أَسْلِمُوا لَهُ^۲ . روا نباشد که چنین گوید : تا هدی ندهد
نگروم . زیرا آنکه این مذهب جبریه باشد . و روا نباشد که گوید^۳ : ناگرویدن
از من است که این مذهب قدریه باشد .

پس بدان که همه فضل اوست : قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ^۴ . و جای دیگر

- ۱- ب : و اگر عدل کرد . ۲- قرآن - الزمر ۵۴ یعنی : و باز گردید
سوی خدای شما و گردن نهید او را (طبری ۱۵۷۶) . ۳- ب : که چنین گوید.
۴- قرآن - یونس ۵۸ یعنی : بگو بفضل خدا و برحمت او .

→ و اختیار از رؤس مسائلی است که بران فرقه‌های مهم اسلامی فرقه بندی شدند .
سوال مورد مناقشه این بود: که آیا انسان فاعل مختار و یا مجبور است؟ جمعی گفتند :
که انسان دارای اراده آزاد و قدرت بر افعال خود است و «قدریه» نامیده شدند . که
در رأس ایشان معبد جهنی و غیلان دمشقی بودند و پیدایشگاه این حرکت هم در عراق
بین شاگردان حسن بصری بود. اما بالعکس فرقه دیگری هم وجود داشت، که ایشانرا
جبریه = مجبره گویند که مؤسس آن جهم بن صفوان خراسانی در نرمد بود (مقتول
۱۲۸ هـ) و عقیده داشتند که انسان مجبور است و اختیاری ندارد و خداوند ، اعمال
او را قبلاً تقدیر کرده ، و به تعمیل آن مجبور است و نسبت اعمال بانسان مجاز است
و هر فعلی از افعال او مخلوق خداست . (فجر الاسلام ۲۸۶) و خصائص عقیدوی مجبره
(جهمی) چنین است : اول : عدم جواز موصوف شدن خدا بصفتی که بنده به آن موصوف
تواند شد . دوم : عدم علم خدا به اشیاء پیش از آفرینش .

سوم : عدم قدرت آدمی بر افعال و مجبوریت او . چهارم : فنای بهشت و دوزخ
بعد از نوازش نیکان و تعذیب گناه گاران . پنجم : عدم کفر منکر بزبان ، بعد
از معرفت الهی ، وعدم تفاضل میان اهل ایمان . (ملل و نحل ۶۲ بیعد)

گفت : الله يَجْتَبِي ١ . و جای دیگر گفت : ذِيكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ ٢ .
و جای دیگر گفت : وَلَوْ شِئْنَا لَاقَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هَدَاهَا ٣ و جای دیگر گفت :
[٢٦] يَضِلُّ اللهُ مَنْ يَشَاءُ ٤ و جای دیگر گفت : مَنْ يَضِلِلِ اللهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ٥ و
جای دیگر گفت : وَمَنْ يَضِلِلِ اللهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ ٦ .
و اگر همه آیات یاد کرده شود دراز گردد .

بدان که : ایمان نامخلوقست . زیرا که ایمان بنفسه عطای خداست .
و ایمان آوردن فعل بنده است . چنانکه قرآن بذات خویش ٧ نامخلوقست .
و خواندن بنده مخلوقست .

و هر که جز این گوید ، آنکس مبتدع و هوادار باشد .
این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله دهم

آنست : که بنده با همه افعال خویش مخلوقست . و خدای تعالی با
همه صفات خویش خالق است .

زیرانکه فعل بنده همیشه نبود . پس هرچه بنده کند و گوید از نماز

- ١- الله يجتبي اليه من يشاء - قرآن - الشوری ١٣ یعنی : خدای عزوجل بگزیند
برو ، آنرا که خواهد (طبری ١٦٣٩) .
- ٢- قرآن - المائدة ٥٤ یعنی : آنست
از فضل خدای ، بدهد آنرا که خواهد (طبری ٤٠٩) .
- ٣- قرآن - السجده
١٣ یعنی : اگر خواستیمی ما بدادیمی ، هر تنی را راه راست (طبری ١٤١٨) .
- ٤- قرآن المدثر ٣١ یعنی : کم کند خدای عزوجل آنرا که خواهد (طبری ١٩٥٤)
- ٥- قرآن - الرعد ٢٣ - الزمر ٢٣ و ٣٦ - غافر ٣٣ - یعنی : و هر که کم کند
خدای را ، نیست او راهیج راه نماینده (طبری ١٥٧٤) دراصل بجای هاد - مهتد است ؟
- ٦- قرآن - الشوری ٤٤ یعنی : و هر کی را کم کند خدای عزوجل . نیست او راهیج
دوستی از پس وی (طبری ١٦٤٣) .
- ٧- ب : خویش گویند نامخلوقست .

و روزه و حج ، و آنچه بدین ماند مخلوق باشد . زیرا آنکه حق تعالی گفت :
 اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ^۱ آفریننده^۲ همه چیزهاست خدای عزوجل .
 و جای دیگر گفت : وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ^۳ . پس هر که اعمال بندگان ،
 نامخلوق بیند او معتزلی^۴ باشد .
 این مقدار بس باشد خردمند را .

مسئله یازدهم

آنست [۲۷] : که قرآن کلام خدایست نامخلوق . زیرا آنکه قرآن سخن
 خدایست عزوجل به حقیقت نه به مجاز . و کلام خدای صفات خدایست عزوجل .
 هر که را صفت آفریده بود ، آن نیز آفریده بود . پس هر که قرآن را آفریده
 گوید کافر شود بخدای عزوجل . زیرا آنکه قرآن ، سخن خدایست و مخلوق
 نه بیند^۵ . که عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت کند که رسول علیه الصلوة
 والسلام گفت : الْقُرْآنُ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرَ مَخْلُوقٍ وَمَنْ قَالَ مَخْلُوقٌ فَهُوَ كَافِرٌ بِاللَّهِ^۶
 گفت : قرآن کلام خدایست عزوجل نامخلوق^۷ . و هر که گوید مخلوقست
 کافر شود . و سیصد تن از تابعین و مقدمان^۸ دین گفتند : که هر که قرآن را
 مخلوق گوید او کافر است .

۱- قرآن - الرعد ۱۶ . ۲- اصل : آفریده ؟ ب : آفریننده .

۳- قرآن - الصافات ۹۶ یعنی خداوند شما را آفرید و آنچه میکنید .

۴- در پاورقی (ص ۳۸) گذشت : که معتزلیان خالق افعال نیک و بد را خود انسان
 دانند و گویند : مردم در کار و پیشه خود آزادند ، و خداوند را در کار و پیشه ایشان
 و دیگر جانوران قدرت و کاری نیست ، و از جهت این سخن مسلمانان آنان را قدریه
 نامند (الفرق بین الفرق ۷۲) . ۵- ب : نه بینی . ۶- این حدیث بهمین

کلمات در جوامع صحاح دیده نشد . شهرستانی گوید : سلف اجماع کرده اند : بر آنکه
 قرآن کلام الله غیر مخلوقست و آنکس که گوید مخلوقست کافر باشد (ملل و نحل ۷۷)
 ۷- مقدمان : پیشروان .

روایت کنند : از ابوحنیفه^۱ رحمة الله علیه که گفت : که هر که قرآن را مخلوق گوید آن کافر است بخدای عزوجل .

هر که وقف^۲ کند اندرین، آن نیز از ایشان باشد، و آنرا وقفی گویند^۳.
و هر که گوید : نه مخلوق گویم و نه نامخلوق . بتر ازان باشد که مخلوق گوید .

وسفیان ثوری^۴ رحمة الله علیه گفت : مثل وقفیان چون مثل ترسایانست که ایشان [۲۸] سه گروه شدند :

یک گروه گفتند : که از عیسی مرده زنده کردن دیدیم . و مرده زنده کردن ، کار خداست عزوجل . آنرا خدا میگوییم .

و گروه دیگر گفتند : بندگی کردن هم دیدیم ، بنده گویم .

و گروه سیم گفتند : خدایی ازان دیدیم : چون مرده زنده کردن ، و نابینا بینا کردن ، و پیس را نیکو کردن . و از گل مرغ ساختن و پرانیدن . و چیزهای دیگر . و بندگی کردن هم دیدیم^۵ : چون نماز کردن و طاعت و خیرات و غیر آن . نه خدای گویم و نه بنده . واقفی نیز همین میگوید .

و بدان که : همه کتابهایی که خدای عزوجل به پیغمبران فرستاد صلوات الله علیهم اجمعین ، صد و چهارده کتاب بود : پنجاه صحیفه شیث ابن آدم را بود صلوة الله علیهما . و سی صحیفه ادریس را بود علیه الصلوة والسلام

۱- رك : پاورقی ص ۲۲ . ۲- اهل توفیق جماعتی بودند که در مسئله خلق یاقدم قرآن چیزی نمی گفتند و توفیق محض و سکوت می کردند . ۳- ب : خوانند . ۴- سفیان بن سعید از بنی ثور قبیلہ مضر است که در ۹۷ هـ در کوفه بدنیا آمد و در علم دین و تقوی سرآمد بود ، خلیفه منصور او را به قضا خواند ، ولی قبول نکرد ، و در سنه ۱۴۴ هـ از کوفه به مکه و مدینه رفت و در سنه ۱۶۱ هـ در بصره بمرد . جامع کبیر و جامع صغیر در حدیث و کتاب الفرائض از تألیفات اوست . یارسایی و حافظه او مشهور است . (الاعلام ۳/ ۱۵۸) . ۵- ب : نیز دیدیم .

و بیست صحیفه ابراهیم خلیل را بود صلوة الله علیه . ده صحیفه موسی را بود علیه الصلوة و السلام ، پیش از توریة . و توریة نیز بموسی کلیم الله فرستاد . و انجیل را بعیسی روح الله فرستاد ۲۹ و زبور بداوود فرستاد . و فرقان به محمد رسول الله فرستاد صلوة الله و السلام علیهم اجمعین .

و این همه که یاد کردیم ، کلام و صفت و بیست نام مخلوق و نا آفریده و هر که مخلوق گوید آن کافر است بخدای تعالی . و در لعنت خدای عزوجل باشد .

و انس بن مالک^۱ رضی الله عنه روایت کند : که رسول علیه الصلوة و السلام گفت : که قرآن کلام خدایست و وحی و تنزیل اوست . و هر که گوید : مخلوق است آن کافر بود و از مسلمانی بیزار است .

و ابوهریره^۲ رضی الله عنه روایت کند : که رسول علیه الصلوة و السلام گفت : که هر که بگوید : که قرآن مخلوقست آن مؤمن نیست .

و سلمان فارسی^۳ رضی الله عنه گفت : که رسول علیه الصلوة و السلام

۱- انس بن مالک بن نضر از انصار خزرچی و اصحاب بزرگ و خدمتکار حضرت محمد است . وی در سنه ۱۰ قبل هجرت در مدینه بدنیا آمد ، و در کودکی مسلمان شد ، و تا آخر حیات نبوی خدمتگاری او را ادامه داد ، و بعد ازان به دمشق و بصره رفت و در سنه ۹۳ هـ در بصره بمرد . احادیث زیاد از او نقل شده ، که از آن جمله ۲۲۸۶ حدیث را بخاری و مسلم آورده اند (الاعلام ۱ / ۳۶۵) .
 ۲- عبدالرحمن بن صخر ملقب به ابوهریره در سنه ۲۱ ق . هـ در مکه تولد یافت و در سنه ۷ هـ در مدینه مسلمان شد ، وی از مشاهیر صحابه است که صحبت نبوی را تا آخر درک و ۵۳۷۴ حدیث را روایت کرد ، که از ۸۰۰ نفر صحابی و تابعی روایت کنند . در عصر خلافت عمر (رض) حاکم بحرین بود و در سنه ۵۹ هـ در مدینه بمرد . چون او گریه بی را باخود میگشتاند ، به ابوهریره مشهور شد (الاعلام ۴ / ۸۰) .
 ۳- سلمان اصلاً از مجوس اصفهان بود ، که بمدینه افتاد ، و بحضور رسول صلعم رسید و مسلمان شد . وی از بزرگان صحابه و عالم به شرایع بود ، و احادیثی را هم روایت کرده ، که بخاری و مسلم ۶۰ حدیث را از او آرند . او در عصر خلیفه چهارم حاکم مداین شد و هم در اینجا

گفت : که قرآن کلام خداست عزوجل ، مخلوق نیست . و هر که جز این گوید آن کافر است .

ابوسلیمان^۱ روایت کند از محمد حسن که آن گفت : که هر که گوید که قرآن مخلوقست از پس وی نماز مکنید ! و عبادت وی مروید ! و از پس جنازه [۳۰] وی مروید !

ابوذر^۲ رضی الله عنه روایت کند : که رسول علیه الصلوة والسلام گفت : که قرآن کلام خداست عزوجل . هر که گوید مخلوقست ، آن از اهل دوزخ است ، مگر^۳ باز گردد و توبه کند .

عبدالله بن مسعود^۴ گوید رضی الله عنه : که رسول گفت علیه الصلوة

۱- اصل و ب : ابوسلمان ؟ هو موسی بن سلیمان مشهور به ابوسلیمان جوزجانی فقیه معروف حنفی است که فقه را از امام محمد فراگرفت و در بغداد شهرت یافت و چون مأمون عباسی او را به قضا کماشت گفت : ای امیر مؤمنان ! حقوق خدا را در قضا نگهدار ! و برین امانت همچو منی را مگمار ! زیرا من از خشم خودداری نتوانم و بنا برین روا ندارم که بین خلق خدا حکم کنم . از تألیفات او السیر الصغیر و الصلاة و الرهن و نوادر الفتاوی شناخته شده است و بعد از (۲۰۰ هـ) از جهان رفت (الاعلام ۸ / ۲۲۲ و جواهر ۱۸۶ / ۲ و الفوائد ۲۱۶) .

۲- ابوذر جندب بن جناده از بنی غفار کنانه ابن خزیمه یکی از کبار صحابه و پنجم مرد مسلمانست که به صدق شهرت داشت . پس از وفات حضرت پیغمبر به شام و دمشق رفت و در آنجا مستمندان را به شرکت در اموال متمولان تحریک می کرد ، و چون معاویه والی شام از او شکوه نمود ، حضرت عثمان او را به مدینه خواست و در قریه ربه مدینه ساکن کرد و هم درینجا در سنه ۳۲ هـ بمرد وی شخص کریمی بود که مال را ذخیره نمیکرد بخاری و مسلم ۲۸۱ حدیث را از او روایت کرده اند (الاعلام ۲ / ۱۳۶) .

۳- ب : مگر از گفته باز گردد .

۴- عبدالله بن مسعود بن غافل هذلی کوفی یکی از سابقین اسلام که در ۳۲ هـ در مدینه بمرد و در حدود ۸۰۰ حدیث روایت کرده (خلاصه تذهیب الکمال ۱۸۱) .

→ از جهان رفت (سنه ۳۶ هـ) در حالیکه منسوح می یافت و از کسب خود نان جوین میخورد (الاعلام ۳ / ۱۷۰) .

والسلام : که قرآن کلام خدایست عزوجل . هر که مخلوق گوید ، آن مغ است^۱ مگر که توبه کند .

و معاذ گفت^۲ رضی الله عنه از رسول صلی الله علیه وسلم : که هر که قرآن را مخلوق گوید من از وی بیزارم .

وسعد ابن (ابی) وقاص^۳ گوید رضی الله عنه که رسول گفت علیه الصلوة والسلام : که قرآن کلام عزیز غفار است . هر که گوید مخلوقست^۴ ، دست و پای وی (و) زبان آنرا خشک گرداند .

و عبدالرحمن ابن عوف^۵ روایت کند که رسول علیه الصلوة والسلام گفت : که هر که گوید قرآن مخلوقست آن دهری^۶ باشد .

وابو عبیده جراح^۷ گفت رضی الله عنه که رسول گفت : که قرآن کلام

- ۱- مغ : مراد مجوس و آتش پرست یا زردشتی است . ب : او مغیوست .
 ۲- اصل : معاذ ؟ بنام معاذ در راویان احادیث و صحابه چندین نفر مشهوراند (رك : خلاصه تذهیب ۳۲۴) چون در اینجا نام پدرش تصریح نشده تعیین آن مشکل است . شاید مراد معاذ بن جبل انصاری خزرچی راوی ۱۵۷ حدیث از جامعان قرآن باشد که پیغمبر او را امام العلماء ، گفت و در طاعون عمواس در سنه ۱۸ هـ بمرد تولدش در سنه ۲۰ قبل از هجرتست (الاعلام ۱۶۶/۸ خلاصه ۳۲۴) .
 ۳- سعد بن ابی وقاص مالک ابن اهب قرشی از عشره مبشره و فاتح عراق و مداین و فارس اسلام که در سنه ۲۳ ق . هـ بدنیا آمد و بعمر ۱۷ سالگی مسلمان شد ، و قادیسیه را فتح نمود ، و در کوفه سالها والی بود ، و در سنه ۵۵ هـ در ده میلی مدینه در قصر عقیق بمرد . در صحیحین ۲۷۱ حدیث از او روایت شده و از مشاهیر اسلام است (الاعلام ۱۳۷/۳) .
 ۴- ب : هر که مخلوق گوید .
 ۵- عبدالرحمن بن عوف بن عبدعوف قرشی ، یکی از عشره مبشره و اصحابیست که حضرت عمر نامزد خلافت نموده بود . وی از سابقین اسلام و سخی و دلیر بود ، در سنه ۴۴ ق . هـ بدنیا آمد . و نامش عبدالکعبه بود که بعد از قبول اسلام حضرت پیغمبر او را عبدالرحمن نامید . تجارت میکرد و مال فراوان داشت . در صحیحین ۶۵ حدیث از او مرویست . در مدینه در سنه ۳۲ هـ وفات یافت (الاعلام ۹۵/۴) .
 ۶- ب : یهودی باشد .
 ۷- عامر بن عبدالله بن جراح از بنی هلال قرشی و صحابی بزرگ از عشره مبشره و سابقین اسلام و ملقب به امین المله و فاتح شام است که در سنه ۴۰ ق . هـ در مکه بدنیا آمد و بعد از خالد بن ولید قائد لشکر اسلام در شام بود و تا ←

حی قیوم است . هر که گوید مخلوقست آن مسلمان نبود [۳۱] .
 ویحیی ابن اکثم^۱ گوید: که هر که گوید که قرآن مخلوقست چنانستی
 که گوید : که خدای مخلوقست و آن کافر و زندیق^۲ است .
 وهب ابن منبه^۳ گوید : من چهل کتاب خواندم ، ازان کتابهایی که
 حق تعالی بر چهل پیغمبر فرستاده بود . هر که يك حرف ازان که به پیغمبران
 فرستاده گوید مخلوقست . بالله که آن از کافرانست . و از خلفا هیچ کس
 قرآنرا مخلوق نگفتند مگر مأمون ، که آن قرآن را مخلوق گفت . و علما
 آنرا منع کردند . فائده نکرد .

۱- یحیی بن اکثم بن محمد مروزی (۱۵۹ - ۲۴۲ هـ) قاضی و فقیه معروف که
 در مرو تولد یافت و بحضور مأمون پیوست و در سنه ۲۰۲ هـ قاضی بصره و بعد ازان
 قاضی بغداد و مدار مهم امور خلافت بود . وی آنقدر بر مأمون عزیز بود که
 شب و روز در حضرت خلافت حضور داشت . و دارای حسن معاشرت و سخنان شیرین
 بود و در سنه ۲۱۶ هـ بغزو روم رفت ولی بعد از مرگ مأمون خلیفه معتصم او را از قضا
 معزول کرد و خانه نشین شد . اما المتوکل او را واپس بقضا گماشت تا که در سنه
 ۲۴۰ هـ عزل و مصادره شد و در ربهه قریه مدینه بمرد . کتاب الاصول و کتاب التنبیه
 ازوست (الاعلام ۹/۱۶۷) . ۲- زندیق کلمه عربست بمعنی ملحد و دهری که
 به دوام دهر قائل باشد . (المعرب جوالیقی ۱۶۷) در پهلوی زندیک بمعنی مانوی
 فاسدالعقیده بود و مانی که به عقیده زردشتیان دروغگو و فریب کار بود زندیک خوانده
 شد و عربان هر پیرو مانی و شخص مرتد و دهری مخالف اسلام را زندیق گفتند (حواشی
 برهان ۱۰۳۹) و ازین ریشه کلمات زندقه و ترندق و غیره ساختند . ۳- وهب بن
 منبه (۳۴-۱۱۴ هـ) مورخ و راوی اخبار و اسرائیلیاتست که اصلاً پارسی بود ، ولی
 در صنعاء یمن تولد و وفات یافت . عمر بن عبدالعزیز او را قاضی صنعاء ساخت . کتابهای
 ملوک حمیر و قصص انبیاء و قصص اخبار باو منسوبست . گویند که او زبانهای یونانی
 سریانی - حمیری را میدانست و اصلاً یهودی بود (الاعلام ۹/۱۵۰) .

→ کنارهای فرات و مرز آسیای صغیر رسید . در سنه ۱۸ هـ در طاعون عمواس بمرد ، در
 غور بیسان مدفونست در صحیحین ۱۴ حدیث ازو روایت شده (الاعلام ۴/۲۱) .

احمد بن حنبل^۱ نزدیک آن شد^۲ و حجتها و دلائل بگفت قبول نکرد و گفت: اگر تو قرآن را مخلوق نگویی، گردنت بزخم . احمد حنبل گفت: ای خلیفه! سه روز مهلت ده . گفت: دادم . بعد از سه روز احمد حنبل را مأمون طلب کرد . و احمد حنبل گفت: خلیفه را بگویند که مشغولم . اگر پرسند که بچه مشغولست؟ بگوی: سورة الاخلاص سه روز بیمار بود، و این ساعت فرمان یافت^۳ و ما در تجهیز و دفن آن مشغولیم . قاصد گفت: سورة الاخلاص چگونه بمیرد؟ [۳۲] احمد حنبل گفت: پس خلیفه میگوید مخلوقست، پس هر که مخلوقست بمیرد و هلاک شود . قاصد مرخلیفه را گفت: که احمد چنین میگوید . مأمون ساعتی تفکر کرد و گفت: احمد را بیارید! احمد حنبل نوحه گران را جمع کرد و بفرمود: تا نوحه میگردند .

۱- امام احمد بن محمد بن حنبل شیبانی وائلی مؤسس مذهب حنبلی ، اصلش از مرو و پدرش والی سرخس بود در سنه ۱۶۴ هـ در بغداد بدنیا آمد ، و در طلب علم به ممالک عربی و پارس و خراسان و افریقا سفرها نمود ، و در عصر خود استاد فقهاء و محدثین بود و امام شافعی را پرورانید . او خبر واحد صحیح السنه را بدون قید و شرط معتبر شمرد ، و اقوال صحابه را برقیاس ترجیح میداد . از تألیفات او المسند در ۶ جلد دارای سی هزار حدیث و التاریخ و الناسخ و المنسوخ - التفسیر - فضائل الصحابه المناسک - الزهد - الاشربه - المسائل - علل الحدیث و رد برمدعیان تناقض در قرآن شناخته شده است . چون در سنه ۲۱۸ هـ مأمون به خلق قرآن دعوت کرد ، او تا سنه ۲۳۳ هـ که المتوکل این دعوت را متوقف ساخت ، بر عقیده نامخلوق بودن قرآن ثبات و مقاومت کرد . و در همین راه در عصر المعتصم ۲۸ ماه محبوس ماند و مصایبی را دید . تا که در سنه ۲۲۰ هـ رها شد و در عصر الواثق محنتی ندید . و المتوکل او را بیش بنواخت ، تا که در سنه ۲۴۱ هـ از جهان رفت (الاعلام ۱/ ۱۹۲ و تاریخ التشریح ۲۶۳) . ۲- ب : بنزدیک او شد . ۳- فرمان یافت : بمرد و در گذشت .

مامون پرسید : که این چه نوحه است ؟ گفتند : که احمد حنبل است که بر سوره الاخلاص نوحه میکند . چون مامون او بدید ، توبه کرد و ازان بازگشت . و شیخ احمد را بنواخت .

و آورده اند : که مقری^۱ بود در بغداد ، در علم قرآن مناظره میکرد و میگفت : قرآن مخلوقست . و اگر نه خدای عزوجل بر دل من^۲ فراموش گرداند . در حال ، کل قرآن بر دل آن^۳ فراموش شد . و زبانش خشک شد و جان بداد^۴ .

مسئله دوازدهم

آنست : که عذاب گور حق است . هر که منکر شود ، معتزلی باشد

- ۱- مقری : بضمه میم و سکون قاف نسبت است به قرائت قرآن . و اکنون قاری کوئیم (اللباب) .
- ۲- ب : بر دل وی .
- ۳- ب : بر دل او .
- ۴- احادیث و روایاتی که درین مسئله نقل شده و همه راجع است به مسئله خلق قرآن . من سندی برای آن نیافتم . چون این مسائل هنگام ترتیب علم کلام و نشئت عقاید از خلط فلسفه یونان و اهواء ملل دیگر در اسلام در عصر عباسیان بمیان آمده و مورد توجه حضرت رسول و صحابه و تابعین نبوده ، بنابراین در احادیث صحیحہ بنظر نمی آیند و مذهب جمهور متکلمان و فقیهان نیز چنین است : که اهل قبله را تکفیر نکنند . و صحت دین ، متوقف بر معرفت امر واقعی درین گونه مسائل نیست ، که خلق قرآن هم دران باشد (شرح مواقف ۳/ ۲۵۸) جلال الدین سیوطی (متوفی ۹۱۱ هـ) در آغاز کتاب اللآلی المصنوعه فی احادیث الموضوعه طبع قاهره ۱۳۵۲ ق کتاب التوحید (ص ۳-۱۰) جلد اول اکثر احادیثی را که در باره خلق قرآن وارد شده ، ضعیف یا موضوع نشان داده است . مثلاً خطیب در تاریخ خود این حدیث را به نقل از عبدالله بن مسعود آورده : سمعت رسول الله صلعم يقول القرآن كلام الله عزوجل ليس بخالق ولا مخلوق . فمن زعم ذلك فقد كفر بما انزل على محمد (صلعم) خطيب گوید که این حدیث منکر است و در روایان آن مجاهیل موجوداند که ازان جمله ابوعماره است و همچنین دارقطنی این حدیث را جداً ضعیف شمرده است (اللاالی ۱۰/ ۴) .

وملعون . زیرا نکه رسول علیه الصلوة والسلام گفت : القبر روضة من رياض الجنة او حفرة من حفرة النيران^۱ . گفت : گور از دو حال بیرون نبود . یا روضه باشد از ریاض بهشت . یا کنده بود از کندهای^۲ دوزخ .

در خبر است از [۳۳] رسول صلی الله علیه وسلم : که چون سعد را در گور نهادند ، گور مر سعد را بیفشرد فشردنی که پهلوهاش^۳ درهم شد . از بهر آنکه در همه عمر خود یکبار بول جامه آنرا پلید کرده بود .

و رسول گفت علیه الصلوة والسلام : که آن افشردن برتر از آن^۴ بود ، که هفتاد بار در دوزخ عذاب کنند . یاران همه گریان شدند و گفتند : یا رسول الله ! حیات چیست؟ گفت : هر که هر روز یکبار سوره یاسین^۵ بخواند . خداوند عزوجل آنرا از عذاب گور برهاند^۶ .

گفتند : یا رسول الله ! اگر کسی یاسین نداند . گفت : سوره إذا وقعت الواقعة^۷ بخواند . و اگر نداند سوره الحمد لله بخواند هر روز . خداوند عزوجل آنرا از عذاب گور برهاند .^۸

و رسول علیه الصلوة والسلام گفت : هر که هر شبی سوره قبارک الذی^۹

- ۱- این کلمات را ترمذی در صحیح خود از ابی سعید بطور حدیث حسن در آخر حدیث طویلی روایت کرده : انما القبر . . . من حفرة النار (جامع الصغیر ۱ / ۶۳) ناصر خسرو گفت : این گورتو چنانکه رسول خدای گفت : یا روضه بهشت است یا کنده سمیر . در کشف الاسرار (۱ / ۶۵۴) هم حدیث نبوی شمرده شده ، ولی در سفینه البحار (۲ / ۳۹۵) در آخر يك قول حضرت علی (رض) هم آمده است . ۲- کنده که معرب آن خندق است ، مفاك و حفرة عربی باشد . چنانچه در بیت ناصر خسرو هم آمد . در پشتو تاکنون کنده بهمین معنی است و پش کنده جای معروفست بین مقر و قلات ولایت زابل افغانستان . ۳- ب : پهلوهایش . ۴- ب : برنج تر از آن . ۵- سوره ۳۶ پارہ ۲۲ قرآن . ۶- ب : برهاند از فشارش و تنگی و تاریکی گور برهاند . ۷- سوره ۵۶ پارہ ۱۷ قرآن . ۸- سوره ۶۷ پارہ ۱۹ قرآن . ۹-

برخواند ، آنرا عذاب گور نباشد^۱ .

و رسول علیه الصلوة و السلام گفت : که خود را از بول نگاه دارید
که بیشتر عذاب گور از بول است^۲ .

و رسول علیه السلام گفت : که عذاب گور از سه چیز است :
یکی از غیبت مسلمان . و دویم از سخن چینی کردن . سیم خود را از
بول نگاه نداشتن .

و عبدالله ابن عباس رضی الله عنهما [۳۴] گوید : در معنی قوله تعالی^۳
مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا^۴ . گفت : معنی^۵ معیشت ضنکا عذاب
گور باشد .

در خبر است : که چون فاطمة زهرا رضی الله عنهما در گذشته شد^۶ جنازه
آنرا شب بیرون آوردند تا چشم نامحرم^۷ بر وی نیفتد . چون شب در آمد ،
علی و حسن و حسین و ابوذر غفاری رضی الله عنهم چهار گوشه جنازه برداشتند .
چون بر سر گور بنهادند ، ابوذر غفاری رضی الله عنه گفت : که ای گور !
میدانی که در تو که می سفارند ؟^۸ فاطمة زهرا است دختر محمد رسول الله
صلی الله علیه وسلم . خاتون علی مرتضی است . مادر حسن و حسین است .
از پیغوله^۹ گور آواز آمد : که بوذر ! من جای حسب و نسب نیستم . من

۱- ب : بخواند عذاب گور ندینند . ۲- عذاب القبر من اثر البول

حدیث حسن است که طبرانی از میمونه بنت سعد نقل کرده (جامع السغیر ۲/۵۹) .

۳- اصل : قوله خدا تعالی ؟ ۴- قرآن - طه ۱۲۴ یعنی : وهرک روی بگرداند

از یاد کرد من ، او را بود زندگانی تنک (طبری ۹۹۹) . ۵- اصل : گفت من

معیشت ؟ ب : ضنکا معیشت ضنک عذاب . ۶- یعنی وفات یافت و از دنیا رفت .

۷- اصل : نامحروم ؟ ب : نامحرم . ۸- کذا در اصل . اکنون سپارند نویسند .

۹- پیغوله : بر وزن زنگوله بمعنی گوشه و کنج (برهان) .

جای کردار نیکم . هر که در من آید و کردار نیک آرد ، مرا مرغزار یابد از مرغزارهای بهشت . و هر که کردار بد آرد مرا کنده یابد از کنده های دوزخ . بدین دلایل که یاد کردیم ، دلیل است که عذاب گور حق است . هر که منکر شود مبتدع و هوادار باشد .

مسئله سیزدهم

آنست : که سوال منکر و نکیر حق است . و هر که حق نه بیند ، آن قدری باشد و هوادار^۱ بود . زیرا آنکه رسول [۳۵] علیه السلام گفت : چون مرده را در گور نهند ، دو فرشته نزدیک آن آیند ازرقان و اسودان سیاه رویان سبز چشمان^۲ . و آتش از دهان ایشان میجهد . و دود از بینی ایشان بیرون می آید . و زمین را به اشکهای^۳ خویش میدرانند تا بدان گور برسند . خدای عزوجل آن مرده را زنده گرداند ، تا هر دو فرشته آنرا سه سؤال کنند :

یک سؤال آن باشد . که گویند : مَنْ رَبُّكَ ؟ خدای تو کیست ؟

دویم : گویند وَمَا دِينُكَ ، دین تو چیست ؟

سیم : گویند وَمَنْ نَبِيُّكَ ، پیغمبر تو کیست ؟

اگر جواب صواب^۴ گوید ، نیک بخت باشد . والا که^۵ بصواب نگوید بدبخت باشد .

۱- اصل : هوادر . ب : هوادار . ۲- ازرقان : سبزچشمان . اسودان : سیاه رویان . ۳- اشك : در فرهنگهای مروج دیده نشد ، و غالباً دندان نیش است که در عربی ناب (جمع انیاب) گویند . در زین الاخبار گردیزی در شرح بت مهاکال (باب معارف هندوان) گوید : و مهاکالیان را بتی باشد که مهاکال گویند . . . و موی بسیار باشد او را ، و اشکهای او بیرون خزیده (ص ۲۹۴ طبع حبیبی در تهران) مروزی در طبایع الحيوان عبارت عربی آنرا کاشرالناب آورده ، که دندانش نمایان باشد . ۴- ب : بصواب . ۵- ب : و اگر بصواب .

و رسول علیه السلام را چهار پسر بود : قاسم و طاهر و طیب و ابراهیم چون ابراهیم فرمان یافت . رسول علیه السلام آنرا در گور نهادند ، چون خشت راست کردند . رسول گفت صلی الله علیه و سلم : قُلْ آدِی ، قُلْ آدِی . بگو : پدر من .

پرسیدند یاران : که ما را ازان حال خبر کن . رسول گفت علیه الصلوة و السلام : چون ابراهیم را در گور نهادند [۳۶] منکر و نکیر آمدند و آنرا سوال کردند : که مَنْ رَبِّكَ خدای تو کیست ؟ آن جواب داد . گفتند : وَمَا دِیْنُكَ ؟ جواب داد . گفتند : وَمَنْ نَبِیُّكَ ؟ اینجا فراماندا . پس من تلقین کردم : که بگوی : پدر من .

روزی امیر المؤمنین عمر خطاب رضی الله عنه ، از رسول صلی الله علیه و سلم سوال کرد : یا رسول الله ! چون بمیرم و مرا در گور نهند ، منکر و نکیر مرا سوال کنند . من برین حال که هستم باشم و عقل با من باشد ؟ گفت : باشد . گفت : یا رسول الله ! من ایشانرا بسندام^۲ . چون عمر فرمان یافت . آنرا در گور نهادند . منکر و نکیر بیامدند ، و آنرا سوال کردند . بیک دست منکر را بگرفت و بیک دست نکیر را . و گفت : بخدای که اگر شمارا بگذارم تا نگوئید : که خدای شما کیست ؟ دریک دیگر نگریستند^۳ و تبسم کردند و گفتند : عمر است و برفتند .

سوال کردند : که سوال تن را باشد یا جانرا باشد ؟ بعض گفتند : تن را باشد . و بعض گفتند : جانرا باشد .

اما معتزله عذاب گور (را) منکرند گویند : ما ندانیم : که بعد از زوال

۱- ب : فرود ماند . ۲- بسند بر وزن سمند، سزاوار و کافی و تمام (برهان)

ب : بسندام . ۳- ب : نگریستن و گفتند .

حیوة که بنده جماد گردد [۳۷] لذت و الم چگونه باشد؟
 باز اهل سنت و جماعت، مر عذاب گور و سوال منکر و نکیر را مفراند
 زیرا آنکه کتاب خدای تعالی عزوجل و اخبار مصطفی علیه الصلوة و السلام
 بدین ناطق است . که خدای تعالی گفت : **مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأُدْخِلُوا
 نَارًا** ۲ . خبر داد که مر قوم نوح را علیه السلام بآب غرق کردیم و به آتش
 در آوردیم . آن حال ۳ بر ماضی افگند هم چون اغراق ۴ . و از قدرت خبر داد
 که مر ایشانرا ۵ در میان آب و آتش میسوزند .

و در قصه آل فرعون یاد کرد که : **النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا
 وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ** ۶ پیش از قیام ساعت ایشان
 را بر آتشی عرض کردند بامداد و شبانگاه .

و اما در اخبار رسول علیه الصلوة و السلام آنست که : **إِسْتَنْزَهُوا مِنْ
 الْبَوْلِ فَإِنَّ عَامَّةَ عَذَابِ الْقُبُورِ مِنَ الْبَوْلِ** . گفت : پاک دارید خود را از بول .
 بدرستی ۷ که عذاب گور از بول باشد ۸ . [۳۸]

در خبر است : که امیرالمؤمنین علی کرم الله وجهه نزدیک رسول
 صلی الله علیه وسلم آمد و گفت : یا رسول الله ! آن عم تو بمرد ، چه فرمایی ؟
 رسول صلی الله علیه وسلم گفت : برو و آنرا بشوی ، و کفن ساز و بخاک دفن

- ۱- ب : جماد گردد ، مر جماد را الم ولذت . ۲- قرآن . نوح ۲۵
 یعنی : از آنچه بگناهان ایشان غرقه شدند و اندر آوردندشان آتش (طبری ۱۹۳۴)
 ۳- ب : ادخال بر ماضی . ۴- اغراق : غرق گردانیدن . ۵- ب : مرایشان
 در میان . ۶- قرآن . المؤمن ۴۶ یعنی : آتش عرضه میکنند بران بامداد و
 شبانگاه ، و آن روز که برخیزد رستاخیز ، اندر شوند گروه فرعون بسختترین عذاب
 (طبری ۱۵۹۳) . ۷- ب : بیشتر عذاب . ۸- ابن ماجه در صحیح و احمد
 در مسند و حاکم در مستدرک خود حدیث صحیحی را از ابی هریره چنین روایت کنند :
 اکثر عذاب القبر من البول (جامع الصغیر ۱/ ۵۳) .

کن! و با کسی مگوی تا مرا نه بینی!

امیر المؤمنین علی آنچه رسول علیه الصلوة والسلام گفته بود کرد و بنزدیک رسول علیه الصلوة والسلام آمد. رسول علیه الصلوة والسلام بسر گور آن آمد و آواز داد: یا عم! سه بار آواز داد. جبرئیل آمد و گفت: یا رسول الله! تو مرده را سخن نتوانی شنواییدن.

اکنون آواز ده! گفت: یا عم! گفت: لبیک یا فرزند. گفت: یافتی آنچه وعده کرده بود حق! گفت: نعم. گفت: یا عم! حال تو چگونه است در آتش؟ گفت: بر من آسانتر است از دیگران بحرمت و شرف تو! اما نعلین از آتش در پای من کرده اند، که مغز سر من میجو شد^۲.

پس بدین دلایل درست شد، که عذاب گور حق است. و رسول علیه الصلوة والسلام گفت: چون مرده را در گور نهند، بیشتر عذاب که کند بگریستن [۳۹] اهل آن بود. چون گویند: و اسیداه! و اشریفاه! و امیراه! فرشته عمودی بر سر مرده زند از آتش و گوید: تو سید بودی! تو شریف بودی! تو امیر بودی!

مرده گوید: کاشکی ازین گریستن و ستودن دست باز دارندی^۳.

۱- ب: آنچه وعدت حق بود. ۲- صحیح بخاری و مسلم و نسائی در کتاب الفضائل و غیره احادیثی را در باره ابوطالب آورده اند، که این چنین حدیث در آن نیست. و سه حدیث دیگر است که ازان ظاهراً وفات او بر دین سابقش ظاهر می آید. ولی علماء را در نجات او احوال و احادیث دیگر است، که زینی دحلان در کتاب السنن المطالب فی نجات ابی طالب گرد آورده است (رک: تیسیر ۳/۳۱۱ و التاج ۴/۱۲۰). ۳- در کتاب الموت صحاح و کتاب الصلاة احادیث زیادی در نهی از گریستن مرده در گور آمده، که ازان جمله بقول ترمذی حدیث حسن غریب و بقول احمد در مسند است. حسن آمده: ما من میت یموت فیقوم باکیه، فیقول: یا جیلا! یا سیداه! و یحو ذلك. الا وکل به ملکان یلهزانه و یقولان: اهلا کنت. (تیسیر ۴/۲۰۱ و التاج ۱/۳۰۹) و مضمون این حدیث به متن نزدیک است.

و اخبار بسیار آمده است اندرین باب . اما معتزله گویند : که جماد را لذت و الم نباشد . ما میگوییم : که عذاب^۱ حق است . اما چگونگی الم و لذت ندانیم . و خبر عذاب گور آمده است آمنا و صدقنا و خبر چگونگی نیامده است . بخدا و رسول آن باز گذاریم^۲ . آن قادر است هر چه خواهد و هر چگونه خواهد تواند کرد .

و جمله جواب آنست : که عذاب گور از حکم آخرتست نه از حکم دنیا . به حیوة دنیا نتواند یافت^۳ . ایمان آریم بهستی . چون آنجا رسیم چگونگی ببینیم و اعتقاد ما در همه احوال آخرت همین است . اما آنچه گفت : جماد را لذت و الم نباشد . ما گوییم : باشد بران وجه ، که خدای عزوجل خواهد .

دلیل آنکه : در مدینه [۴۰] مصطفی صلی الله علیه وسلم پشت مبارك را بر ستون خانه نهادی و خطبه خواندی و خلق را وعظ کردی . چون خلق بسیار شدند، و رسول بی طاقت شد گفت : مرا چیز^۴ بیارید ، که بران نشینم . کرسی ساختند سه پایه . رسول علیه الصلوة والسلام بران کرسی شد تا خطبه گوید . آن ستون بناله آمد . چنانکه گاو را بچه^۵ گم کرده باشد . و صحابه همه گریان شدند .

رسول صلی الله علیه وسلم از منبر فرود آمد ، و آن ستون را در کنار گرفت و گفت : کدام خواهی ؟ آن خواهی تا دعا کنم ، که سبز گردی ! و خرما بار آوری ، تا قیامت مؤمنان از تو میخورند ، یا آنکه از خدای عزوجل بخواهم تا در بهشت ترا درخت خرما گرداند ، تا اولیا از تو میخورند .

۲- ب : و خبر عذاب آمده است بخدای

۳- ب : دنیا ، حکم آخرت بحیات دنیا .

۵- ب : گاو بچه را .

۱- ب : عذاب گور حق است .

و رسول او باز گذاریم و او قادر است .

۴- ب : مر چیزی بیارید که برانجا .

آن ستون جواب داد که : یا رسول الله ! سرای بقارا دوست تر دارم ، که در سرای بقا باشم که این سرای فناست. رسول علیه الصلوة والسلام روی سوی صحابه کرد و گفت : این چوبیست نه لحم و نه دم (نه) بر وی امر و نهی [۴۱] . سرای بقا را بسرای فنا اختیار کرد . شما را اولی تر است : که سرای بقا را بر سرای فنا اختیار کنید !

اینک جمادی که هرگز در وی اثر حیوة^۲ نبود حق تعالی در وی حیوة نهاد^۳ . اگر این همه در شخص نهد ، که اول حیوة بوده است ، چرا روا نباشد ؟

و بزغاله مسمومه ، که آن جهود برده بود نزدیک رسول الله صلی الله علیه وسلم . رسول صلی الله علیه و سلم دست دران کرد^۴ که لقمه بخورد . آن بزغاله بسخن آمد و گفت : یا رسول الله ! لَأَقَاتُكُنِّي فَيَأْتِي مَسْمُومٌ . گفت : از من مخور ، که مرا بزهر آلوده اند^۵ . و آن بزغاله بچند سبب از اسباب مرگ مرده بود^۶ .

۱- ابن حدیث را بخاری و نسایی و ترمذی از انس و جابر روایت کرده اند که حسن صحیح غریب باشد : خطب رسول الله صلعم الی لوزق جذع ، فلما صنعوا له المنبر فخطب علیه ، حسن الجذع حنین الناق ، فنزل فمسه فسكن . (تیسیر ۴/ ۲۴۳ و التاج ۳/ ۳۵۳) برای شرح این قصه به مثنوی موالوی دفتر اول (ص ۴۳ طبع خاور) رجوع شود .
 ۲- اصل : اسر حیوة ؟ ب : در وی حیوة نبود . ۳- ب : نهاد و قدرت و الم فراق و لذت وصال نهاد ، اگر . ۴- ب : دراز کرد . ۵- ب : آلوده کرده اند . ۶- بموجب حدیث صحیحی که بخاری از ابی هریره روایت کرده ، بعد از فتح خیبر زینب بنت حارث گوسپند مسمومی را بحضور نبوی اهدا کرد . رسول صلعم جمعی از جهودان را خواست و ازیشان چند سوال نمود . در آخر فرمود : اگر در باره چیزی از شما بیرسم ، راست خواهید گفت ؟ گفتند : بلی ! فرمود : آیا این گوسپند را زهر آلود ساختناید ؟ گفتند : آری ! فرمود : چه چیز شمارا برین واداشت ؟ گفتند : مراد این بود که اگر کاذب باشی از تو رهایی یابیم . و اگر راستگو باشی زبانی بتو نخواهد رسید (تیسیر ۴/ ۲۴۱) .

پس آن خداوندی که بزغاله را با چندین اسباب مرگ بسخن آورد ،
 قادر است : که مرده را در گور بسخن آرد .
 اما دلیل عقلی است^۲ : که هر ذره که در هوا^۳ می جنبد ، حق تعالی
 قادر است که در وی حیوة و قدرت نهد ، و علم و لذت و الم نهد . چون
 برین قادر است . باتفاق هیچ بعید نماند انکار عذاب گور و آتش .
 چون عذاب گور ثابت شد بدین دلائل که یاد کردیم . از پس این ،
 اصحاب ما اندرین اختلاف کرده اند . بعضی گفتند : عذاب گور آن مقدار
 باشد ، که در وی حیوة نهند و سوال کنند . باز مضطجع [۴۲] گردد^۴ .
 بعضی گفتند : تا کالبد بر جای باشد، مرده را عذاب باشد . چون متفرق
 شد عذاب بر خیزد .

و بعضی گفتند : عذاب بر کالبد باشد نه جان^۵ . و بعضی گفتند : بر جان
 باشد نه بر کالبد .
 و بعضی گفتند : جانرا بکالبد باز برند و عذاب می کنند و این تکلف
 باشد .

جواب آنست : که اول یاد کردیم . زیرا آنکه ما این مسئله بدانستیم .
 که بهستی خبر آمده است . بچگونگی خبر نیامده است . اما گرویدیم بدانچه
 حق تعالی خواست و گفت . و بدانچه رسول علیه الصلوة و السلام آورد و
 گفت ، بهمه گرویدیم .
 و اندرین سربست و این آنست : که عذاب گور مر عاصیانراست و
 مر کافرانرا . و نعمت و لذت ، مؤمنانرا و مطیعانراست . و اندرین سربست .

۱- ب : آرد . ۲- ب : آنست . ۳- اصل : در هر آدمی جنبد

ب : مانند متن . ۴- مضطجع: بر پهلو خفته (غیاث). ۵- ب : باشد و بعضی.

زیرانکه . ولایت مخلوقات^۱ بر بنده چندانی باشد که زنده است . چون بمبرد سلطانی مخلوقات^۱ از وی منقطع گردد . و اگر خدای را عزوجل از پس مرگ بر بنده قدرت عذاب کردن نبودی ، میان قدرت قدیم و حادث ، هیچ فرقی نبودی .

و بزرگان چنین گفته اند : که حکمة در سوال منکر و نکیر آنست : که چون حق تعالی فرشتگانرا [۴۳] گفت : **إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً^۲** جواب دادند که : **أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا^۳** . حق تعالی گفت : **إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ^۴** . کس ندانست که آن علم کدامست ؟ تا آنگاه که مؤمن را اجل فرا رسد^۵ حق تعالی زن و فرزند و مال و اهل و مادر و پدر^۶ و سرای و بوستان و نعمت از وی جدا کند . و جان از تن آن بر دارد^۷ و مر آنرا در گور تنگ و تاریک در آورند . پس فرمان آید بفرشتگان : که دو فرشته اختیار کنید و بگور بنده در آرید^۸ .

و مر آنرا گویند . بآن همه محنتها که بدان رسیده است گویند : **مَنْ رَبُّكَ؟** گوید : **رَبِّيَ اللَّهُ** . به آسمان باز روند و فرشتگان را خبر دهند . آنگاه حق تعالی مر ایشانرا باز نماید ، که در وی طعن همیکردید ، شما جفای وی میدیدید . من وفای (وی) میدیدم . هر چند بلا بر وی گماشتم ، بمن زاری و تضرع بیشتر کرد و بر من بدل نیاورد . این مقدار کفایت بود خردمند را .

- ۱- ب : مخلوقان .
- ۲- قرآن - الم ۳۰ یعنی : من خواهم امری را بر زمین خلیفتی (طبری ۴۳) .
- ۳- همان سوره و آیت . یعنی : بی فریبی اندران چه آنکس که تباهی کند ؟
- ۴- یعنی : من دانم آنچه ندانید شما (طبری ۴۳) .
- ۵- اصل : فراسد ؟ ب : اجل فراز آید .
- ۶- ب : و مال و نعمت و اهل مادر و پدر و برادر و خواهر و دوستان از وی .
- ۷- ب : برارد .
- ۸- ب : در آید .

مسئلہ چہارم

آنست : کہ بدانی کہ به دعای زندگان و بصدقه ایشان ، مردگانرا منفعت است . زیرا آنکه در خبر است : کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم [۴۴] با جمعی از صحابہ بگورستان مکہ بیرون آمدند ، و بر سر گوری باستاد و گریان شد . یاران نیز گریان شدند . پس گفت ! ای کاشکی کہ بدانی کہ حالت چیست ؟

جبرئیل آمد و گفت : **وَلَا تُسْئَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ** ۲ . رسول علیہ الصلوٰۃ و السلام روی باز پس کرد و گفت : مرا نہی کردند و گفتند : مادر و پدر را دعا مکن و مخواه . و شما برای مسلمانان دعا کنید ۳ ! و از خدای عزوجل بخواہید .

روزی عیسی علیہ السلام بگورستان بگذشت . از گور ناله عذاب می آمد . چون باز آمد اثر رحمت دید . عجب داشت از حق تعالی درخواست : تا ۴ آن مرده را با وی بسخن آورد .

پرسید از حال عذاب و رحمت . گفت : مرا انباز است کہ به دعا و صدقه مرا یاد کرد . حال عذاب بر رحمت بدل شد .

و اندر روایت دیگر آنست : مرا دوستی است بفلان رباط رسید و از بہر دوستان خودہ تکبیری گفت . ازان تکبیر نصیب من چندان رسید ، کہ عذاب برداشتند ، و رحمت فرستادند [۴۵] .

ابوہریرہ رضی اللہ عنہ روایت کند : کہ رسول علیہ الصلوٰۃ و السلام

۱- ب : خبر آمد . ۲- قرآن - البقرہ ۱۱۹ یعنی : و مہ پرس از خداوندان

دوزخ (طبری ۱۰۱) . ۳- ب : شما را باری مادر و پدر مسلمان اند دعا کنید .

۴- اصل : با ؟ ۵- ب : بفلان رباط و از بہر خود تکبیری گفت .

گفت : که مردگانرا هدیه فرستید ! گفتند^۱ : یا رسول الله ! چگونه فرستیم ؟
گفت : دعا و صدقه برای مردگان^۲ .

شیخ حسن بصری رضی الله عنه گوید: که چون فرزند آدم دعا و صدقه
از مادران و پدران^۳ بازگیرند در روزی ایشان نقص^۴ پدید آید . و برکت
برخیزد از ایشان .

رسول صلی الله علیه وسلم گفت : با مادران و پدران نیکوکار باشید^۵
و از پس وفات ایشان ، از بهر ایشان دعا کنید ! و صدقه دهید ! و حج کنید!
و برده آزاد کنید ! نه بینی که اندر شریعت روا باشد (که اگر مرده را وام
باشد . باوی حج یا نماز یا روزه باشد)^۶ یا آنچه بدین ماند ، که از پس وفات
آن بدهند روا باشد و مرده را منفعت کند .

وانس ابن مالک رضی الله عنه روایت کند از رسول صلی الله علیه وسلم
که گفت : چون کسی به نیت مرده صدقه دهد ، جبرئیل را از حق تعالی فرمان
رسد ، تا آن صدقه بسرگور آن مرده برد ، با هفتاد هزار فرشته ، بدست هر
فرشته نوری .

و سلام کنند و گویند : السلام عليك ! یا دوست خدای [۴۶] این هدیه
فلان ابن فلانست . و گور آن بنده روشن شود^۷ . و حق تعالی آن بنده را
را هزار شهرستان^۸ دهد . و هزار حور جفت آن گرداند و هزار حله^۹ دران
پوشانند^{۱۰} . و هزار حاجت آنرا روا گرداند .

- ۱- ب : فرستید . یاران گفتند چگونه هدیه فرستیم ؟
۲- ب : گفت :
دعا کنید و صدقه دهید برای مرده .
۳- ب : از مادر و پدر .
۴- ب : نقصان .
۵- اصل : باشد ؟
۶- آنچه در فوسین آمده در اصل نیست ، از (ب) گرفته
شد .
۷- ب : روشن کنند .
۸- ب : شهرستان .
۹- حله : جامه و
برد (غیاث) .
۱۰- ب : در پوشانند .

در خبر است : که چون بنده گناه کند ، حق تعالی این بنده را عذاب نکند ، تا مگر از پشت آن فرزندی آید ، که آنرا بدعای خیر یاد کند . حق تعالی آن گناه ویرا بیامرزد . اگر فرزندش نماند که آنرا دعا کند ، مسلمانی بر گور آن بگذرد و بر وی دعا کند . حق تعالی آنرا بیامرزد^۱ . و چون گور وی ویران شود و بر زمین پست شود ، حق تعالی با فرشتگان گوید : نشان بنده من از دنیا بیرون شد^۲ اکنون من بر وی رحمت کردم ، آنرا بیامرزیدم .

و در خبر است : که هر که بر گورستان بگذرد ، و آن مردگان را دعا نکند ، مردگان با یکدیگر گویند : این مرد که بر ما گذشت مسلمان بود؟ بعضی گویند : چرا بر ما دعا نکرد؟ که محتاج^۳ بدعای ایشان هستیم .

و گویند : مرد اهل سنت^۴ [۷۷] با مادر خود به حج میرفت . چون ببصره رسیدند پسر فرمان یافت و مادر او در بصره بماند و شوهر کرد^۵ صالح مردی شبی از روستا به نیت نماز آدینه برخاست^۶ و بشهر آمد . چون بگورستان رسید گفت : اینجا ساعتی درنگ کنم تا سپیدی بدمد^۷ .

بر گوشه باستاد^۸ و دو رکعت نماز گذارید^۹ و در خواب شد . دید که اهل گورستان از گورها بر آمدندی و حلقه حلقه نشستندی و حدیث میکنند . جوانی دید با جامه های خلقان^{۱۰} غمناک بر گوشه نشسته . ساعتی بود طبقه ای دید که می آورند سر پوشیده ، و هر یکی از آن طبقه ها برگرفتند و بگور خود فرو رفتند ، و بدان برنا^{۱۱} هیچ نرسید . من گفتم : یا برنا ! اندوه گینی^{۱۲} ! و

- ۱- ب : و اگر نه چون گور . ۲- اصل : شود . ۳- اصل : محتاجیم .
 ب : که ما محتاجیم بدعاء ایشان . ۴- ب : مردی از اهل . ۵- ب : وشوی کرد .
 ۶- اصل و ب : خواست . ۷- مراد وقت سپیده دم است . ب : تا سپیده بدمد .
 ۸- کذا در اصل . ب : باستاد . ۹- ب : نماز کرد . ۱۰- خلقان : کهنه .
 ۱۱- برنا : جوان . ۱۲- ب : چرا چنین اندوهگین نشسته و ازان .

ازان طبقها^۱ نصیب تو ندادند . برنا گفت : آن طبقها صدقه‌ها بود از زندگان و دعای ایشان . آنرا شبهای آدینه بر طبقها نهند و بر ایشان آرند^۲ . ایشان آن هدیه‌ها را بگیرند و شاد شوند^۳ و من غریبم و با مادر به حج میرفتم . من اینجا فرمان یافتم و مادر من شوهر کرد^۴ و مرا فراموش کرد ، من چرا اندوهگین نباشم [۴۸] .

صالح پرسیده^۵ : که خانهٔ مادرت کجاست؟ نشان داد . روز دیگر صالح بدرخانهٔ آن آمد^۶ و مادر آنرا ازان حال خبر داد و مادرش بسیار بگریست و هزار درم به صالح داد ، که از بهر فرزندم صدقه کن^۷ ! صالح چنان کرد . شب آدینهٔ دیگر همانجا بخواب بخفت^۸ ، همان حال باز دید ، و آن جوان را دید با جامه های نیکو و شادمان بیامدی^۹ و میگوید : یا صالح ! جزاک الله خیراً . که آن هدیه بمن رسید . ازان پرسیدم : که شما آدینه را دانید؟ جوان گفت : مرغان هوا روز آدینه را دانند ، یکدیگر را گویند : سلام ، سلام !

ابن عباس رضی الله عنه روایت کند : که عیسی علیه الصلوة و السلام برگوری بگذشت . نوری را دید که همه گور را گرفته بود ، و بوی خوش همی آمد . عیسی علیه الصلوة و السلام گفت : یا صاحب گور ! سخن گوی بفرمان خدای عزوجل . از بالا ندا آمد : که یا پیغمبر خدای ! سخن گوی ! عیسی گفت : این نور تو از کجاست ؟ گفت : این از رحمت خداست عزوجل و از دعا و صدقهٔ فرزندان نیک من است که از بهر من میکنند^{۱۰} . عیسی گفت صلوة الله علیه : که از فرزندان، شما را منفعت رسد در خاک ؟ گفت : یا روح الله !

- ۱- ب : چرا نصیب . ۲- ب : رسانند . ۳- ب : و بروند .
 ۴- ب : شوی کرد . ۵- اصل و ب : فرسید . ۶- ب : بدرخانه شد .
 ۷- ب : صدقه ده . ۸- ب : همانجا بخفت . ۹- ب : جامهای نیکو پوشیده .
 ۱۰- اصل : میکند . ب : میکنند .

ما بفرزندان نيك چنان فخر ميكنيم ، كه شما به نبوت [۴۹] .
 پس گفت : چون شب آدينه شود ، حق تعالى خواني^۱ از نور بدست
 فرشتگان آسمان بفرستد. بدان خوان^۲ نور صدقات و ثواب و خيرات و اعمال
 ايشان باشد بمردگان . بعضي از ان بگور من رسيد ، اين رحمت و نور از
 آنست .

عيسى گفت : چون رحيم است خداوند بر بندگان خویش ؟ پس آن
 مرده گفت : يا روح الله ! فرزند نيك از پس وفات ما دوست تر از ان كردار ،
 كه ما پيش فرستاديم .

عيسى عليه الصلوة و السلام گفت : قَبَارِكُ رَبِّي . چون كريم و رحيم
 است خداوند ! كه خشنود كند مردگانرا بزندگان و زندگانرا بمردگان . تا
 همه را جمع كند در دارالسلام .

پس هر كه گويد : دعا و صدقه مؤمنان ، مردگان را نفع نكند آن هوادار
 و مبتدع و معتزلي و ملعون باشد .^۴
 اين مقدار بس باشد خردمند را .

مسئله پانزدهم

آنست : كه شفاعت رسول عليه السلام ، مر اهل كباثر را حق بيند از
 امت . و هر كه شفاعت رسول را منكر شود^۳ معتزلي باشد . و شفاعت رسول
 عليه الصلوة و السلام ، در نص كتاب خدايست عزوجل وهم درخبر .
 اما كتاب : وَكَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى^۴ . اين عطا شفاعتست . و اما

۱- اصل : خاني . ب : خواني . ۲- اصل : جوان ؟ ب : بران خوان .

۳- ب : را حق بيند . ۴- قرآن - الضحى ۵ يعنى و زود بود كه بدهد ترا خدای

تو تا خشنود شوی (طبری ۲۰۲۷) .

خبر است : که ابوطالحه^۱ روایت [۵۰] میکند رضی الله عنه : که رسول علیه الصلوة والسلام گفت : که هر که بر من صلوة فرستاد^۲ آنرا بر من عرضه کنند روز قیامت . اول آنرا شفاعت کنم .

وعایشه رضی الله عنها روایت کند: که شبی رسول علیه الصلوة والسلام به حجره من بود ، بیدار شدم ، رسول را علیه الصلوة والسلام ندیدم . چون طلبیدم در نماز یافتم . چون از نماز فارغ شد . سر بسجده نهاد و میگفت : امت من ! امت من ! و چندانی بگریست که من را نیز بگریه آورد^۳ .

دست دراز کردم و ردایش را بکشیدم گفتم : یا رسول الله ! این امت کیانند ؟ که بدین حال و بدین زاری ، ایشانرا از خدای عزوجل میخواهی ؟ گفت : یا عایشه ! امتانی که^۴ از پس چهار صد سال بیرون آیند . تا در دنیا باشم میگویم : امتی . و روز قیامت نیز گویم : امتی ! امتی !

پس فرمان آمد : یا حبیب من ! هر که از امتان تو مرا به یگانگی گواهی^۵ داده اند و به رسالت تو اقرار کرده اند ، همه را بشفاعت تو بخشیدم و آمرزیدم .

و عبدالله ابن عباس^۶ گفت رضی الله عنه : کعب الاحبار^۲ را پرسیدم :

- ۱- ابوطالحه زید بن سهل بن اسود نجاری انصاری از نقباء انصار بود که در جنگ بدر شامل شده و از ۹۲ حدیث روایت گردیده ، وفاتش سنه ۳۵ هـ است . وی در جنگ حنین ۲۰ نفر را کشته بود (خلاصه تذهیب ۱۰۹) .
- ۲- ب : فرستد .
- ۳- ب : که مرا نیز گریه آمد .
- ۴- اصل : امعانتی؟ ب : امتانی که از پس من .
- ۵- اصل : یگانگی مرا گواهی؟ ب : مانند متن .
- ۶- رك : پیورقی ص ۳۱ .
- ۷- هو کعب بن مائع حمیری مشهور به کعب الاحبار از تابعین است که از بزرگترین علماء یهود در یمن بود و در عصر حضرت ابی بکر مسلمان شد و در خلافت حضرت عمر به مدینه آمد و صحابه از او اخبار امم سابقه را فرا گرفتند و او احادیث نبوی را از ایشان آموخت و در حصص شام ساکن شد ، و هم درین جا در سنه ۳۲ هـ بمصر ۱۰۵ سالگی بمرد (الاعلام ۶ / ۸۵) .

کہ چرا بوقت^۱ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مسلمان نشدی؟ کہ بوقت عمر مسلمان شدی؟ [۵۱] گفت: زیرا آنکہ در توریہ یافتم و آنرا پدران ما پنهان کرده بودند و آنکہ^۲: امت محمد سہ گروہند^۳ کہ در بہشت شوند. یک گروہ بی حساب در بہشت شوند. و یک گروہ دیگر را حساب باشد سبک^۴ و در بہشت شوند. و گروہ سیم صاحب کبیرہ باشند بشفاعت محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام ایشانرا بہ بہشت فرستد.

چون در توریہ چنین یافتم و در قرآن نیز چنین یافتم مسلمان شدم. قوله تعالی: فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ^۵. پس باک ندارم، ازین سہ گروہ (ہر کدام) باشم^۶ آخر در بہشت شوم.

و رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت: شفاعت من، مر اہل کبائر را باشد از امت من. گفت: ہر پیغمبری را یک دعایی مستجاب بود، و من آن دعای مستجاب خود را عفو امت خواستم.

و رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام گفت: اہل صلاح و عافیت را بشفاعت من حاجت نیست، و ایشانرا در مردمان شفاعت باشد^۷.

و شفاعت من مر اہل کبیرہ راست از امت من. پس ہر کہ منکر شود از شفاعت. آنرا از شفاعت رسول علیہ السلام نصیب نیست.

این مقدار بس بود خردمند را.

۱- اصل: بوقتی؟ ۲- ب: واو آنست کہ. ۳- اصل: کو رهند؟
ب: گروہند. ۴- ب: سبکتر. ۵- قرآن - فاطر ۳۲ یعنی: ازیشان ستم کار مر تن خودرا، و ازیشان میانجی، و از ایشان آنک پیشی کردند بنسکیہا. (طبری ۱۴۹۲).
۶- اصل: ہر کدام - ندارد. ۷- یعنی ایشان شفاعت مردمان دیگر را کنند

مسئله شانزدهم

آنست که شب معراج ، رسول علیه الصلوة والسلام به آسمان بردن^۱ حق بینی . زیرا نکه معراج رسول صلی الله علیه و سلم بنص کتاب حق است : قوله تعالى : سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ (الآیة) ^۲ [۵۲] .

و جای دیگر گفت : وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ . و جای دیگر گفت : ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ ، فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ مَا أَنجَاكَ : مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْخَبْرَىٰ ^۳ .

و این همه آیات آنست : که آنرا به آسمان بردند . هر چند بعضی تأویل میکنند آیاتها را ^۴ ، تا بیت المقدس مقرراند . و هر که تا بیت المقدس را منکر شود کافر شود . و اگر تا بیت المقدس را مقرر آید و اگر گوید بخواب دید، یا گوید من ندانم به آسمان شدن ، آنکس مبتدع و هوادار و ضال باشد.

- ۱- اصل : بردند ؛ ب : بردن . ۲- قرآن - الاسراء یعنی : پاکست از هنباز و زن و فرزند آن خدای که ببرد بنده خویش را - محمد - بیک شب از مزکک خانه مکه - از خانه ام هانی - بدان مزکک که آن دورترست از مکه ، آنک بر آنکه کردستیم کرد بر کرد آن (طبری ۱۹۱) . ۳- قرآن - النجم ۱-۱۸ معنی آیت اول : سوکند بستارگان چون فرو شوند . معنی آیت ۹ تا ۱۸ : پس نزدیک شد و فرود آمد - و بود چون دو کمان یا نزدیکتر - و وحی کرد سوی بنده خویش آنچه وحی کرد - و نه دروغ گفت دل آنچه دید - آیا می پیکار کنید با او بر آنچه دید . بدرستی که دید آن یک باری دیگر - نزدیک درخت کنار کی - نزدیک آن بهشت جبرگه - که فراز آمد بدان درخت آنچه فراز آمد - نه گشت خیر چشم ، نه کردن کش شد - و بدرستی که دید از علامت خدای او بزرگی (طبری ۱۷۶۳) . ۴- ب : میباند اینها را تا . ۵- ب : دیگر گوید .

و انس بن مالك^۱ روایت كند كه رسول عليه الصلوة والسلام گفت :
 كه شب معراج كه مرا به آسمان بردند ، جبرئیل علیه السلام براق آورد ، زین
 کرده ، ولگام نهاده ، وگفت : بر نشین! خواستم كه بر نشینم. براق تندی كرد.
 جبرئیل تازیانه فرو گذاشت گفت : نمیدانی! كه این کیست؟ گفت : میدانم
 محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم. گفت: ازان مرغزار كه مرا آوردی. ششصد^۲
 هزار براق دیگر است ، همه با داغ مصطفی . اگر من امشب بمانم ، كه بر
 من نشیند، من با وصال آن خو كنم . فردا كه بر براق دیگر نشیند، من طاقت
 فراق آنرا ندارم . من خود نگذارم كه بر من نشیند . تا فردا فراق نباید كشید^۳.
 رسول علیه الصلوة والسلام پرسید: كه براق چه میگوید؟ جبرئیل آن
 حال با رسول علیه الصلوة والسلام گفت . رسول گفت : بگو مر براق را ،
 كه با تو عهد میكنم : كه روز [۵۳] قیامت بر تو نشینم .

پس بر براق نشست، تا بیت المقدس مر كبش براق بود و از بیت المقدس
 تا آسمان دنیا معراج بود . و از آسمان دنیله تا آسمان دویم مر كبش جزوم^۴
 بود . و (از) آسمان دوم تا سدره المنتهی^۵ مر كبش جبرئیل بود . و از سدره
 المنتهی تا منظر اعلی مر كبش رفر ف بود . و از منظر اعلی تا بكرسی مر كبش
 تایید بود . و از كرسی تا بعرش مر كبش عزت^۶ بود . و از عرش تا بقات قوسین^۷
 مر كبش قدرت بود . و هم چندان كه^۸ از مر كب تا مر كب فرق بود . رسول

۱- رك : یاورقی ص - ۴۸ . ۲- ب . شصد براق . ۳- ب : نیاید

۴- ب : حیزام ؟ ۵- درخت كنار است برفلك هفتم كه منتهای اعمال مردم و نهایت

رسیدن علم خلق و منتهای رسیدن جبریل است و هیچكس ازان نگذشته مگر حضرت

محمد صلعم (غیاث) . ۶- ب : عزات . ۷- قاب قوسین : قاب مقدار نصف

وترقوس است (المنجد) و درین جا بمعنی مطلق اندازه بود . القوس مایقاس به الشی

و الذرع یقاس به . و مراد اندازه دو ذراع باشد (مجمع البیان ۱۷۱/۵) در اصطلاح

عارفان مراد مقام قرب الهی است . ۸- ب : همچنانكه .

را صلی الله علیه وسلم بر رسولان دیگر فرق بود^۱ . و هر پیغمبری را معراج بود و هر یکی را مرکبی بود. معراج آدم صلوة الله علیه آن بود که تختی زرین بر گردن چهل فرشته^۲ بدینا فرستاد ، تا آدم را بران تخت نهادند^۳ و به بهشت بردند . و مرکب ادریس بران فرشته کردیم ، که هم بر آفتاب موکلت . و مرکب نوح سفینه کردیم . و مرکب صالح ناقه کردیم . مرکب ابراهیم منجیق کردیم . و مرکب سلیمان باد کردیم . و مرکب یونس ماهی کردیم . و مرکب موسی عصا کردیم . و مرکب عیسی علیه الصلوة و السلام پر^۴ فرشتگان کردیم . و مرکب مصطفی صلی الله علیه وسلم براق کردیم ، و معراج کردیم ، جزوم کردیم ، رفر ف کردیم ، جبرائیل کردیم ، عزت کردیم ، قدرت کردیم [۵۴] .

اول کسی که معراج رسول الله صلی الله علیه وسلم (را) مقرأ آمد ابوبکر صدیق رضی الله عنه (بود) و هر که معراج را مقرأ آید ، امامش ابوبکر صدیق بود . و هر که معراج را منکر آید امامش ابوجهل بود^۵ .
و اندر معراج آیات و اخبار بسیار آمده است . اما این مقدار بس بود عاقل را^۶ .

مسئله هفدهم

آنست که نامه خواندن حق بیند ، که هر که منکر شود ، هوادار و

- ۱- ب : فرقت .
- ۲- ب : از بهشت بدینا .
- ۳- ب : نشاندند .
- ۴- اصل : بسر . ب : پر .
- ۵- ب : منکر شود امامش ابوجهل زندق باشد .
- ۶- درباره معراج و حدیث اسری در کتب روایات و قصص فراوان در ده قرن اخیر ساخته و پرداخته شده . ولی در صحاح احادیث هیچ یکی ازان نیست . بخاری - مسلم - ترمذی - نسایی - مالک حدیث طویلی را از مالک بن صعصعه روایت کرده اند که در تیسیر (۲/۲۳۵) و جامع (۳/۲۳۰) هم نقل شده . به این کتب رجوع کنید .

معتزلی باشد . زیرا کہ کتاب خدای عزوجل بدان ناطق است قولہ تعالیٰ :
 اِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ حَسِيبًا^۱ و جای دیگر گفت : فَاَمَّا مَنْ
 اٰتٰنَا كِتٰبَهٗ بِيَمِيْنِهٖ^۲ . و جای دیگر گفت : كَلَّا اِنَّ كِتٰبَ الْفُجٰرِ^۳ و جای
 دیگر گفت : وَكُلُّ اِنْسَانٍ اَلَزَمْنَاهُ طٰئِرَهٗ فِی عُنُقِهٖ وَ نَخْرِجْ لَهٗ یَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتٰبًا
 یَلْقٰیهِ مَنشُورًا^۴ . و جای دیگر گفت : وَاَمَّا (مَنْ) اٰتٰنَا كِتٰبَهٗ وِرَآءَ ظَهْرِهٖ^۵
 و رسول گفت علیہ الصلوٰة و السلام : روز قیامت ، بنده در نامه خود
 نگردد ، حج بیند ، و غزا بیند ، و صدقہ و زکوٰة بیند ، کہ نکرده باشد در دنیا .
 گوید : باز خدایا ! این نامه من نیست . ندا آید : کہ راست گفتمی ، این طاعتها
 نکرده ! و لیکن میگفتمی و می اندیشیدی ، کہ اگر مال بودی ، حج کردی !
 و غزا کردی ! و صدقہ دادی !^۶ [۵۵] .

پس بدان نیت نیکو کہ بکردی ، ما اینها در نامه تو ثبت کردیم ، و آن
 نیت ترا از تو قبول کردیم^۷ .

و در خبر است : کہ روز قیامت ، بنده در نامه اعمال خود نیکی بسیار
 بیند کہ نکرده باشد . گوید : بار خدایا ! این اعمال خیر من نکرده ام .
 فرمان آید : کہ ای بنده ! مردمان ترا غیبت کرده اند^۸ و تو ندانستی .

۱- قرآن - الاسراء ۱۴ . یعنی : و رخوان نامه کردار ترا بسنده است بتن تو
 امروز بر تو گواہ و شمار کن (طبری ۱۹۳) .
 ۲- قرآن - الانشاق ۷-۸ . یعنی :
 اما آنک داده شد کتاب او بدست راست او - زود باشد کہ حساب کرده شود حسابی آسان
 (طبری ۲۰۰۰) .
 ۳- قرآن - المطففین ۷ . یعنی : حقا کہ نامه کافران اندر
 سجین باشد (طبری ۱۹۹۶) .
 ۴- قرآن - الاسراء ۱۳ . یعنی : و هر مردمی را
 لازم کرده ایم نامه جرم و کار نیک و بد اندر گردن او - و بیرون آریم و بدست او دهیم
 روز قیامت نامه کہ ببیند آنرا واکرده (طبری ۱۹۳) .
 ۵- قرآن - الانشاق
 ۱۰ . یعنی : اما آنک داده شد نامه او پس پشت او - زود باشد کہ بخواند : وای و بلاه
 (طبری ۲۰۰۰) .
 ۶- ب : بودی حج و غزو کردمی و صدقہ دادمی .
 ۷- ب : در نامه تو نوشته کردیم و از تو قبول کردیم .
 ۸- ب : ای بنده ترا غیبت .

ما فرمودیم : تا آن نیکی‌های ایشانرا در نامه تو نوشتند . و دیگریرا نامه در دست دهند و هیچ کردار نیکو نه بیند^۱ . گوید :

یارب^۲ من در دنیا طاعت^۳ ! و خیرات بسیار کرده‌ام و درین نامه نه بینم . از حق تعالی فرمان رسد : که طاعات و خیرات ترا به آن کسان دادیم ، که تو در دنیا ایشانرا غیبت میکردی !

و رسول الله علیه الصلوة والسلام گفت : هر که بگوید در دنیا بصدق^۴ که لا اله الا الله محمد رسول الله این گفتار در نامه وی^۵ در آرند و گناهان از نامه وی پاک کنند ، تا آنجا رسد که این کلمه گفته باشد قرار گیرد .

و اندرین باب آیات و اخبار بسیار آمده است . هر که این را منکر شود کافر شود . این مقدار بس باشد عاقل را^۶ .

مسئله هزدهم

آنست : که شمار روز قیامت حق بیند . و هر که حق نه بیند هوادار باشد . زیرا آنکه : کتاب خدای عزوجل بدین ناطق است . قوله تعالی : مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ^۷ : پادشاه روز قیامت ، ای روز شمار^۸ .

جای دیگر گفت [۵۶] : لَا يَغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا^۹ .

و رسول گفت : علیه الصلوة والسلام : حلالها را حساب و حرامها را عذاب (باشد) .

-
- ۱- ب : هیچ اعمال و گفتار نیکو . اصل : دهند - ندارد . ۲- ب : در خدایا
 ۳- ب : طاعات . ۴- ب : بصدق دل . ۵- ب : نامه اعمال وی .
 ۶- ب : بس بود خردمند را . ۷- قرآن - الفاتحه ۴ . ۸- جای دیگر گفت فسوف يحاسب حساباً يسيرا . جای دیگر گفت : يوم يقوم الحساب . ۹- قرآن - الكهف ۴۹ یعنی : دست باز نداشته اند گناهی خرد و نه بزرگ ، که نه برشمرده است (طبری ۹۲۹) .

و در خبر دیگر گفت : مَنْ ذُو قَشِّ الْحِسَابِ عُنْبًا^۱ : هر کرا در حساب^۲ کشیدند عذابش کردند .

و رسول علیه الصلوة والسلام وقتی از غزائی^۳ آمده بود و در خرماستان فرود آمده و استراحت کرده، مردی از در خرماستان درآمد فریاد کنان می گفت: المستغاث یا رسول الله! رسول علیه الصلوة والسلام گفت: تو کیستی؟ گفت: من صاحب این خرماستانم . رسول علیه الصلوة والسلام گفت: مرده‌یی یا زنده؟ گفت: مرده‌ام .

رسول علیه الصلوة والسلام گفت: چند گاهست که مرده‌یی! گفت: بیست و هفت سالست تا مرده‌ام و درین مدت مرا یکساعت از عذاب رهایی نیست . گفت: چرا؟ گفت: زیرا آنکه چون بمردم مرا در پیش عرش برپای کردند . فرمان آمد: که شمار آن خرماستان بده! گفتم: بارخدایا! طاقت ندارم . فرمان آمد که حساب آن يك درخت خرما بده! گفتم: بارخدایا! طاقت ندارم و زاری کردم . فرمان آمد: که حساب يك خرما بده! اکنون بیست و هفت سالست تا در حساب آن يك خرما میم .

پس بدین آیات و اخبار درست شد، که شمار قیامت حق است . این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله نوزدهم

آنست: که ترازو حق بیند^۴ و هر که حق نبیند هوادار باشد . زیرا آنکه [۵۷] ترازو حق است هم بکتاب خدای تعالی و هم باخبار رسول .

۱- این حدیث حسن را از عایشه روایت کرده‌اند در صحیح بخاری و مسلم .

ب: ندارد . ۲- ب: هر کرا حسابش کشیدند . ۳- اصل: غزایتی؟ عزایی .

۴- ب: ترازوی قیامت حق بیند .

اما کتاب : فَأَمَّا مَنْ ثَقَلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ ، وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ^۱ .

و اما خبر آنست : که رسول علیه الصلوة و السلام گفت : بنده را بنزدیک ترازو آورند و کردار آنرا برکشند . اگر پله^۲ نیکی گران آید ، جبرئیل ندا کند : آلا ان فلان ابن فلان سعد سعادة لايشقى بعده أبداً . گوید : بدانید و آگاه باشید ! که فلان ابن فلان نیک بخت شد ، که هرگز بدبخت نخواهد شد . و هر که ترازوی آن به بدی گران آید ، جبرئیل ندا کند : که فلان ابن فلان بدبختی شد ، که هرگز نیک بخت نخواهد شد^۳ .

در خبر است : که داؤد علیه السلام روزی سر بر آورد و گفت : بار خدایا ! میخوامم که ترازوی قیامت را ببینم . فرمان آمد : که به صحرا بیرون آی ! بیرون آمد . پس ترازوی قیامت را بدان^۴ نمودند . هر پله چندان بود ، که از مشرق تا مغرب .

(گفتند) یا رسول الله ! آن پله را که تواند پر کردن؟ رسول علیه الصلوة و السلام گفت : هر که نیم خرما از بهر خدای تعالی بدهد ، که در وی روی و ریا نبود^۵ . حق تعالی آن نیم خرما را در خزانه قدرت پیورود^۶ چندانکه کوه احد گرداند . و روز قیامت در ترازوی آن نهد ، تا نیکیش گران آید^۷ .

پس بدین دلایل معلوم شد ، که ترازو حق است . این مقدار بس بود عاقل را .

۱- قرآن - القارعه ۶-۹ یعنی : واما آنک گران شد ترازوی او از نیکی اوست اندر زندگانی پسندیده . اما آنک سبک شود ترازوی او از نیکی ، جای او هاویه دوزخ است (طبری ۲۰۴۵) . ۲- اصل : پلایه . ب : اگر نیکی گران . ۳- ب : کند : الا ان فلان بن فلان شقى شقاوة لا سعادة بعده أبداً . گوید بدانید و آگاه باشید ، که فلان بن فلان بدبخت شد ، که هرگز بعد از آن نیک بخت نشود . ۴- ب : بدو ۵- ب : در وی ریا نباشد . ۶- در خزینه قدرت پیورراند . ۷- ب : گران تر آید .

مسئله بیستم

آنست : که صراط حق بیند ، که هر که [۵۸] صراط حق نه بیند ، آن هوادار باشد . و صراط حق است هم بقرآن و هم باخبار .
 اما بقرآن : قوله تعالی : **وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا** و جای دیگر گفت : **وَإِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ** . یعنی فرشتگان باشند ، که بندگانرا بر صراط بگذرانند ، بفرمان خدای عزوجل .

اما خبر آنست : که رسول علیه الصلوة و السلام گفت : چون حشر کند خدای تعالی خلایق^۳ . امت من بر کرانه صراط را بینند بدان صعبی و بدان هولی^۴ . سی هزار سال راه ، ده هزار سال راه بالا ، و ده هزار ساله راه نشیب . و ده هزار سال راه هموار^۵ ، باریکتر از موی و تیزتر از شمشیر . امت من متحیر گردند ، که چگونه برین صراط بگذریم^۶ ؟
 پس فرمان آید : که یا امت محمد ! شما چون در دنیا بودید ، اگر دریایی پیش آمدی چگونه گذشتی ؟ ایشان گویند : آنجا ما را کشتی بودی . حق تعالی فرماید : مسجدها را کشتی ایشان گردانند^۷ . پس اهل مسجد و محلتی جمع شوند از اهل مرد و زن^۸ . حق تعالی فرماید : تا اهل آن مسجدها

۱- قرآن - مریم ۷۱ یعنی : نیست از شما درآینده بووران آتش (طبری ۹۶۵)

۲- قرآن - الفجر ۱۴ یعنی : که خدای تو بر راهگذر است (طبری ۲۰۱۷) .

۳- ب : که چون خداوند عالم حشر کند خلایق بر کرانه صراط آیند، صراط را بیند.

۴- یعنی با دشواری و ترسناکی . ۵- ب : و ده هزار ساله راه هموار ، و ده

هزار ساله راه راست ، و باریک تر . ۶- اصل : بگذاریم ؟ ب : بگذاریم .

۷- ب : فرمان دهد تا مسجدهای هر قبیله را کشتی ایشان گردانند. پس اهل هر مسجدی

و محلی . ۸- ب : از مرد و زن .

را در آن مسجدها نشانند^۱ . حق تعالی بر است و چپ مسجدها پرها برویاند و آن مسجدها چنان فراخ گرداند که همه در آنجا بگنجند . چون خلق جمله در آیند ، آن مسجدها بپرند . تا بندگان چشم بر هم زنند ، خود را در بهشت بینند .

رسول صلی الله علیه وسلم گفت : صراط هفت [۵۹] پل است باریکتر از موی و تیزتر از شمشیر . هر یکی سه هزار ساله راه^۲ . هزار ساله فراز و هزار ساله راه نشیب و هزار ساله ره هموار . بهر پلیکه^۳ بنده برسد بازش دارند و بپرسند .

بر پل اول از ایمان پرسند . بر پل دوم از نماز پرسند . بر پل سوم از زکوة پرسند . بر پل چهارم از روزه پرسند . بر پل پنجم از حج پرسند . بر پل ششم از خیانت پرسند . بر پل هفتم از حق مادر و پدر پرسند .

و عبدالله ابن مسعود^۴ رضی الله عنه روایت کند: که روز قیامت که خلق بر صراط بگذرند . بعض چون برق و بعضی چون باد ، و بعضی چون مرغ تیزپر ، و قومی چون سوار تیزرو ، و بعضی دوان ، و بعضی می افتند و میخیزند . و بر کرانه صراط ، فرشتگان عذاب ایستاده باشند بانیزهای آتشین . و خلق را می ربایند و در دوزخ می اندازند . و ملایکه رحمت ایستاده و میگویند :

یارب ! سلم سلم : بار خدایا ! سلامت گذران !

روزی رسول علیه الصلوة والسلام، مر حدیفة یمان^۵ را گفت: یا حدیفة!

۱- ب : بر نشانند . ۲- اصل : هر یکی هزار . ب : هر پایی سه هزار .

۳- اصل : پلیه که ؟ ب : بهر پلی که برسد . ۴- رك : باورقی ص ۴۹ .

۵- اصل : خدیجه یمانی ؟ و ظاهراً تحریف کاتب است زیرا بنام خدیجه یمانی کسی در روایت احادیث و اصحاب پیامبر نیست . اما حدیفة بن حسل بن جابر عیسی ، از اصحاب معروف و الیمان لقب پدرش حسل است . وی در مورد منافقان صاحب سر پیامبر بوده .

شَدَّ السَّفِينَةَ فَإِنَّ الْبَحْرَ عَمِيقٌ وَ أَحْمِلِ الزَّادَ فَإِنَّ السَّفَرَ بَعِيدٌ . گفت: یا حذیفہ! کشتی عمر استوار کن! کہ دریا ژرفست و توشہ بردار! کہ سفر دور است. بار سبک کن، کہ عقبہ^۲ بس بلند است. یعنی برصراط نتواند رفت، مگر کسی کہ سبک بار باشد، و کار باخلاص کن کہ ناقد بصیر است.

ابوہریرہ رضی اللہ عنہ روایہ کند: کہ روزی بنزدیک رسول صلی اللہ علیہ وسلم [۶۰] شدم. رسول را دیدم کہ نماز نشسته میکرد. گفتم^۳: یا رسول اللہ! چہ بودہ است کہ نماز نشسته میگذاری؟ گفت: یا ابا ہریرہ! از گرسنگی و ضعیفی استادہ نمیتوانم گذارد^۴. در پیش ما عقبہ ایست بس بلند، یعنی صراط، بران نتواند رفت^۵ مگر کسی کہ سبکبار باشد.

ابوہریرہ گفت: یا رسول اللہ! من ازان سبکباران ہستم؟ گفت: یا ابا ہریرہ! قوت فردا داری؟ گفت: دارم. گفت: قوت پس فردا داری؟ گفت: نہ، گفت اگر قوت پس فردا میداشتی! تو از گران باران بودی. پس بدین اخبار درست شد کہ صراط حق^۶ است، این حجت بس بود عاقل را.

مسئلہ بیست و یکم

آنست: کہ بہشت و دوزخ حق است. و ہردو آفریدہ^۶ است. ہر کہ

۱- اصل: خدیجہ؟ ۲- عقبہ. راہ دشوار در کوه (غیاث).

۳- اصل: گفت. ۴- ب: نمیتوانم کرد ابوہریرہ بگریست. رسول گفت یا

ابوہریرہ در پیش ما. ۵- ب: بران نتوان گذشت مگر کسی کہ. ۶- مراد مخلوق بودن است.

→ و حضرت عمر او را برمداین والی گردانید و فاتح دینور و ہمدان و ری است کہ در سنہ ۳۴ ہ در مداین بمرد. بخاری و مسلم ازو ۲۲۵ حدیث را روایت کنند (الاعلام ۱۸۰۲).

گوید آفریده نیست ، روز قیامت آفریند ، آن مبتدع و هوادار باشد . و هر که گوید آفریده است و لکن نعمت و حوران و غلمان و ولدان^۱ و آنچه در بهشت است همه فانی شود . آن جهمی^۲ و هوادار بود .

و آفریده شدگی^۳ بهشت و دوزخ حق ببیند . زیرا که قرآن و اخبار رسول علیه السلام بدین ناطق است .

اما قرآن: قوله تعالى: وَجَنَّتْ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ^۴ از بهشت خبر داد ، که آماده و آراسته شده است مر پرهیزگاران را .

و جای دیگر گفت: وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ^۵ مر آدم و حواریا گفت: در بهشت قرار گیرید ، و لکن ازان درخت مخورید . وَلا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ .

اگر بهشت نا آفریده بود ، در کدام بهشت گفت که بیاشید ، و از کدام درخت نهی کرد؟ [۶۱]

و رسول علیه الصلوة والسلام گفت: که آنشب که مرا به معراج بردند بهشت و دوزخ بر من عرض کردند . حوران دیدم و ولدان و غلمان دیدم . و دیگر بیاید دانست: که نعمت بهشت هر گز فانی نگردد و ابدالآباد^۶ جاودانه

۱- ولدان: جمع ولید بمعنی کودک و بنده (منتهی الارب) . ۲- اصل:

حجمی؟ ولی فرقه جهمی منسوبند به جهم بن صفوان که در ترمذ برآمد و در سنه ۱۲۸ هـ

بدست سام بن احوز در مرو کشته شد . این فرقه خلود جنت و دوزخ را به تأکید و

مبالغه تأویل کنند نه حقیقت تخلید . بنا برین به فانی شدن هر دو بعد از لذت گرفتن اهل

بهشت و اهل یافتن اهل دوزخ قایلند (الملل و النحل ۶۲) . ۳- ب: آفریده گی

۴- قرآن - آل عمران ۱۳۳ یعنی: و بهشتی که پهنای آن چند آسمانها و زمین باشد

ساخته شد پرهیزگاران را (طبری ۲۵۴) . ۵- قرآن - البقره ۳۵ یعنی: و گفتیم:

ای آدم بیارام تو وزن تو اندر بهشت ، و بخورید ازان خوش هر چه خواهید و مه شوید

نزدیک بدین درخت که باشید از ستمکاران (طبری ۴۷) . ۶- ابد: آنست که نهایت

ندارد (تعریفات) و ابدالآباد: عبارت از امتداد وجودیست (فرهنگ علوم عقلی ۸) .

بماند . و حوران نیز هرگز نمیرد . زیرا که بهشت جای مرگ نیست . و چون حق تعالی همه خلق بمیراند ، خوابی بر حوران بهشت افکند . بعضی گفته اند : خواب نشوند ، همچنان بیدار می باشند تا قیامت .

و رسول علیه الصلوة والسلام گفت : در بهشت درختی است که اگر سوار صد سال در زیر سایه آن درخت بتازد ، از سایه آن درخت بیرون نیابد قوله تعالی : وَ ظِلِّ مَمْدُودٍ^۱ .

و رسول علیه الصلوة والسلام گفت : که در بهشت نعمتها آفریده است ، که هیچ چشم ندیده است و هیچ گوش نشنیده و بخاطر هیچ آدمی نگذشته^۲ . و عبدالله ابن عباس گوید رضی الله عنهما : که حق تعالی در بهشت حوری آفریده است که آنرا «لعبه» خوانند . اگر آن حور آب دهان خویش در دریاها اندازد ، که تلخ و شور است ، همه شیرین گردد . و بر سینه آن حور نوشته : هر که خواهد که چون منی ، آنرا باشد ، کوشان باشد^۳ .

و ابوهریره روایت کند و سوگند یاد کرد ، که بدان خدای که قرآن را بر استی به محمد صلی الله علیه وسلم [۶۲] فرستاده ، که اهل (بهشت را در بهشت هر روز جمال و نیکویی زیاده باشد . چنانکه در دنیا پیری و ضعفی زیادت ، آنجا جمال و حسن زیادت گردد به هر ساعت^۴ .

۱- ترمذی از انس روایت کند : ان فی الجنة شجرة يسير الراكب فی ظلها مائة عام لا یقطعها . و اقرؤا ان شتم « وظل ممدود » (تیسیر ۴/ ۱۲۳) آیت و ظل ممدود در سورة الواقعة عدد ۳۰ باشد .
 ۲- بخاری و مسلم و ترمذی بر روایت ابی هریره : قال الله تعالی اعددت لعبادی الصالحین مالا عین رأی ، ولا اذن سمعت ، ولا خطر علی قلب بشر (تیسیر ۴/ ۱۲۱) .
 ۳- ب : خواهد که آنرا چون منی باشد گو بطاعت کوشان باش .
 ۴- در صحیح مسلم از انس : ان فی الجنة لسوقاً یأتونها کل جمعة فتهب ریح الشمال فتحثو فی ثیابهم و وجوههم فیزدادون حسناً و جمالاً ، فیرجعون الی اهلهم و قد ازدادوا حسناً و جمالاً . فیقول اهلهم : والله لقد ازددتم بعدنا حسناً و جمالاً (تیسیر ۴/ ۱۲۴) در اصل جمل بین قوسین نیست از (ب) گرفته شد .

اما حدیث دوزخ آنست که: ابوهریره روایت کند که رسول علیه الصلوة والسلام چنین گفت: که دوزخ را بتافتند هزار سال^۱ تاسفید شد. و هزار سال بتافتند تاسرخ شد. و هزار سال دیگر بتافتند تا باز سیاه شد^۲. و اکنون همچنان سیاهست چون شب تاریک^۳.

و عبدالله ابن مسعود^۴ را پیوسته گریان دیدندی. پرسیدند: که چیست که پیوسته گریانی؟ گفت: اگر حق تعالی مرا وعید کردی که اگر گناه کنی، یکروز ترا بگرما به^۵ باز دارم، واجب بودی که من همیشه گریان باشم. و حق تعالی عزوجل فرموده است: که اگر گناه کنی، ترا در دوزخ باز دارم که آنرا سه هزار سال بتافتند.

و رسول علیه الصلوة والسلام گفت: که در دوزخ مارانند، هر یکی چون اشتری^۶ هرگزندی که بگزند درد آن تا چهل سال بماند. این آیتها و اخبار دلیل است که بهشت و دوزخ آفریده است، هر که گوید: نیافریده است آن هوادار و جهمی^۷ باشد. این مقدار بس بود عاقل را.

مسئله بیست و دویم

آنست: که حق تعالی شمار کند بایندگان بی واسطه ترجمان. حق تعالی می پرسد و بنده جواب میگوید، هر چه کرده باشد از نیک و بد [۶۳] قوله تعالی:

- ۱- ب: را هزار سال بتافتند تا. ۲- ب: تا سیاهست چون شب تاریک.
- ۳- مالك و نرمدی از ابی هریره: اوقد علی النار الف سنة حتی احمرت. ثم اوقد علیها الف سنة حتی ابيضت. ثم اوقد علیها الف سنة حتی اسودت، فهي سوداء مظلمة (نیسیر ۱۲۵/۴). ۴- رك: یاورقی ص ۴۹. ۵- اصل: بکرما به؟ ۶- ب: چون اشتری بختی، هرگزیدنی که بگزند.
- ۷- اصل: جهمی. رك: یاورقی ص ۸۱.

فَوَرَبِّكَ لَنَسَأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ^۱ .

و جای دیگر گفت : لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا^۲ . و رسول گفت علیه الصلوة والسلام : که ما را روز (ی) در پیش است که همه اندامها بحضرت حق گواهی دهند بر ما : يَوْمَ قَشَدُوا عَلَيْهِنَّ أَلْسِنَتَهُنَّ وَأَيْدِيَهُنَّ وَأَرْجُلَهُنَّ^۳ و جای دیگر گفت : وَقَالُوا لِيَجْزُوهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ^۴ .

پس باین آیات و اخبار مقرر شد ، که حساب روز قیامت حق است . این مقدار بسنده بود خردمند را .

مسئله بیست و نهم

آنست : که بدانی که آن ده تن را که رسول صلی الله علیه وسلم گواهی داده‌اند به بهشت ، که اهل بهشت اند^۵ . و هر که يك تن از ایشان را طعن کند هوادار باشد . زیرا که رسول علیه الصلوة والسلام مر ایشانرا نامزد کرد و گفت : من در بهشت شوم و ابوبکر و عمر و عثمان و علی و طلحه^۶ و

۱- قرآن - الحجر ۹۲ یعنی : بخدای تو یا محمد ! که بپرسیم شان همه بجمله (طبری ۸۴۹) . ۲- رك : یاورقی ص ۷۵ . ۳- قرآن - النور ۲۴ یعنی : آن روز که گواهی دهند بر ایشان زبانهاشان و دستهاشان و پایهاشان ، بدانچه هستند و می کنند (طبری ۱۱۱۴) . ۴- قرآن - فصلت ۲۱ یعنی : و گفتند مر پوستهای ایشان : چرا گواهی دادید بر ما (طبری ۱۶۲۰) . ۵- مراد عشرة مبشره اند و بموجب دو حدیثی که از سعید بن زید در صحیح ترمذی و ابوداؤد و نسایی روایت شده ، این ده نفر از اصحاب رسول صلعم اهل بهشت اند . و بایشان بشارت داده شده است (تیسیر ۳ / ۲۶۰ و جامع ۳ / ۳۰۶) . ۶- ابومحمد طلحة بن عبیدالله تمیمی مدنی از عشرة مبشره و یکی از اصحاب سته شوری و سابقین اسلام است ، که به طلحة الجود و طلحة الخیر شهرت داشت ، تولدش در سنه ۲۸ قبل از هجرت و وفاتش در جنگ جمل سنه ۳۶ هـ است که در بصره دفن شد . در صحیحین ۳۸ حدیث از او مرویست (الاعلام ۳ / ۳۳۰) .

زبیر^۱ و سعد^۲ و سعید^۳ و عبدالرحمن ابن عوف^۴ و ابو عبیده ابن جراح^۵
رضی الله عنهم .

فاما بدانکه بعد از رسول صلی الله علیه وسلم ، کسی فاضلتر از ابوبکر
صدیق رضی الله عنه نبود ، و خلیفتی آن حق بینی ، از پس رسول علیه الصلوة
والسلام . و فضل آن پیدا است هم بکتاب وهم بخبر .

اما بقرآن قوله تعالی : ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْهُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ
لَا تَحْزَنْ ۖ .

و جای دیگر گفت : لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ
أُولَئِكَ أَعْظَمُ دَرَجَةً [۶۴] هشیارباش تا در صدیق اکبر چیزی نگویی ، که
دین بباد دهی . باز پس از ابوبکر صدیق کسی نبود از عمر فاضلتر رضی الله
عنه . و از پس ابوبکر ، خلیفتی آن حق بینی و فضل عمر پیدا است در قرآن :

- ۱- زبیر بن العوام اسدی پسر عمه رسول صلعم (۲۸ ق ۵ - ۳۶ هـ) از صحابه
مشهور است که در ۱۲ سالگی مسلمان شد و در صحیحین ۳۸ حدیث از او مرویست . وی
در روز جمل در وادی سباع ۷ فرسخی بصره قتل شد (الاعلام ۳ / ۷۴) . ۲- ر.ک :
- یاورقی ص ۵۰ . ۳- سعید بن زید عدوی قرشی مشهور به ابوالاعور و موالدش
در سنه ۲۲ قبل هجرت در مکه و وفاتش در مدینه سنه ۵۱ هـ است . در صحیحین از او
۴۸ حدیث مرویست (الاعلام ۳ / ۱۴۶) . ۴- ر.ک : یاورقی ص ۵۰ . ۵- ر.ک :
- یاورقی ص ۵۰ . ۶- قرآن - التوبة ۴۰ یعنی : یاری کرد خدای آن دو تن را
پیغامبر و بوبکر - آنوقت که ایشان هردو بگریخته بودند - دران غار کوه بودند که
میگفت پیغامبر مر یار خویش را بوبکر : هیچ اندوه مدار (طبری ۶۱۲) .
- ۷- در اصل يك سطر اخير صفحه ۶۴ بریده شده ، و بعد از کلامه لا یستوی نظر نمی آید .
این آیت ۱۰ سورة الحديد است . یعنی : نه همسانست از شما ، آنک هزیننه کرد از پیش
فتح و کارزار کردند ، ایشان بزرگتر پای گاهی اند (طبری ۱۸۰۵) دانی گوید که
این آیت در باره ابوبکر صدیق نازل شده و دلالت دارد بر تفضیل و تقدیم او (کشف الاسرار
۴۸۰ / ۹) .

قوله تعالى: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ^۱ .
و رسول عليه الصلوة والسلام گفت : مرا دو وزیر است بر زمین . و
دو در آسمانند . آنکه بر آسمانند جبرئیل و میکائیل . و آنچه بر زمین است
ابوبکر و عمر رضی الله عنهما^۲ .

و از پس عمر ، خلیفتی عثمان را حق بینی ، و در وی طعن نکنی .
زیر آنکه رسول علیه الصلوة والسلام گفت : افضل هذه الأمة ابوبکر ثم عمر
ثم عثمان ثم علی رضوان الله علیهم اجمعین^۳ . گفت : فاضلترین امت از پس
من ابوبکر است . پس عمر ، پس عثمان ، پس علی رضی الله عنهم .

و از پس عثمان خلیفتی علی را حق بینی و هر چهار دوست داری تا
بدوستاری ایشان از دوزخ برهی^۴ و به بهشت برسی . زیرا آنکه حق تعالی فرمود:
مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ - یعنی ابوبکر - أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ - یعنی عمر -
رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ - یعنی عثمان - قَرِيبُهُمْ رُكْعًا سُجَّدًا^۵ - یعنی علی ابن ابی طالب .
و رسول علیه الصلوة والسلام فرمود : که هر که درین چهارتن طعن

۱- قرآن - الانفال ۶۴ یعنی : ای پیغمبر ! بسنده تورا در دو جهان خدای و آن
کسها که پس روی کرده اند ترا بفرمان فابردن از گرویدگان (طبری ۵۹۰) سعید بن
جبیر از ابن عباس روایت کرد که این آیت در شان عمر خطاب نازل شده است . (کشف الاسرار
۷۷ / ۴) . ۲- این حدیث در صحیح ترمذی از ابی سعید خدری چنین آمده : ما من
نبی الا وله وزیران من اهل السماء و وزیران من اهل الارض ، فاما وزیرای من اهل
السماء فجبریل و میکائیل ، و اما وزیرای من اهل الارض فابوبکر و عمر (التاج ۲۸۱ / ۳)
۳- این حدیث در صحاح و فصل مناقب الخلفاء دیده نشد . سیوطی چندین حدیث این
ترتیب مرتبت خلفاء اربعه را ضعیف یا موضوع شمرده (اللآلی المصنوعه ۱ / ۳۸۳ بیعد)
۴- ب : تا بدوست داری ایشان از دوزخ برهی . ۵- قرآن - الفتح ۲۹ یعنی :
محمد پیغامبر خدای است و آن کسها که باوی اند - یعنی ابوبکر - سختند بر کفار -
یعنی عمر - مهربانان میان یکدیگر - یعنی عثمان - بینی ایشانرا رکوع کنندگان
و سجود کنندگان - یعنی علی (طبری ۱۷۱۴ / ۶) .

کند ، او منافق است .

ورسول عليه الصلوة والسلام گفت: أَصْحَابِي كَالنَّجُومِ فَبِأَيِّهِمْ إِقْتَدَيْتُمْ
إِهْتَدَيْتُمْ^۱ . یاران من چون ستارگانند ، بهر کدام اقتدا کنید راه راست [۶۵]
یابید .

و در خبر است: روز قیامت - آمَنَّا وَصَدَقْنَا - ابوبکر صدیق رضی الله
عنه ، در مشاهده عرش آید و گوید: مرا حاجتی است . ندا آید که چه حاجت
داری ؟ گوید : خدایتعالی دانایتر . ولکن برای اظهار کرامت ، ابوبکر را
پرسند^۲ : که چه حاجت داری ؟ گوید : یارب ! امت محمد گناهان بسیار
دارند ، از گناهان ایشان برگردن من بنه ! و ایشان را به بهشت فرست .

و علما چنین گفته اند در معنی این آیت که : ثَانِيِ الْاٰمَنِيْنَ اِذْهُمَا فِي الْغَارِ
که ابوبکر دویم رسول بود عليه الصلوة والسلام . و خلافت از پس رسول
صلی الله علیه وسلم آنرا بود .

وبعضی از مشایخ گفتند: که چون ابوبکر بخلافت بنشست در خلافت
آن سه تن بودند ، چون عمر و عثمان و علی .

و چون عمر بخلافت نشست ، در خلافت آن دو تن بودند ، چون عثمان
و علی . و چون عثمان بخلافت نشست در خلافت آن يك تن بود ، چون علی .
و چون علی بخلافت نشست ، در خلافت آن چون ابوبکر و عمر و عثمان نبود ،
تابدانی که خلافت مر ابوبکر را بود . و تقدم و تفضل^۳ آن بر همه یاران رسول
عليه الصلوة والسلام ظاهر بود .

چون رسول عليه الصلوة والسلام بنای مسجد مدینه می نهادند ، رسول

۱- این حدیث را بیهقی در شعب الایمان روایت کرده است (کنوز الحقائق ۱/ ۳۱)
و همچنین در التجرید رزین از سعید بن مسیب روایت شده که او از عمر شنیده بود
(تیسیر ۲/ ۲۶۰) .
۲- اصل : پرسید ؟
۳- ب : تقدیم و تفضیل .

عليه السلام ، سنگی بدست خود بیاورد و نهاد، و ابوبکر را بفرمود : تاسنگی بیاورد و در پهلوی سنگ آن نهاد . پس بفرمود عمر را تاسنگی [۶۶] بیاورد و در پهلوی سنگ ابوبکر نهاد . پس عثمان را بفرمود ، تاسنگی بیاورد و در پهلوی سنگ عمر نهاد . پس علی را بفرمود تا سنگی بیاورد ، و در پهلوی سنگ عثمان نهاد رضی الله عنهم .

رسول عليه الصلوة والسلام روی بدیشان کرد گفت :

همچنین باشید از پس من خلیفتان من .

و رسول عليه السلام ، روز خندق بفرمود: تا میتین^۱ بیاوردند .

نخست ابوبکر را داد و گفت: چون فارغ شوی، کسرا مده مگر مرا .

چون ابوبکر فارغ شد، رسول عليه السلام بفرمود : تا عمر را داد گفت: کسی

را مده بی دستوری من . چون عمر فارغ شد رسول عليه السلام بفرمود، تا عثمان

را داد . و چون عثمان فارغ شد بعلی داد . و چون علی فارغ شد . رسول

عليه الصلوة والسلام گفت : یا علی ! بر زمین زن ! تا هر که خواهد برگردد .

اندرین خبر دلیل است: که خلافت از پس رسول عليه الصلوة والسلام

ابوبکر را بود . پس عمر را بود . پس عثمان را . پس علی را رضی الله عنهم .

و روزی علی ابن ابی طالب رضی الله عنه گفت : شما را خبر کنم (به)

بهترین امت ؟ گفتند : بلی^۲ ! گفت ! ابوبکر صدیق رضی الله عنه .

گفت : شما را خبر کنم به بهترین امت از پس ابوبکر ؟ گفتند : بلی .

گفت : عمر خطاب رضی الله عنه .

گفت : خبر کنم شما را به بهترین امت ، از پس ابوبکر و عمر رضی الله

عنهما ؟

۱- میتین : کلنگ برای کندن زمین (لغت فرس) اصل : میتی ؟ ۲- در اصل

بریده شده خوانده نمی شود .

گفتند : بلی . گفت : عثمان رضی الله عنه .

پس گفت : خبر کنم شما را به بهترین امت ، از پس عثمان ؟ گفتند :

بلی !

گفت : علی رضی الله عنه [۶۷] ۱ .

چون رسول علیه الصلوة والسلام از معراج بازگشت، ابوبکر را گفت:

من دوش به بیت المقدس بودم . گفت : بودی . گفت : با آسمان دنیا بودم .

گفت : بودی . گفت : بهشت بودم . گفت : بودی ! گفت : دوزخ را دیدم .

گفت : دیدی !

گفت : مرا از سدرۃ المنتهی گذرانیدند . گفت : گذرانیدند .

گفت : از کرسی گذشتم . گفت : گذشتی !

(گفت : از حجابها گذشتم . گفت : گذشتی ۲ !)

گفت : تا عرش رسیدم . گفت : رسیدی !

پس رسول علیه السلام گفت : یا ابابکر ! گوی ۳ که تو بامن بودی ؟

ابوبکر گفت : یا رسول الله ! بدان خدای که جز وی خدای نیست، که هر کجا

ترا می بردند، مرا می نمودند .

پس فضل ابوبکر ، بر همه یاران و خلافت آن پس رسول علیه السلام

بدلیل این اخبار ۴ که یاد کرده شد حق دانی .

بدان بحقیقت : که از پس ابوبکر ، هیچ کس فاضلتر از عمر نبود ،

و اندر قرآن چند آیتست که در شأن عمر آمده است و رسول علیه الصلوة

۱- این حدیث در صحیح بخاری و ابوداؤد از محمد بن حنفیه چنین نقل شده :

قلت لابی رضی الله عنه ، یا ابا ! ای الناس خیر بعد رسول الله صائم . قال ابوبکر . قلت :

تم من؟ قال عمر . وخشیت ان اقول تم من؟ فيقول عثمان . فقلت: تم انت؟ قال ما ان الا

رجل من المسلمين (تیسیر ۲/ ۲۶۹) . ۲- جمالات بین قوسین در اصل نیست، از اب

گرفته شد . ۳- ب : گویا تو . ۴- اصل : علیه السلام دلیل بدین ای ترین اخبار

و السلام گفت : سراجُ اهل الجنةِ عمراً یعنی : چراغ اهل بهشت عمر است در بهشت .

و رسول علیه السلام گفت : کہ دیو از سایه (عمر) بترسد و گریزان گردد ، و در هر کوی کہ عمر آنجا بگذرد ، چهل روز دیو از ان کوی نیارد گذشت ۲ .

و بدانکہ : از پس عمر ، خلافت عثمان را بود ، و آنرا بخلافت حق بینی ! و در وی طعن نکنی ! زیرا انکہ (در خبر است) چون روز قیامت باشد حق تعالی با همه خلق عتاب کند مگر با عثمان رضی الله عنه . و حق تعالی [۶۸] فرمان دهد : کہ با عثمان ! خواهی به بهشت رو ، و خواهی در عرصات خلق را نظاره کن !

و اما بدانکہ : از پس عثمان خلافت مر علی را بود رضی الله عنه ، و آنرا خلیفتی حق بینی ، و آنرا دوست داری ، و در وی طعن نکنی ، و در وی جز به نیکویی سخن نگویی ، تا مبتدع و هوأدار نباشی .

نقل است

کہ مردی بود در وقت خلافت امیر المؤمنین علی ، آنرا اسود گفتندی . امیر المؤمنین علی بفرمود : تادستش بسبب جنایت بیریدند . چون بسوی خانه روان شد . سلمان فارسی ۳ آنرا پیش آمد گفت : یا اسود ! دستت کہ برید ؟

۱- این حدیث در کتاب الفضائل و مناقب جوامع صحاح دیده نشد، ولی در مناقب

عمر چندین حدیث دیگر وارد است . ۲- نزدیک بهمین معنی ، چند حدیث در

مناقب عمر وارد است مثلاً طبرانی این حدیث حسن را از سدیسه روایت کرده :

ان الشیطان لم یلق عمر منذ اسلم الا خر لوجهه (جامع الصغیر ۱ / ۸۱) . ۳- رك :

یاورقی ص ۴۸ .

گفت: یعسوب دین^۱ امیرالمومنین، داماد سید المرسلین، رسول رب العالمین علی ابن ابی طالب رضی الله عنه.

سلمان گفت: یا اسود! دست برنده خود را ثنا میگوی! گفت: یا سلمان! چرا^۲ ثنا نگویم مردی را، که دست من برید، و مرا از آتش دوزخ برهاند. پس سلمان نزدیک امیرالمومنین علی آمد رضی الله عنهما و آنرا خبر کرد از گفتار اسود. علی رضی الله عنه کسی فرستاد، تا آنرا بیاوردند. دست بریده آنرا بر بند دست او نهاد و دستاری بهوشید و چیزی بخواند و بردست آن دمید پس گفت: بیرون کن! دست بیرون کرد، دستش درست شده بود بقدرت خدای عزوجل (چنانکه گویا هرگز اثر زخم و جراحت بوی نرسیده است)^۳.

و این از کرامت [۶۹] علی است رضی الله عنه.

و اندر وقت خلافت عمر رضی الله عنه مردی بیامد، و سه کله بدست گرفته. گفت: ای پسر خطاب! آن مرتبه شما چنین میگفتید: که هر که بکافری بمبرد، آنرا عذاب کنند، از پس مرگ آن. و آتش عرضه کنند بر ایشان بامداد و شبانگاه. و ازین سرها یکی سر پدر منست. دویم سر برادر منست. و سیم سر پسر منست. و هر سه تن بکافری بمردند^۴. و دست بر سر ایشان می نهم، و هیچ اثر آتش نمی بینم. عمر رضی الله عنه، مر علی را رضی الله عنه بخواند. عمر گفت: حدیث این کافر بپراه بشنو!

کافر همچنانکه در پیش عمر گفته بود، پیش علی بگفت. علی گفت ترا دلیل نمایم، که ایشان را (عذاب) از درونست، از ظاهر پدید نیست. گفت: سنگ

۱- اصل: بمسودین ولی یعسوب بر وزن یعقوب بمعنی امیر و نوران علی.
سر گروه، و یعسوب المؤمنین لقب مرتضی علی (ع) زیرا که در هنگام خلافت آنحضرت تمامی مؤمنین تابع او بودند (غیاث).
۲- ب: چگونه ثنا. ۳- ب: حمل بین قوسین ندارد. ۴- ب: مرده اند.

و آہن و آتش زنه بیارید بیاوردند^۱ . آہن و سنگ بر ہم زد، آتش بجست . پس علی گفت : این آتش از کجا پدید آمد؟ گفت : از میان آہن و سنگ . گفت : اکنون دست بر سنگ و آہن نہ ، تا ببینی کہ ہیچ گرمی هست ؟ کافر گفت : نی ! علی گفت : خدای عزوجل قادر است کہ از میان سنگ و آہن آتش پدید می آرد ، کہ آہن و سنگ گرم نمیشود . قادر است این ہر سہ سر را عذاب کند در باطن ، و در ظاہر نشان عذاب نبود .

پس این اخبار دلیل است بر فضل ایشان بر یکدیگر (و ثبات خلافت ایشان)^۲ پس این مقدار بس بود عاقل را .

مسئلہ بیست و چہارم

آنست : کہ خداوند را عزوجل صفاتست ہم غضب ہم رضا . و نشاید گفت : کہ خشم خدای عزوجل آتش است و خشنودی وی بہشت . ہر کہ چنین گوید او ہوادار [۷۰] و معتزلی^۳ باشد ؛ زیرا انکہ خشنودی و خشم ما ، نہ چون خشنودی و خشم خداست . زیرا انکہ خشنودی و خشم ، ما را از حال بگرداند، و آن ملکمی است کہ از حال نگردد و تغیر بران^۴ روا نباشد . زیرا انکہ صفات مخلوقست و ما بصفات^۵ مخلوقیم ، و خالق بصفات خویش قدیم . و بہشت و دوزخ مخلوقست . و چیز کہ مخلوق باشد صفات خدای نباشد .

نبینی ! کہ بہشت را خدای عزوجل یاد کرد : **يَبْشُرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ^۶** .

۱- این کلمہ در متن اصل آتش زبانه و در ب آتش زنه است کہ مراد چقماق باشد (غیاث) ب : سنگ و آتش زنه بیارید . اصل : آتش زبانه بیاوردند . ۲- کلمات بین قوسین در اصل نیست، از ب گرفته شد . ۳- رك : پاورقی ص ۳۸ . ۴- ب : بر او . ۵- ب : بصفات خویش . ۶- قرآن - التوبہ ۲۱ یعنی : مژدگان میدہد ایشانرا خداوند ایشان بہ بخشودنی ازو ، و بدادن نعمت بہشت و بہ خشنودی خدای ازیشان و بیوستانہایی کہ ایشان را بود (طبری ۳/۶۰۵) .

و دوزخ را یاد کرد و گفت : وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ^۱
 دوزخ را یاد کرد ، و خشم را یاد کرد و گفت : وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ^۲ نه بینی که
 بهشت را یاد کرد و خشنودی را یاد کرد و گفت : جَنَّاتُ عَدْنٍ نَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
 الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا . پس گفت : رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ^۳ .
 و جای دیگر گفت : وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّةٍ عَدْنٍ . و بهشت را یاد کرد
 پس گفت : وَرِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرَ^۴ .

پس خشنودی را یاد کرد دلیل آمد ، که خشنودی خدای عزوجل دیگر
 است و بهشت دیگر . نه بینی که مردی مرزن خویش را میگوید : که این
 فرزند از من نیست . به مجلس قضا مراجعت^۵ کند . مرد گواه ندارد ، قاضی
 چهار سوگند مرد را دهد ، پس بار پنجم گوید : لعنت خدای بر آن باد ، اگر
 دروغ میگوید . باز چهار سوگند ، زن را دهد ، بار پنجم گوید : خشم خدای
 بران باد که هیچ اگر راست میگوید روا باشد؟^۶

پس درست و ثابت شد : که خشم خدای عزوجل [۷۱] دوزخ نباشد .
 (و خوشنودی او بهشت نباشد)^۷ .

واندرین معنی حجت بسیار است . اما این قدر کفایتست^۸ خردمند را .

مسئله بیست و پنجم

اینست : که دیدار خدای عزوجل حق است هم بکتاب وهم بخبر . اما

- ۱- قرآن النساء ۹۳ یعنی : و هر کسی بکشد مؤمنی را بعمد ، پاداش او دوزخ است (طبری ۳۱۱) .
- ۲- قرآن - الفتح ۶ یعنی : و خشم گرفت خدای بر ایشان (طبری ۱۷۱۰) .
- ۳- قرآن - البینه ۸ یعنی : بهشتهاست همیشه که میروند از زیر آن جویها ، جاودان اندرانجا همیشه و خشنودی خدای عزوجل از ایشان و خشنود شدند از او . (طبری ۲۰۴۰) .
- ۴- قرآن - التوبه ۷۲ یعنی : و جایهای پاکیزه اندر بهشت میانگین - و خشنودی از خدای بزرگتر (طبری ۶۲۰) .
- ۵- ب : مرافعت .
- ۶- کذا در اصل ، ب : نباشد . ۷- کلمات بین قوسین در اصل نیست از ب گرفته شد .
- ۸- ب : کفایت بود عاقل را .

کتاب : قوله تعالى : **يَلْتَمِذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَهُ**^۱ زیادت اینجا دیدار خدای عزوجل است که مؤمنان بینند (در بهشت) بچشم سر . زیرا آنکه ابوبکر صدیق رضی الله عنه گفت : این حسنی بهشت است و زیاده دیدار خداست عزوجل . زیرا آنکه بهشت بی دیدار خدای عزوجل خوش نباشد .

و جای دیگر گفت : **لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ**^۲ . این مزید دیدار است خدای عزوجل (را)^۳ .

و جای دیگر گفت : **وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ**^۴ . اینجا می شناسی خدای را عزوجل بیچون و بیچگونه^۵ . فردایش به بینی و چگونگی در میان نی .

و رسول علیه الصلوة والسلام گفت : **إِنَّكُمْ سَتَرُونَ رَبَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ كَيْلَةَ الْبَدْرِ وَلَا تَضَاقُونَ فِي رُؤْيَيْهِ**^۶ ای لا تشکون . گفت : روز قیامت ببینید خداوند خویش را ، چنانکه ببینید در دنیا ماه را در شب چهاردهم بیگمان^۷ . همچنین ببینید خدای عزوجل . و بی گمان شوند که خداست عزوجل بیچون و بی چگونه :

نه بینی که حق تعالی در قصه موسی علیه السلام گفت : **وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ**

- ۱- قرآن - یونس ۲۶ یعنی : آنرا که نیکوی کرد نیکویی و زیادتیی . (طبری ۶۷۰) .
- ۲- قرآن - ن ۳۵ یعنی : و ایشانراست آنچه خواهند اندر اینجا ، و نزدیک ما افزونی (طبری ۱۷۴۳) .
- ۳- ب : دیدار خدای عزوجل است .
- ۴- قرآن - القیامه ۲۳ یعنی : رویهایی آنروز درفشنده ، سوی خدای ایشان نگرنده (طبری ۱۹۶۱) .
- ۵- ب : خدایرا و چگونگی در میان نی . فرداش .
- ۶- این حدیث صحیح را در بخاری و مسلم و مسند امام مالک چنین آورده اند : **انکم سترون ربکم كما ترون هذا القمر لانضمامون فی رؤیته ... (جامع الصغیر ۱/۱۰۱) - ب :**
- ۷- ب : چنانکه در دنیا ببینید ماه را در شب چهارده بی گمان ، همچنین بهشتیان ببینند .

لَمِيقَاتِنَا وَكَلِمَهُ رَبِّهِ قَالَ: رَبِّ اَرِنِي اَنْظُرُ اِيكَ، قَالَ لَنْ قَرَانِي^۱. گفت: یا موسی! نه بینی در دنیا، زیرا آنکه دنیا فانی و توفانی میخواستی در سرای فانی، خدای باقی^۲ را بینی! باش! تا در سرای باقی، بچشم باقی [۷۲] در بهشت، خدای باقی را بینی!

و ابن ابی لیلی^۳ روایت کند از صهیب رومی^۴ رضی الله عنه، که رسول گفت علیه الصلوة والسلام: که چون اهل بهشت در بهشت شوند، و اهل دوزخ در دوزخ شوند. منادی ندا کند: که یا اهل بهشت! شما را نزدیک خدای عزوجل وعده ایست، میخواستید تا آن وعده را تمام کند؟

اهل بهشت گویند: آن وعده تمامست^۵. نه رویهای ما را سفید برانگیخت از گور؟ و نه ترازوی ما را گران کرد به نیکی؟ و از دوزخ ما را برهانید، و ببهشت رسانید. پس ندا آید^۶ که شما را وعده دیدار است. پس حجابها بردارند تا بندگان خدای را عزوجل ببینند بیچون و بیچگونه. پس رسول صلی الله علیه وسلم گفت: هیچ چیز بهشتیانرا از دیدار خدایتعالی دوستر نباشد^۷

۱- قرآن - الاعراف ۱۴۳ یعنی: و چون آمد موسی به وعده گاه ما و سخن گفت او را خدای او. گفت: یا خداوند من! بنمای مرا، تا بنکریم سوی تو. گفت: نه بینی مرا (طبری ۵۳۴). ۲- ب: دیدار خدای باقی. ۳- هو محمد بن عبدالرحمن بن ابی لیلی انصاری کوفی (۷۴ - ۱۴۸ هـ) قاضی و فقیه صاحب رأی است که از طرف امویان و عباسیان مدت ۳۳ سال قاضی کوفه بود (الاعلام ۶۰/۷). ۴- صهیب بن سنان بن مالک از بنی نمر عربست که پدرش بر ابله (بصره) حکمرانی داشت و او در سنه ۳۲ ق ۱ هـ در موصل بدنیآ آمد، و رومیان برین قبیله ناخته و صهیب را به اسیری بردند چون بین رومیان تریبه دید به رومی شهرت یافت و از آنجا بمکه برده شد و تجارت میکرد و از سابقان اسلامست. در صحیحین ۳۰۷ حدیث از او روایت شده، در سنه ۳۸ هـ در مدینه وفات یافت (الاعلام ۳/۳۰۲). ۵- ب: وعده کدامست. ۶- اصل: آمد؟ ۷- این حدیث در صحیح مسلم و ترمذی از صهیب چنین آمده. اذا دخل اهل الجنة ←

ورسول گفت عليه الصلوة والسلام : که چون روز قیامت باشد . حق تعالی خلق اولین و آخرین را جمع کند بريك جای . پس هر قوم را که چیزی پرستیده باشد، آنرا پیش ایشان آرند . پس موحدان بمانند . گویند ایشانرا : که شما را چه میخواهید و چه میباید^۱ و کرا چشم میدارید ؟ گویند : آنرا که در دنیا می پرستیدیم نمی بینیم . گویند اگر ببینید می شناسید ؟ گویند : اگر ما را شناسا گرداند شناسیم . پس حق تعالی تجلی کند . ایشان همه در سجده افتند . فرشتگان گویند : ای^۲ موحدان ! سرها بردارید ، که حق تعالی جای شما را بهشت کرد و فرمود : تا بیدل شما ، هر یکی جهود و ترسایی را به دوزخ فرستد ، و شما را بهشت برد [۷۳] . حسن بصری^۳ رحمة الله عليه گوید : اگر بندگان بدانند ، که ایشان خدای را عزوجل در قیامت نه بینند . دلهایشان بگداختندی^۴ در دنیا ، وعیش برایشان تلخ شدستی^۵ .

و یحیی بن معاذ^۶ رضی الله عنه گوید : الهی ! روز خوش نگذرد مگر بطاعت تو ، و شب خوش نگذرد مگر بمناجات تو ، و دنیا خوش نگذرد ، مگر بذکر تو ، و عقبی خوش نگذرد مگر به عفو تو ، و بهشت خوش نباشد ،

۱- ب : شما را چه می باید و کرا . ۲- اصل : این . ب : ای . ۳- رك : یاورقی ص ۴۱ . ۴- ب : بگداختنی . ۵- ب : کشتی . ۶- یحیی بن معاذ بن جعفر رازی واعظ وزاهد معروف اهل رأیست که در بلخ میزیست و در سنه ۲۵۸ هـ در نساپور بمرد (الاعلام ۹/۲۱۸) .

→ الجنة يقول الله تعالى : تريدون شيئاً ازیدکم ؟ فيقولون : الم تبيض وجوهنا ؟ الم تدخلنا الجنة ؟ الم تنجنا من النار؟ قال : فيكشف الحجاب . فما اعطوا شيئاً احب اليهم من النظر الى ربهم تبارك و تعالی ثم تلا هذه الآية : للذين احسنوا الحسنی و زیاده (تیسیر الوصول ۴/۱۲۶) . ب : گفت : مر ایشانرا هیچ چیزی بهتر از دیدار خدای تعالی نباشد .

مگر بیدار تو .

پس باین آیات و اخبار دلیل است، که دیدار خدای تعالی حق است .
و هر که گوید^۱ که نه بیند، او جهمی^۲ باشد و معتزلی .
این مقدار بس باشد خردمند را^۳ .

مسئله بیست و ششم

آنست : که مرتبت انبیا صلوات الله علیهم اجمعین برتر از مرتبت اولیاست . و مرتبت اولیا کمتر از مرتبت انبیا باشد . و هر که هر دو یکسان نهد، آن مبتدع و هوادار باشد . و معجزات انبیا راست . و کرامات اولیا راست . و اولیا را کرامات آن وقت باشد که خدای عزوجل را مطیع باشد، و مر رسول علیه السلام (را) اطاعت دارند . قوله تعالی : **مَنْ يَطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اطَاعَ اللَّهَ**^۴ . و جای دیگر گفت : **وَمَنْ يَطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا**^۵ پس هر که خدای عزوجل و رسول را علیه السلام طاعت دارد، آنرا کرامت باشد . و هر که جز این گوید کفر باشد .

و اندر خبر است : که رسول صلی الله علیه وسلم گفت : که من سید ولد آدمم و مرا فخر نیست . روز قیامت آدم و دون آن ، در زیر علم من [۷۴] روند، و مرا بدین فخر نیست^۶ .

۱- اصل : گویند ؟ ب : گوید
۲- اصل : حجمی ؟ ب : پاورقی ص ۸۱
۳- ب : این مقدار بس بود دانا را .
۴- قرآن - النساء ۸۰ یعنی : هر کی فرمان برد پیغامبر را ، چنانست که فرمان برد خدای را (طبری ۳۰۸) . ۵- قرآن - الاحزاب ۷۱ یعنی : و هر کی فرمان برد خدای عزوجل را و پیغامبر او را ، بدرستی رست رستنی بزرگ (طبری ۱۲۳۴) .
۶- این حدیث حسن را در مسند احمد و صحیح ترمذی و ابن ماجه از ابی سعید چنین روایت کرده اند : انا سید ولد آدم ، يوم القيامة ، و لافخر ، و بیدی لواء الحمد و لافخر ، و ما من نبی يؤمئذ آدم فمن سواه الا تحت لوایی ، و انا اول شافع و مشفع و لافخر (جامع الصغیر ۱/۱۰۷) .

و در خبر است : که اگر همه اولیای حق را و کردار ایشانرا جمع کنند ، بکردار قدم پیغمبر نرسد . چون چنین باشد ، معجزات مر انبیا را و کرامات مر اولیا را حق بینی .
پس این مقدار کفایه بود خردمند را .

مسئله بیست و هفتم

آنست : کرامات اولیا را حق بینی ، و کتاب خدای عزوجل و اخبار رسول علیه الصلوة والسلام ناطق و متوالی^۱ است .
اما کتاب آنست : که در قصه آصف ابن برخیا^۲ گفت که وزیر حضرت سلیمان بود صلوات الله علیه قوله تعالی : قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ^۳ (و آصف از جمله اولیاست . سلیمان را علیه السلام)^۴ گفت^۵ : باید که پیش از آنکه تو چشم باز کنی و فراز کنی ، من تخت حاضر کرده باشم . آصف سر بسجده نهاد و گفت : یا حی یا قیوم . و بعضی گویند : اھیا شراھیا^۶ گفت . بعضی گفتند که گفت : بِحَقِّ آيَةِ مَنْزِلٍ بِرَأْسِ أَحْمَدَ ، که تخت حاضر کنی ! از هزار و دویست فرسنگ تخت

۱- متوالی : پیایی .
۲- آصف بفتح صاد ، نام وزیر سلیمان یا یکی از علمای بنی اسرائیل (غیاث) .
۳- قرآن - النحل ۴۰ یعنی : گفت آنک نزدیک او بود دانش از کتاب : که من بیارم بتو آنرا ، پیش از آنکه باز آید سوی تو چشم تو (طبری ۴/ ۱۲۰) .
۴- ب : کلمات بین قوسین ندارد .
۵- ب : گفت که باید پیش از آنکه بلقیس بما رسد ، تخت او بما رسیده باشد . آصف گفت پیش از آنکه .
۶- این کلمات در اصل مشوش است . در کشف الاسرار گوید : وقيل قال آصف بالعبرية آھیا شراھیا و هو الاسم الاعظم (۲۲۳/۷) این آصف بن برخیا از فرزندان اشمویل پیغمبر بود و مادرش از بزرگان بنی اسرائیل و از فرزندان لای بن یعقوب بود (تاریخ بلعمی ۱/ ۵۷۴) . ب : یا اھیا شراھیا ؟

حاضر شد .

پس چون روا بود ، که در قوم سلیمان اولیا باشد ، و مر آنرا کرامت باشد ، چرا روا نبود که در امت احمد اولیا باشد و آنرا کرامت باشد . زیرا که امت محمد از امت سلیمان فاضلترند . و اگر طاعنی^۱ گوید : آن کرامت از جهت سلیمان بود صلوات الله علیه . ما گوییم : این کرامت از جهت مصطفی باشد . صلی الله علیه وسلم .

در قصه مریم گفت : وَهَزَى إِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ^۲ درخت خشک شده را سبز کرد [۷۵] در وقت خرما بار آورد . این کرامت مریم را بود رضی الله عنها . كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا^۳ : هر گاه که زکریا علیه الصلوة بنزدیک مریم درآمدی ، بتابستان میوه زمستان ، و بزستان میوه تابستان دیدی نهاده ، و در خانه بسته بودی ، و کلید بدست زکریا بودی صلوات الله علیه . چون زکریا آن عجائب دیدی گفتی : یا مریم ! بتابستان میوه زمستان ، و بزستان میوه تابستان بنزد تو که آورد ؟ و این مجلس بر تو که می آراید^۴ ؟ مریم گفت : یا زکریا ! من کجایم ؟ گفت : در خانه خدای عزوجل . گفت : کسی که در خانه خدای عزوجل باشد . آرا بنده^۵ مجلس آن جز خداوند^۶ که باشد . قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ، إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ^۷ . و قصه اصحاب کهف نمیخوانی ؟ قوله تعالی : وَلْيَسُوا فِي كَهْفِهِمْ

۱- اصل : طاعنی ؟ ب : طعنی ؟ ۲- قرآن - مریم ۲۵ یعنی : بجذع

سوی خویش ستون خرما بن (طبری ۹۵۹) . ۳- قرآن - آل عمران ۳۷ یعنی :

چون در شد بر او زکریا بمحراب یافت نزدیک او روزی (طبری ۲۰۴) . ۴- اصل :

می آرد ؟ ب : می آراید . ۵- اصل : آرنده . ۶- اصل : آن خداوند که

باشد ؟ ب : مانند متن . ۷- بقیه آیت ۳۷ - آل عمران : گفت (مریم) : آن

از نزدیک خدای ، که خدا روزی دهد آنرا که خواهد بی شمار (طبری ۲۰۴)

كُلْتُ مِائَةَ سِنِينَ وَأَزْدَادُوا قِسْعًا^۱ . وایشان از پس عیسی بودند صلوة الله علیه .
و از ملك دقیانوس گریخته بودند و در غاری درآمده . سیصد سال شان در غار
بخوابانید و ایشان هفت تن بودند ، و هشتم ایشان سگ بود .

ازان هفت تن اول یملیخا بود . دویم مکسلیمما بود . سیم ملکوس بود .
چهارم یوانوس بود . پنجم دادنوس بود . ششم لسادلوس بود . هفتم کسناطوس
بود . و نام شبان [۷۶] ساریش بود . و نام سگ ایشان قطمیر بود^۲ .

حق تعالی خواب سکینه^۳ بر ایشان افکند ، و جبرئیل بفرمان خدای
عزوجل در سالی دوبار ازین پهلو بدان پهلویشان گردانیدی هر شش ماه ، تا
زمین پهلوی ایشان را نخوردی .

مر ایشانرا کرامت بود . زیرا آنکه بر دین عیسی بودند صلوة الله علیه
وسلم . و راست بودند ، و در روزگار دقیانوس بودند ، و شخص های^۴ عظیم
داشتند : چنانکه در پیغوله چشم هر یک ایشان سیصد کیل^۵ شش سینی^۶ گندم
بگنجیدی . و هر یک درمی که در وقت ایشان^۷ بود ، بوزن شش من بود و
بگردی چند کف پای شتر بود .

چون ایشانرا این کرامت بود ، آن اولیتر که این امت را باشد .

۱- قرآن - الکهف ۲۵ یعنی : و درنگ کردند خفته اندر غارشان سیصد سال
و بیفزودند نه سال (طبری ۹۲۴) . ۲- این نامها عیناً از اصل نوشته شد . ترجمه
تفسیر طبری : تکسینا - محلینا - مسلیخا - بطوش - یملیخا - فریاش - نام شبان :
شارش (ص ۹۴۲) در تاریخ بلعمی (ص ۸۳۱) چنین است : مکسلیمما - محسلیمنا -
یملیخا - فریطوس - سرطوس - بیرونس - شبان : دهموس . این نامها در نسخ خطی
باشکال مختلف ضبط شده اند . ب : تملیخاه - ملسکیمنا - ملکوس - یوانس - دادنوس -
سادلوس - کسفاطوس . شبان : سادس ؟ ۳- سکینه : آرام و آسایش (غیاث) .
۴- یعنی : بدنهای بزرگ . ب : چشمهای . ۵- کیل : پیمانہ . ۶- سینی :
مجمه . ب : شش منی .

زیرانکه این امت بهترین امتان اند . قوله تعالی : كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ ۱ . اگر کسی کرامت اولیا را حق نه بیند ، آن هوادار و ملعون و معتزلی باشد .

پس اگر طاعنی گوید : بیک شب ، بخانه کعبه شدن محال باشد ، که رسول علیه الصلوة والسلام ، از مکه هجرت کردن بمدینه ، دوشبانه روز بایست تارسید ۲ . پس فلانرا گوید ، بیک شب بمکه رود ۳ محال باشد . جواب گوییم : که آن برای سبب ۴ بود ، تا حکم سفر پدید آید ، و مسح موزه و نماز دو رکعت کردن و احکام دیگر ۵ .

و آن کرامت و مرتبت که مصطفی را بود علیه الصلوة والسلام که بیک شب از هفت طبق آسمان و عرش بگذشت چون باز آمد بستر [۷۷] گرم بود اما اگر یکی از اولیاء خدای عزوجل در یکشب بمکه رود (روا باشد) زیرانکه بهمه حال مؤمن بهتر از کافر است . کافری در یک ساعت از مشرق بمغرب رود ، و آن ابلیس است و اتباع آن از دیوان . پس مؤمن که خدای تعالی و رسول را مطیع باشد و آنرا کرامت بود ، عجب نبود .

و اندر بنی اسرائیل سه مرد بودند بسفر شدند . باران گرفت در شکاف کوهی شدند . سنگی از بالای کوه فرود آمد و پیش غار بگرفت ، در آنجا بماندند . و هیچ حيله نداشتند گفتند : بیایید تا کردارهای نیک ، که از بهر خدا عزوجل خالص کرده ایم ، یاد کنیم مگر برهیم . برخاست ۶ یکی از ایشان و کردار خالص یاد کرد آورد و شفیع آورد و دعا کرد . سنگ از جای بجنبید و روشنایی در افتاد .

دویم برخاست و دو رکعت نماز بگذارید ، و کردار خالص شفیع آورد

۱- قرآن - آل عمران ۱۱۰ . ۲- ب : از مکه هجرت بمدینه بده شبانه روز رسید . ۳- ب : بمکه بودم . ۴- ب : که او بدان سبب بود . ۵- ب : نماز را دو رکعت گذاریدن و احکامهای . ۶- ب : یکی از ایشان کردار خالص یاد آورد

و دعا کرد ، سنگ پاره دیگر بجنبید و روشنایی بیشتر شد . و سیم برخاست و يك كردار خالص شفيع آورد و دعا کرد ، آن سنگ بتمام از درغار بیفتاد . هر سه تن بیرون آمدند .

پس امت موسی را این کرامت بود ، اگر این امت را بود اولیتر . در حکایت آورده اند : که اندر روزگار ماضی امیری بود کافر و آنرا دختر بود [۷۸] نیک جمال ، و در سر مسلمان شده بود . چندی برآمد حال مندا گشت و دیوانه ، گرد دشت و بیابان گرفت . هر چند اطبا علاج کردند سود نداشت . یکی از بزرگان دین برخاست^۲ و در بیابان نزدیک آن رفت و خدای را عزوجل یاد کرد و قرآن خواند . دختر بنزدیک آن آمد و گفت : توجه کسی ؟ گفت : مرد مسلمانم . پس گفت : دریغا ! که چون تو کسی در بیابان تنها مانده . دختر گفت : مرا حسرت نباشد . زیرا آنکه انس من بنام و کلام خداست عزوجل و طاعت^۳ آن . و حسرت من آنگاه بود ، که در میان بیگانگان بودم . گفت : این عجب ! اگر کسی ترا محرم بودی ، تا ترا بخانه خدای بردی !

گفت : خداوند مرا خانه است که من ندیده ام ؟ گفت : آری ! خداوند را خانه ایست که سال بسال زیارت کنند و حج کنند . دختر سر بر آورد و روی سوی آسمان کرد و گفت : بار خدایا ! ترا^۴ حرمیست که این ضعیفه ندیده است . پس آنرا گفت : روی بگردان ! آن مرد روی بگردانید . چون باز روی سوی آن کرد ، خانه کعبه را دید نزد آن حاضر شده . و آن گرد کعبه طواف میکرد . پس روی آنطرف کرده و گفت : ای جوانمرد ! هر که حق را دوست

۱- حال مند : صاحب حال . ب : ناله مند . ۲- اصل و ب : برخاست .

۳- اصل : طاعتی . ۴- اصل : بار خدایا را حرمیست . ۵- ب : پس روی

سوی من کرد .

دارد، آنرا بمکه باید شد تا طواف کند. و هر کرا حق دوست دارد مکه [۷۹] را نزد آن فرستد^۱ تا طواف کند. پس کعبه و آن دختر هر دو غایب شدند.

حکایت

مرد بنزدیک رسول صلی الله علیه وسلم آمد و گفت: یا رسول الله! من گاوی داشتم، روزی بر وی نشستم بامن سخن گفت و گفت: مارا برای این نیافریده‌اند. مارا برای کشت کردن آفریدند. رسول گفت علیه الصلوة والسلام: گرویدم بدین. (و ابابکر و عمر نیز گفت گرویدیم).

حکایت

ابراهیم خواص^۲ قدس الله روحه^۳ گوید: که در بادیه می‌شدم^۴ گرسنگی بر من غالب شد و راه گم کردم. ناگاه جوانمردی پدید آمد و بامن همراه شد و گفت: یا ابراهیم! خواهی تا براه آورم ترا^۵? گفتم: می‌خواهم. گفت: چشم فراز کن! چشم فراز کردم و گشادم، خود را در راه دیدم. آنرا پرسیدم: که تو کیستی؟ گفت: من خضرم صلوة الله علیه. گفتم: این صحبت من با تو از چه یافتی؟ گفت: به نیکوی که کردی با مادر خویش.

حکایت

حسین منصور حلاج^۶ با جماعتی از فقرا رحمه الله بیادیه درآمدند،

- ۱- ب: کعبه بدان فرستد پس هر دو از پیش من غایب شدند. ۲- ب: خواص
- ۳- هو ابواسحاق ابراهیم بن احمد بن اسماعیل مشهور به خواص و صوفی راهم معروف در اقران جنید و نوری که در سنه ۲۹۱ هـ در جامع ری وفات یافت (تذکره الصوفیه ۲: ۲۸۵)
- ۴- ب: وجهه؟ ۵- می‌شدم: می‌رفتم. ۵- ب: تا ترا براه برم گفتم.
- ۶- ابومغیث حسین بن منصور حلاج اصلاً از بیضا فارس بود. که در واسط و بصره و بغداد نشو و نما یافت و در سنه ۲۹۹ هـ طریقه او در توحید و ایمان شهرت کرد و به عقیده...

درویشان گفتند : یا شیخ ! ما را انجیر آرزو میکنند . آن دست دراز کرد و طبق انجیر پیش ایشان نهاد . بخوردند عجب داشتند . آنرا گفتند : بچه یافتی؟ گفت دنیا و عقبی او راست ، هر چه خواهد تو اند کرد . خواهی در بادیه دهد ، و خواهی در غیر بادیه . تو کل من بر خدای عزوجل چنانست : که بادیه و غیر بادیه یکسانست .

حکایت

شبی دو یار رسول الله صلی الله علیه وسلم بنزدیک آن بودند . بعضی از شب بگذشت [۸۰] هر دو بیرون آمدند . شب تاریک بود ، هر دو عصا داشتند ، عصاهای هر دو روشنایی میداد ، چنانکه چراغ تابد . چون بسر دوراه رسیدند ، خواستند که هر یک بخانه خود روند . چون جدا شدند عصا هر یک جداگانه روشنایی میداد ، تابخانه رسیدند ، بقدرت خدای عزوجل .

مسئله بیست و هشتم

آنست : که عقل انبیا برتر از عقل مؤمنان باشد و عقل مؤمنان برتر از عقل کافران باشد^۱ و هر که عقل ایشان را یکسان نهد در عقل آن نقصان باشد . و بدانکه : عقل بر پنج روی است :

۱- اصل : برتر از عقل مؤمنان باشد و عقل مؤمنان باشد و عقل مؤمنان برتر

الخ . ب : مانند متن .

→ حلول متهم شد ، ۴۶ کتاب باو منسوبست در سنه ۳۰۹ هـ کشته شد . برخی او را صوفی خداپرست بزرگ شمرده اند ، و برخی او را فریبنده حلولی گفته اند ، که بهمین تهمت هم کشته و سوخته شد (الاعلام ۲/ ۲۸۵) .

اول : عقل غریزیست^۱ .

دوم : عقل تکلیفیت .

سیم : عقل عطایی است .

چهارم : عقل نبوتیت .

پنجم : عقل شریعتیت :

اما عقل غریزی^۲ آنست : که همه خلق را از مؤمنان و هواداران و مبتدعان و کافران را بود. بدان عقل صانع را بدانند که این عالم را صانع است. اما عقل دویم تکلیفی است ، که هر که با عاقلان مجالست دارد و مخالط کند عاقلتر گردد .

اما عقل سیم عطایی است و دران کافران را هیچ نصیب نیست ، این عقل عطائی مؤمنانراست .

چهارم درجه مر انبیا راست ، و آن عقل نبوتیت و این خاصه مر انبیا راست صلوة الله علیهم .

و اما پنجم عقل شریعتی است : و آن خاص مر مصطفی راست صلی الله علیه وسلم . و از دون وی مؤمنان راست که علم شریعت آرند و دین [۸۱] خود برپای دارند .

اما رسول را علیه الصلوة والسلام عقلی و خردی^۳ و خلقی بود، که هیچ کسی را نبود ، نه از آدمیان و نه از فرشتگان . و حق تعالی بدان خلق کریم و عظیم بران ثنا گفت قوله تعالی : **وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ**^۴ .

و هب ابن منبه^۵ گوید : نود و یک کتاب بخواندم و کتاب^۶ اوائل

۱- اصل و ب عزیزیت؟ ولی صحیح آن غریزی است یعنی طبیعی . ۲- عزیز؟

۳- اصل : جزوی؟ ب : خردی . ۴- قرآن - القلم ۴ یعنی : و که نوبر خلقی بزرگ

(طبری ۱۹۱۴) . ۵- رك : پاورقی ص ۵۱ ۶- ب : و کتب .

بخواندم ، در همه چنین یافتیم : که اگر همه عقول آدمیانرا از آدم تا قیامت جمع کنند ، در جنب عقل مصطفی علیه الصلوة والسلام چنان^۱ نماید: که يك دانه ريگ در بيا بانی . زیرا که خدای تعالی عقل را هزار جزو آفرید نهصد ونود ونه مر مصطفی را داد ، و يك جزو آنرا که خود خواست . چون چنین باشد عقل محمد و انبیا صلوة الله عليهم اجمعين و ازان عقل مؤمنان را با عقل کافران برابر نتواند کرد . این حجت کفایت بود خردمند را .

مسئله بیست و نهم

آنست : که بیاید دانست که حق تعالی همیشه بود و همیشه باشد . و آنرا همیشگی سزد . هرگز نبود که او نبود ، و هرگز نباشد که او نباشد . چنانکه گفت : هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ^۲ . حق تعالی اولیست بی بدایت ، و آخریست بی نهایت . اولیست از کی نه ، آخر است تا کی نه . ظاهر است پیدا بهستی . باطن است پنهان از چگونگی . و آفریدگار است که حال بر وی نگردد . و هر که چنین گوید [۸۲] که خدای خالق نبود پیش از آفرینش خلق . چون خلق بیافرید خالق شد ، آن کافر است که حق تعالی گفت : اللهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ^۳ آن آفریدگار^۴ همه چیزهاست ، و آن یکی است قهر کننده مر بندگانرا بمرگ ، و آن حی است لایموت . و آن خداوندیست

۱- اصل : چنان نماید . ب : السلام درارند چنان نماید . ۲- قرآن - الحديد

۳ یعنی : اوست اول و آخر و آشکارا و پنهان ، و اوست به همه چیزی دانا (طبری ۴ ۱۸۰)

۳- قرآن - الرعد ۱۶ یعنی : خدايست آفریدگار همه چیزی و اوست یگانه و شکننده

کامها (طبری ۹ ۸۰۹) . ۴- ب : آفریننده .

نیست کننده مر هست را . و هست کننده مر نیست را ، و آلت در میان نی .
و آفریننده است و مشورت در میان نی . و شنونده است نه بگوش . و گویاست
نه بزبان . و بیننده است نه بچشم . و بداننده بدل . عرش بیافرید نه از بهر
قرار ، و کرسی بیافرید نه از بهر جلوس .

خانه آفرید ، نه از بهر دخول . بندگان آفرید ، نه از بهر حاجت .
هیچ کس بوی مانند نیست ، و وی بهیچ کس مانند نیست^۱ . چنانکه گفت
قوله : كَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ^۲ . همه را بخسپاند و آن نخسپد
قوله تعالی : لَتَأْخُذَهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ^۳ . همه را طعام دهد ، و آنرا بطعام حاجت
نیست : وَهُوَ يَطْعَمُ وَلَا يَطْعَمُ^۴ .

و هر که چنین گوید : که آن خالق نبود ، تا خلق را نیافرید ، آن هوادار
و ضال باشد . زیرا که حق تعالی گفت : وَهُوَ الْخَالِقُ الْعَلِيمُ^۵ . و جای دیگر
گفت : هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِي الْمُصَوِّرُ^۶ .
پس این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله سیم

آنست : که بداننده حق تعالی داناست بحقیقت ، و تواناست بقدرت ،

- ۱- ب : هیچکس بوی مانند وی بهیچ کس نمائند . ۲- قرآن - الشوری
- ۱۱ یعنی : نیست هم چون او چیزی ، و اوست شنوا و بیند (طبری ۱۶۳۹) .
- ۳- قرآن - البقره ۲۵۵ یعنی : نگیرد او را غنودنی و نه خواب (طبری ۱۶۶۱) .
- ۴- قرآن - الانعام ۱۵ یعنی : و اوست که خورش دهد و ندخورش داده آید (طبری ۲۳۷) .
- ۵- قرآن - یس ۸۱ یعنی : و اوست آفریننده و دان (طبری ۱۵۰۲) . ۶- قرآن -
- ۶- قرآن - الحشر ۲۵ یعنی : اوست خدای آفریننده آفریدگار صورت کننده (طبری ۱۸۲۳) .

قوله تعالى: وَ لَا يَحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ^۱ [۸۳] و اندر آیت دیگر گفت: أَذْرَكَهُ بِعِلْمِهِ^۲. و جای دیگر گفت: عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ^۳ پس دانا بحقیقت آن بود، که مر آنرا دانایی قدیم بود، و هر کرا دانایی قدیم نبود، آنرا دانای به مجاز خوانند، یا بقلب یا بدروغ.

پس حق تعالی دانای بحقیقت است و مر آنرا توانایی بود بر همه چیزها^۴. پس حق تعالی دانای بر کمالست وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ^۵. و عالم است و دانای آشکار و پنهانست. توانایی و دانایی بحقیقت آنراست. و هفت آسمان و هفت زمین را و آنچه درینهاست نگاه دار اوست، چنانکه بران رنج نرسد. قوله تعالى: وَ لَا يَأْتِيهِمْ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ^۶.

در خبر است: که موسی علیه السلام در مناجات گفت: الهی! ترا خواب هست؟ فرمان داد تادو قرابه^۷ در دست گرفت، یکی در دست راست، و یکی در دست چپ. پس حق تعالی خواب بر موسی افکند، هر دو قرابه از دست موسی بیفتاد و بشکست. پس حق تعالی گفت: یا موسی! اگر مرا خواب بودی، هفت آسمان و هفت زمین و آنچه درین میانست از عرش تا ثری^۸ که نگاه دارد؟ دانای بحقیقت خداست عزوجل. هر چه بنده گوید بشنود و هر چه کند

۱- قرآن - البقره ۲۵۵ یعنی: و نه اندر یابند بچیزی از دانش او، مگر بدانچه خواست (طبری ۱۶۱).
 ۲- قرآن - النساء ۱۶۶ یعنی: بفرستاد آنرا بدانش او (طبری ۳۴۰).
 ۳- قرآن - المؤمنین ۹۲ یعنی: دانای پنهانست و آشکارا (طبری ۱۰۸۳).
 ۴- اصل: مر آنرا توایی بود همه چیزها؟ ب: و مر آنرا دانایی قدیم است و دانا بحقیقت او بود و مر آنرا توانایی.
 ۵- قرآن - الانعام ۱۰۱ یعنی: و اوست به همه چیزی دانا (طبری ۴۵۳).
 ۶- قرآن - البقره ۲۵۵ یعنی: و نه گران کند او را نگاه داشتن آن، و اوست برتر و بزرگوارتر (طبری ۱۶۱).
 ۷- قرابه: شیشه و صراحی (غیاث).
 ۸- اصل: سری؟ ثری: خاک نمناک زیر زمین (غیاث).

بیند . و هر چه اندیشد بداند ، و هر چه خواهد بداند . و هر که حق را عزوجل بدین وصف نداند کافر شود .

این مقدار بس بود خردمند را . [۸۴]

مسئله سی و یکم

آنست : که بدانی خلق از دنیا بر پنج فرقه بیرون شوند :

یکی : مؤمن . دیگر : کافر . سیم : منافق . چهارم : مؤمن گناه‌گار با توبه . پنجم : مؤمن گناه‌گار بی توبه .

پس بدانکه : هر که از دنیا با کفری و منافقی بیرون رود ، در دوزخ جاویدانه ابد الابد بماند .

و هر که مؤمن با توبه از دنیا بیرون رود ، آن در بهشت جاویدانه باشد . و هر که بی توبه از دنیا بیرون رود ، آن در مشیت خدای باشد . خواهد بیمارزدش بی عذاب . و خواهد بقدر گناه عقوبت کند ، و آخرش به بهشت فرستد . این قدر کفایت بود ، هر که بپذیرد . زیرا که حق تعالی گفت : اهل شرك را نیامرزم ، و هر چه از دون شرك باشد بیمارزم اگر خواهم . قوله تعالی : **إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ** .^۱

و جای دیگر گفت : **فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ** .^۲

و اما خبر آنست : که چون این آیت بیامد که : **لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ**^۳ رسول گفت صلوة الله علیه وسلم : این يك درك^۴ کراست؟

۱- قرآن - النساء ۱۱۶ یعنی : که خدای نه آمرزد که انباز گیرد بدو ، و بیمارزد آنچه بیرون او ، آن را که خواهد (طبری ۳۲۶) . ۲- قرآن - البقره ۲۸۴ یعنی : و بیمارزد آنرا که خواهد و عذاب کند آنرا که خواهد (طبری ۱۸۲) . ۳- قرآن - الحجر ۴۴ یعنی هر آن دوزخ را هفت درخت مر هر دری را ازیشان برخی است و ابخشیده و دانسته (طبری ۸۴۴) . ۴- درك : طبقه دوزخ (منتخب) اصل : —

گفت : گناہ گاران امت تراست .

رسول علیہ السلام گریان شد ، و در خانه در آمد ، و مدت هفت روز از خانه بیرون نیامد [۸۵] مگر بنماز . و با کسی سخن نگفت . تا حق تعالی آنرا وعده شفاعت کرد قوله تعالی : وَتَسُوْفَ يُعْطِيْكَ فَتَرْضَىٰ ۱ پس گفت : دوزخ را هفت در است ، يك در ازان مر گناه گاران امت تراست ، تا بقدر گناہشان عقوبت کند ، و بجهت ایمان بیرون آرند ، بعضی را بشفاعت پس بتو ۲ بخشد . پس این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله سی و دویم

آنست : که بدانی که حق تعالی هر چه خواست کرد ، و هر چه خواهد کند . هر چند خلق بعضی نیکوئی کنند ، و بعضی بدی کنند . حق تعالی بر بعضی فضل کند و بر بعضی عدل ۳ . و آن از خدای عزوجل حکم است ۴ . و هرگز از حق تعالی بر بندگان ظلم نباشد . و هر که خداوند را صفت ۵ ظلم کند ، کافر باشد . و آن بر همه چیزها تواناست ، و بر همه خلق داناست . قوله عزوجل : اَلَمْ تَعْلَمْ اِنَّ اللّٰهَ عَدِيْ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۶ . و جای دیگر گفت : وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ ۷ و جای دیگر گفت : اِذَا قَضَىٰ اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُوْلُ لَهُ كُنْ فَيَكُوْنُ ۸ . پس ما همه نادانیم و ضعیفانیم . اوست قادر بر کمال ، و بسیار

- ۱- قرآن - الضحیٰ ۵ یعنی : و زود بود که بدهد ترا خدای تو ، تا خشنود شوی (طبری ۲۰۲۷) . ۲- اصل : تو . ب : بشفاعت تو بخشند . ۳- ب : بر بعضی فضل عدل کند . ۴- ب : حکمت است . ۵- اصل : صنعت ؟ ب : صفت . ۶- قرآن - البقره ۱۰۶ یعنی : ندانید که خدای بر همه چیزی تواناست (طبری ۹۹) . ۷- قرآن - البقره ۲۱۶ یعنی : و خدای داند ، و شما نه دانید (طبری ۱۳۴) . ۸- قرآن - مریم ۳۵ یعنی : چون خواهد که ور گزارد کاری همیدون گوید آنرا که : بیاش ، ببود (طبری ۹۶۱) .

→ درك دیگر است؟ ب : یا جبرئیل ! این در که کراست؟ گفت .

چیز که ما بهتر می‌دانیم ، و بدتری ما اندران باشد . و بسیار چیز است که ما کراهت داریم ، و ما را بهتری اندر آنست . قوله تعالی : وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ^۱ .

و اما خبر آنست : که رسول علیه الصلوة والسلام گفت : که حق تعالی گفت : از بندگان من بندگانند [۸۶] که صلاح ایشان در تندرستی است ، اگر بیمارشان دارم ، در من عاصی شوند . و بندگانند که صلاح کار ایشان در توانگریست ، اگر درویش دارم در من عاصی شوند .

روزی عیسی علیه الصلوة والسلام گفت : یارب ! دوستی از دوستان خود بمن نمای ! حق تعالی فرمود : که بفلان موضع شو ، که دوستی از دوستان منست تا آنرا ببینی . عیسی علیه السلام آنجا رفت ، مردی دید ، در ویرانی^۲ ، آفتاب بروی عمل کرده و سیاه شده ، و از همه دنیا هیچ چیز باوی صحبت ناکرده . گفت : یارب ! این دوست تست ؟ (حق تعالی فرمود که این دوست منست)^۳ عیسی علیه السلام گفت : دوست دیگر بمن نما ! فرمان آمد : که بفلان موضع دیگر است . عیسی علیه السلام آنجا شد . دید کوشک بلند و درگاهی عظیم . خادمان و حاجبان بر درگاه ایستاده برسم ملوک . چون عیسی علیه السلام را دید ، آنرا در کوشک بردند با عزاز و اکرام تمام . و خوانی^۴ برسم ملوک بنهادند ، از هر نوع طعام . عیسی علیه السلام دست باز کشید و نخورد . پس جبرئیل بیامد که حق تعالی میگوید : که بخور ! که

۱- قرآن - البقره ۲۱۶ یعنی : و باشد که دشوار دارید چیزی و آنست بهتر شما را ، و باشد که دوست دارید چیزی و آنست بدی شما را ، و خدای داند و شما نه دانید (طبری ۱۳۴) .
 ۲- ب: مردی دید در ویرانی افتاده افتان . گفت: یارب .
 ۳- کلمات بین قوسین در اصل نیست از ب گرفته شد .
 ۴- اصل : خانی .

این دوست من است. عیسی علیه السلام گفت: یارب! يك دوست بدین توانگری
و يك دوست بدان درویشی است .

گفت : اگر توانگر درویش دارمش ، درمن عاصی شود ، و صلاح
این دوست بدین توانگری است. اگر درویش توانگر دارمش، درمن عاصی
شود، و من بر بندگان [۸۷] خود داناترم ، دانایم^۱ که صلاح هر بنده چیست؟
و از من بر بندگان ظلم نباشد . قوله تعالی : وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ^۲ . و
جای دیگر گفت : وَمَا لِّلَّهِ يَرْيَدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ^۳ .
این قدر بس بود خردمند را .

مسئله سنی و سیم

آنست : که بدانی که قرآن در مصحفها نوشته است و بر زبانها
خوانده است ، و در دلها یاد گرفته است . و کودکانرا بر لوحها که نوشته
است^۴ و می نویسند قرآنست. و امامها که در محرابها میخوانند قرآنست . و
اینکه در دنیا باماست قرآنست .

و بیاید دانست : که قرآن کلام خداست عزوجل نامخلوق . و جبرائیل
قرآن از خود آورد یا از خدای عزوجل ؟ و قرآن که شنید بحقیقت شنید یا
به مجاز ؟ پس اگر به حقیقت شنید ، به محمد به مجاز آورد ، پس اگر یکی
به حقیقت است و یکی به مجاز ، پس قرآن دو آمد .

پس هر کسی که چنین گوید : در مصحفها قرآنست ، آن تنزیل قرآن
را منکر است ، و آوردن جبرئیل را منکر است ، آن کافر است^۵ .

۱- ب : دانم . ۲- قرآن - فصلت ۴۶ یعنی : و نیست خدای تو ستمکار
مر بندگانرا (طبری ۱۶۲۳) . ۳- قرآن - عافر ۳۱ یعنی : و نه خواهد خدای
که کند ستمی مر بندگانرا (طبری ۱۵۹۱) . ۴- ب : که نوشته اند .
۵- ب : او کافر شود .

پس بیاید دانست به حقیقت : که در مصحفها قرآنست ، و ما قرآن میخوانیم قوله تعالی : اَلَمْ ، ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيْهِ^۱ . و جای دیگر گفت : وَمَا كَانَ هٰذَا الْقُرْآنُ اَنْ يُفْتَرٰی^۲ . و جای دیگر گفت : وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ^۳ [۸۸] و جای دیگر گفت : وَاِنَّهٗ لَتَنْزِيْلٌ مِّنْ رَّبِّ الْعٰلَمِيْنَ^۴ . و اندرین باب ، آیات بسیار است ، و از حق تعالی فرمان است : که قرآن خوان ! قوله تعالی : فَاقْرَءُوْا مَا يَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ^۵ . پس اگر این قرآن نیست ، تو چه میخوانی؟ و جای دیگر گفت : وَاِذَا قُرِءَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا^۶ گفت : چون قرآن خوانده شود ، بشنوید و خاموش باشید !

و جای دیگر گفت : يَسْمَعُوْنَ كَلَامَ اللّٰهِ^۷ . و جای دیگر گفت : اِنَّا سَمِعْنَا قُرْآٰنًا عَجَبًا^۸ .

پس بدین آیات حقیقت گشت : که قرآن این قرآنست نه نبی^۹ . که منت نهاد حق تعالی بر مصطفی علیه الصلوة والسلام : وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيْمَ^{۱۰} . و جای دیگر گفت : لَا يَمْسُهٗ اِلَّا الْمَطَهَّرُوْنَ

- ۱- قرآن - البقره ۱-۲ یعنی : منم خدای دانا - اینست کتاب و نیست شك اندران (طبری ۲۰) .
- ۲- قرآن - یونس ۳۷ یعنی : نبود این قرآن که فرا یافتند ، که بدروغ گفته آید از بیرون خدای (طبری ۶۷۲) .
- ۳- قرآن - القمر ۱۷ یعنی : و بدرستی که آسان کردیم این قرآن یاد گرفتن را (طبری ۱۷۷۶) .
- ۴- قرآن - الشعراء ۱۹۲ یعنی : و این قرآن فرستاده خداوند جهانیاست (طبری ۱۱۷۴) .
- ۵- قرآن - المزمل ۲۰ یعنی : بخوانید آنچه آسان شد ازان (طبری ۱۹۵۰) .
- ۶- قرآن - الاعراف ۲۰۴ یعنی : و چون بخوانند قرآن ، بنیوشید بدان و خاموش باشید (طبری ۵۵۷) .
- ۷- قرآن - البقره ۷۵ یعنی : می شنوند سخنان خدای (طبری ۸۴) .
- ۸- قرآن - الجن ۱ یعنی : ما شنیدیم قرآنی عجب (طبری ۱۹۳۹) .
- ۹- نبی : بضمه اول و کسره دوم از ماده نیپک Niwek-nipek پهلوی بمعنی نامه - نوشته (حواشی برهان ۲۱۱۷) مراد کلام خدا باشد . ب : قرآنست نه بینی که .
- ۱۰- قرآن - الحجر ۸۷ یعنی : حقا که بدادیم ما ترا یعنی سوره الحمد هفت آیت از مثانی است و قرآن بزرگ و شریف (طبری ۸۴۸) .

قَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ^۱ گفت: مصحف را مپسایید^۲ . مگر باطهارت باشید .
اگر در مصحف قرآن نبودى ، چه چیز را میگویند مپسایید^۳ . و جای
دیگر گفت: وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ^۴ . و جای دیگر گفت:
قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ^۵ ای غیر مخلوق .

اگر پرسد ملحدی : که قرآن آنست ، که خدای گفت ؟ یا آنست که
جبرئیل به محمد آورد ، که در مصحفها نوشته است ؟ یا آنست که تو میخوانی ؟
بگوی : که حق تعالی قرآن گفت ، اما کلام بی هجا گفت و بی تعلیم ، و
بی حرف و بی آواز و بی صوت گفت . و حق تعالی جبرئیل را شنواید قرآن .
و چون به مصطفی صلی الله علیه وسلم آورد قرآن آورد [۸۹] و چون محمد
صلی الله علیه وسلم بر خلق خواند قرآن خواند . و یاران رسول قرآن می شنودند^۵
و صحابه جمع شدند ، بجمع کردن قرآن^۶ . عبدالله بن مسعود^۷ و علی ابن
ابی طالب و عثمان ابن عفان رضی الله عنهم مصحفها نوشتند ، و لکن (بیاید)
دانست : که حق تعالی کلام بی حروف و بی هجا گفت ، و جبرئیل شنید
بحروف قرآن خواند^۸ بر رسول صلی الله علیه وسلم ، حروف از پس حروف

- ۱- قرآن - الواقعة ۷۹ یعنی : نه پسایید آنرا مگر پاکیزگان - فرو فرستاده بی
از خدای جهانیان (طبری ۱۷۹۹) .
۲- اصل : ممسایید ؟ ب : مساوید ؟ چون
بشکل مساییدن کلمه بی در فارسی دیده نشده این کلمه را به مپسایید تبدیل کردم و پساویدن
پساییدن بمعنی دست مالیدن و لمس و لمس عربیست ، و اگر از ماده (مس) عربی مصدر
جعی را در فارسی بشکل مساییدن فرض کنیم نهی جمع آن ممسایید خواهد بود ،
و ای این ماده را در فارسی ندیده ام . چون در (ب) مساوید است (صحیح : مپساوید)
بنابراین صورت متن افضل است .
۳- قرآن - سبا ۳۱ یعنی : و گفتند آن کسها
که کافر گشتند ، نگرویم بدین نبی (طبری ۱۴۶۰) .
۴- قرآن - الزمر ۲۸
یعنی : قرآنی نازی بجز کثری (طبری ۱۵۷۳) .
۵- اصل : می شنوند ؟ ب :
شنیدند .
۶- ب : جمع کردند قرآنرا .
۷- رک : یاورقی ص ۴۹ .
۸- ب : شنود بحرف و جبرئیل قرآن خواند بر .

وهجا از پس هجا و صوت از پس صوت . و رسول صلی الله علیه وسلم قرآن بحروف می شنید و بحروف خواند، و ما نیز هم بحروف می شنویم و هم بحروف میخوانیم . و لکن روا نباشد که چنین گویند : که این نوشته در مصحف ، قرآن نیست که آن مذهب کرامیانست و کرامیان^۱ گویند : که آنچه خدای گفت دیگر است ، و آنچه جبرئیل گفت دیگر . و این چنان^۲ باشد، که جبرئیل همان نیاورد که از خدای شنید . پس بر مذهب کرامیان قرآن بسیار باشد : یکی آنکه خدای گفت . یکی آنکه جبرئیل آورد . یکی آنکه ما میخوانیم . و اینچنین روا نباشد . و هر که چنین اعتقاد کند کفر باشد .

پس بدانکه : آنچه در مصحف نوشته است قرآنست کم و بیش نیست . و مذهب سنت و جماعت آنست : که کاغذ و مداد و قلم مخلوقست^۳ و لکن آنکه در مصحف نوشته است ، بحقیقت کلام خدای است عزوجل . زیرا آنکه رسول علیه الصلوة والسلام گفت : الْقُرْآنُ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرٌ مَخْلُوقٌ ، وَ مَنْ قَالَ مَخْلُوقٌ فَهُوَ كَافِرٌ بِاللَّهِ تَعَالَى [۹۰] وَ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ^۴ .

۱- این فرقه منسوبند به محمد بن کرام بن عراق بن حزابه سیستانی ، که در زرنج دنیا آمد و مدتها در نساپور و مکه زیست . چون او را از خراسان نفی کردند بشام رفت و در سنه ۲۵۱ در قدس بود و در آنجا در سال ۲۵۵ هـ در گذشت . (الاعلام ۲۳۶/۷) او را از مجسمه شمرده اند که در صفات خدا ، عقاید خاصی داشت و مؤسس فرقه کرامیست که در آغاز قرن سوم هجری در خراسان تبعه زیادی یافت . در بناره احوال و عقاید کرامیان رجوع شود به : الملل و النحل ۱/۱۵۸ - و الفرق بین الفرق (ترجمه فارسی) ۱۵۶ بیعد - تذکرة الحفاظ ۲/۱۰۶ - میزان الاعتدال ۳/۱۲۲ - لسان المیزان ۵/۳۵۳ - تعاریفات سعید نفیسی بر تاریخ بیهقی ص ۹۱۵ بیعد - لسان التقدیس ص ۹۶ . ۲- اصل : چندان ؟ ب : چنان . ۳- ب : لا عد مخلوقست و مداد و قلم و مصحف مخلوقست و ایمن . ۴- دیلمی در مستند الفردوس این احادیث را آورده : القرآن کلام الله غیر مخلوق و من قال مخلوق فاقتلوه - القرآن کلام الله غیر مخلوق فمن قال غیر ذلك کفر - القرآن کلام الله و ایس منه شیئی مخلوق -

و اگر ملحدی پرسید : که خداوند کلام گفت ؟ بگوی : بلی ! اگر گوید : چه گفت ؟ بگوی : قرآن گفت .
 اگر گوید : کجا گفت ؟ بگو : نه کجا گفت .
 اگر گوید : نرم گفت یا بلند ؟ بگوی : نه نرم گفت و نه بلند .
 اگر گوید : بصوت گفت یا بی صوت ؟ بگوی : نه بصوت و نه بی صوت .
 زیرا آنکه هواداران چنین گویند : که این نوشته‌های قرآن و حروف آن ، همه مخلوقست . و گوید : حرفش خواهم دراز کنم ، خواهم کوتاه .
 بگوی ! آنرا هر گونه نوشتی^۱ ، الف یا با یا تا ، از وی برخیزد . و نه بینی که گویند^۲ : در نماز قرآن دراز خواند یا کوتاه ، بران هیچ لازم نیاید .
 پس بگوی مران ملحد را : که حق تعالی گفت : **الْم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَارِيبَ فِيهِ**^۳ تو آن نویسی که خدای گفت ؟ اگر گوید : که همان نویسم که خدای گفت ، مفر آمد که آنچه در مصحفهاست قرآنست بی شك . و اگر گوید قرآن نیست ، آن هوادار و مبتدع باشد و ضال^۴ باشد . پس این حجتها که یاد کردیم ، نگاه دارید تا مسلمان باشید !

و اگر طاعنی^۵ گوید : که مصحفها بسوخت ، چه گویی که قرآن سوخت

۱- ب : نویسی . ۲- ب : اگر گوید . ۳- قرآن - البقره ۲/۱ .

۴- ضال : گمراه . ۵- اصل : طاعنی ؟ ب طعنی ؟

→ (کنوزالحقایق عبدالرؤف مناوی) ولی جلال‌الدین سیوطی گوید : حدیث من قال القرآن مخلوق فقد كفر صحيح نیست ، و در راویان آن محمد نهروانی کذاب و وضاع است . و باز گوید : حدیث القرآن كلام الله لا خالق ولا مخلوق . من قال غير ذلك فهو كافر . موضوع است که بقول ابن حیان ، واضعی بنام محمد بن یحیی آنرا وضع کرده ، و همچنین در روایت ابن حرب صحیح نیست زیرا شیخ او کذاب بود و خطیب و دارقطنی هر دو این حدیث را منکر و ضعیف شمرده‌اند که راویان آن مجاهیل‌اند . (برای شرح رك : اللآلی المصنوعه فی الاحادیث الموضوعه ۴/۱ ببعد) .

یانی؟ بگویش: که اگر مؤمنی بسوخت، چه گویی، که ایمانش بسوخت یانی؟ اگر گوید: قرآن یکی و کراسه^۱ هفت. بگوی آفتاب یکی است و روشنی بسیار. و رسول علیه الصلوة والسلام گفت: لا صلوة إلا بالقرآن. گفت: نماز نیست مگر بقرآن. و جای دیگر گفت: لا صلوة إلا بالقرائت^۲ نماز نیست مگر بقرائت [۹۱] پس این مقدار بس باشد خردمند را.

مسئله سی و چهارم

آنست: که بدانی که ایمان حقیقت است نه مجاز، زیرا آنکه مردم از سه وجه بیرون نیست، یا مؤمن باشد، یا کافر یا منافق. اگر گویند هر که خون کند، یا خمر خورد، یا زنا یا لواط کند یا نماز نکند، یا روزه ندارد، یا دزدی کند، و یا آنچه بدین مانند. آنرا ایمان مجازی است^۳ نه حقیقی. آن هوادار باشد.

و این از دو وجه بیرون نیست: یا بدین کافر خوانندش^۴ تا عمل از ایمان نهد^۵. و هر که چنین گوید آن هوادار باشد. پس اگر کافر نماز گذارد، و روزه دارد، و از افعال بد پرهیزد، مگر کفر چه گویی؟ که این کفر مجازی بود یا حقیقی^۶؟ پس چنانکه بکردن این خیرات، کافر را از کفر بیرون نیارد تا مسلمان

- ۱- کراسه: جزوی از کتاب و پارہی از قرآن (غیاث) مراد هفت منزل قرآن است.
- ۲- این هردو حدیث در صحیح ابوداؤد از ابوهریرہ نقل شدہ، ولی نسایی گوید در راویان آن جعفر بن میمون ثقہ نیست، و امام احمد ہم او را قوی شمرده است (تیسیر الوصول ۲/۲۲۲).
- ۳- ب: مجازی باشد. ۴- ب: خوانندش.
- ۵- یعنی عمل را جزو ایمان بدانند. ۶- ب: پس اگر بدین معصیت ایمان مجازی گردد، پس اگر کافر نماز گذارد، و روزه گذارد، و از افعال بد پرهیزد، مگر کفر چگویی کہ این کفر این کافر حقیقی بود یا مجازی. و پس چنانکہ بکردن این خیرات کافر را از کفر بیرون نیارد تا کلمہ کفر بر زبان نراند؟

نشود، همچنین به معصیت، مؤمن از ایمان بیرون نیاید، تا کلمه کفر بر زبان نراند. و حق تعالی این عاصی را مؤمن خواند و گفت قوله تعالی: تَوَدُّوا إِلَيَّ اللَّهُ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ^۱. پس حق تعالی آنرا مؤمن خواند، بحقیقت گفت یا مجاز؟ اگر گوید به مجاز، این کفر بود. زیرا که مجاز کسی را بود که نداند. حق تعالی داناست که این گناهگار مؤمن است، به حقیقت آنرا مؤمن خواند.

و جای دیگر گفت: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوَدُّوا إِلَيَّ اللَّهُ تَوْبَةً نَّصُوحاً^۲ و نه گفت: یا کافر توبه کن! پس بدانکه ایمان هرگز مجاز نبود. یا ایمان بود یا کفر بود یا [۹۲] نفاق. و چون نفاق آمد، منافق به حقیقت بود، و چون ایمان آمد، مؤمن به حقیقت بود، و چون کفر آمد کافر بود به حقیقت. هر چند مؤمن گناهگار بود، چون توبه کند، خدای عزوجل آنرا بیامرزد^۳ بفضل خویش. و اگر خواهد بقدر گناه، عقوبت کند بعدل خویش، باز به بهشت فرستد برحمت خویش. نه بیعی که از آدم علیه السلام زلت^۴ در وجود آمد. حق تعالی گفت: وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ^۵ گفت: که آدم عاصی شد، نگفت که کافر شد. و هاروت و ماروت^۶ زلت کردند، عذاب این جهان را اختیار کردند بر عذاب آن جهان، و کافر نشدند.

پس هر که بر مؤمن گناهگار، جز این اعتقاد کند، آن هوادار باشد. پس این مقدار بس بود خردمند را.

۱- قرآن - النور ۳۱ یعنی: و توبت کنید سوی خدای عزوجل همه ای مؤمنان (طبری ۱۱۱۶).
 ۲- قرآن - التحريم ۸ یعنی: ای آن کسها که بگرویدید، توبه کنید سوی خدای عزوجل توبتی درست (طبری ۱۸۹۴).
 ۳- اصل: بیامرد؟
 ۴- زلت: لغزش.
 ۵- قرآن - طه ۱۲۱ یعنی: نافرمان شد آدم بخدای خویش و از راه بشد (طبری ۹۹۸).
 ۶- نام دوفرشته که در چاه بابل آویخته شده اند (غیاث).

مسئله سی و پنجم

آنست : که هر کرا خصم (مؤمن) بود ، آن خصمان خود را خشنود نا کرده و توبه نا کرده از دنیا بیرون رود ، روز قیامت نیکبهاش بستانند و به خصمان آن دهند باندازه خصومت . و آن از خدای عزوجل عدل بود و حق بیند . و هر که جز این داند و ستدن و دادن نه بیند^۱ و گوید که نیکمی من بکس ندهند ، و اگر دهند جور بود از خدای ، آن هوادار و اباحتی^۲ باشد .

و آن ملعونان گویند: که آدم صلوة الله علیه ، فرمان یافت میراث بخش^۳ نکرد . ما هرچه میگیریم^۴ و میخوریم روا بود [۹۳] اینچنین مذهب مغان بود . و اخبار رسول صلی الله علیه وسلم در ناروایی ستدن کالاء مؤمنان بر هیچ وجهی روا نبود^۵ . و اگر می ستانند و روا میدارد مر خود را ، و میداند که آنرا شد ، او (بر) مذهب اباحتیان باشد و مغان^۶ .

و اگر بظلم بستانند و لکن حلال ندارد ، روز قیامت نیکبهاش بستانند و به خصمان او دهند . و اگر نیکمی ندارد ، گناهان خصمانش برگردن او نهند و بدوزخ فرستند .

۱- یعنی قبول ندارد . ب : وستدن و داد نه بیند . ۲- اباحتی : کسیکه منهیات را مباح و جایز داند . ب : اباح . ۳- یعنی : تقسیم ندارد . ۴- اصل : میگیریم ؟ ۵- ب : روا نداشت . ۶- ب : اومده اباحتیان و مغان دارند .
مغ : آتش پرست و زردشتی بود . ولی در اینجا مراد مزدکیان باشند که همه در پی زشت و ناروا را روا دانسته گفتند . که مردمان باید در ملل و بین الملل باشند (تفرق بین الفرق ۱۹۲) این مزدک پسر بامداد از مردم نیشابور بود . که در روز کربلا پسر پیروز برخاست و مذهب اشتراکی را پدید آورد ، و نوشیرمان او را کشت . (برای شرح رك : ملل و نحل شهرستانی ۸۶/۲ - الفهرست ۳۴۲ و ایران ساسانی و مزدکیان قباد و ظهور مزدک از کریستن سین) .

خدای تعالی ما را بر مذهب سنة و جماعت دارد . و اندرین معنی دلایل بسیار است . این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله سی و ششم

آنست: که بدانی، توفیق با فعل برابر است و نه پیش و نه پس . هر که پیش از فعل نهد ، مذهب جبریان دارد . و هر که پس از فعل نهد ، مذهب قدریان دارد ، و این هر دو گروه مغان این امتند به اخبار رسول علیه الصلوة والسلام . و هر که توفیق با فعل برابر نهد ، آن مذهب سنت و جماعت دارد . پس به حقیقت بدانکه : بنده را قوت کار کردن داده‌اند ، تاحجت بران لازم شود ، و قوت کار آفریدن نداده‌اند . زانکه آفریدن صنعت خدایست عزوجل . و بنده را قوت بندگی داده‌اند نه قدرت خدایی . و قدری گوید : همه از من است و خدای را عزوجل دران هیچ صنع نیست . و جبری گوید : همه از خدایست و مرا دران هیچ فعل نیست . و قدری خدایی را [۹۴] بر خود اضافت کند . و جبری بندگی بحق اضافت کند . اما قدری گوید : تا من نکردم ، مرا کسی نتواند گردانید^۲ .

پس مذهب سنت و جماعت آنست : که هر کننده‌یی که عزم و قصد و مراد وی بچیزی بود ، که رضای خدای عزوجل اندران نبود ، خذلان برابر وی میرود . و هر کرا عزم و قصد و جهد و مراد وی بچیزی بود ، که رضای خدای عزوجل اندران بود ، توفیق خدای عزوجل برابر او میرود . قوله تعالی :

۱- الجبر : اسناد فعل العبد الى الله (تعريفات ۲۹) القدرية : هم الذين يزعمون ان كل عبد خالق لفعله و لا يرون الكفر و المعاصي بتقدير الله (تعريفات ۷۳) احاديث متعددی وارد است که القدرية مجوس هذه الامة الخ (جامع الصغير ۱/ ۲ و ۱۹/ ۸۹) ولی این احاديث را ضعيف و موضوع دانسته‌اند (رك : اللآلی ۱/ ۲۵۹ بيعد) .
۲- اصل : کوانید؟ ب : کسی مرا نتواند گردانیدن .

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا . و اگر چنان بودی ، که جبریان میگویند و مذهب ایشان است همه کافران و عاصیان^۲ معذور بودندی . و اگر نیز چنان بودی ، که قدریان میگویند ، حق تعالی را صفت عجز کرده شود و این کفر است . و معنی این آن بود : که بنده خود را بی نیاز بیند .

پس به حقیقت بیاید دانست : که فعل از بنده است و توفیق از خداوند ، و هر دو برابرند . الاستطاعة مع الفعل عند اهل العدل لا يتقدم ولا يتأخر .
 قوله تعالى : يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ ، والله هو الغني الحميد^۳ .
 قوله تعالى : وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ^۴ . و جای دیگر گفت : لَأَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ^۵ .

پس این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله سی و هشتم

آنست : که ایمان يك چیز است که بر دو جوارح است^۶ : بر دل و زبان . و دل بی زبان هیچ سود ندارد مگر گنگ باشد [۹۵] و زبان بی دل هیچ سود ندارد بهیچ عذری .

پس دانستن خدای را بهستی آن معرفتست . و دانستن بدل که خدای تعالی یکی است توحید است ، و اقرار زبان و تصدیق دل^۷ مهر ایمان است .

۱- قرآن - العنكبوت ۶۹ یعنی : و آنکها که تازیان کردند از بهر من ، و ایشانرا راههای ما (طبری ۶ ۱۳۰) . ۲- اصل و ب : عاصیان ، ۳- قرآن - العنكبوت ۶۰ یعنی : ای مردمان ! شما درویشانید سوی خدا ، و خدای عز و جل است بی نیاز و مستور (طبری ۱۴۸۹) . ۴- قرآن - محمد ۳۸ یعنی : و خدای عز و جل توانگر است و بی نیاز و شما همه درویشانید (طبری ۱۶۹۸) . ۵- قرآن - الاعراف ۱۸۰ یونس ۴۹ یعنی : نه پادشای دارم من خویشتن را سودی و نه زبانی ، مگر آنچه خواهد خدای (طبری ۵۵۴) . ۶- ب : چیزست بر دو جوارح ، بر دل و زبان . ۷- ب : تصدیق

(و هر که بدل شناسد و بزبان مقرر آید او مؤمن باشد)^۱ .
و هر که بدل شناسد و بر زبان مقرر نباشد او کافر باشد . و هر که مقرر
آید بر زبان و بدل شناسد آن منافق باشد . و جهمیان^۲ گوید : ایمان به دلست
نه بزبان . و کرامیان^۳ (گویند) قول مجرد است به زبان . شافعیان ایمانرا
اقرار گویند و معرفت و عمل .
اما طریق مذهب سنت و جماعت آنست : که فقهای ما گویند ابوحنیفه^۴
و اصحاب وی رضی الله عنهم : که ایمان اقرار است بر زبان و شناختن بدل
و پذیرفتن اعمالست نه کردن اعمال . و معرفت بی اقرار ، کفریست و اقرار
بی معرفت منافقی است . و اقرار با معرفت مؤمنی است . و مثل این چنانست :
که اسپ خنک را اشتهب خوانند و چون سیاه و سپید بود آنرا ابلق خوانند .
پس بگفتار تنها منافق خوانند ، و بشناختن تنها جهمی^۵ خوانند . و چون
شناختن دل باشد باقرار زبان ، مؤمن مخلص خوانند .
پس بدانکه اقرار بی معرفت سود نکند ، و معرفت بی اقرار سود نکند .
چون آهک و زرنیخ ، که آهک و زرنیخ هر دو بیاید ، تاموی ببرد . آهک [۹۶]
تنها و زرنیخ تنها مو نبرد .
پس اقرار بزبان باید و تصدیق بدل ، تا مؤمن مخلص باشد . اما عمل
نه از ایمان است و عمل برتن است . زیرا آنکه خدای تعالی گفت : **إِنَّ الدِّينَ**
آمَنُوا ، آن کسانی که ایمان آوردند پس : **وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ**^۶ پس گفت :
عَمَل نِيكَ^۷ کردند . دانستیم که ایمان بر دلست و بر زبان است و کردار برتن

۱- جملات بین قوسین از (ب) است و اصل ندارد . ۲- رك : پاورقی ص ۸۱ .

۳- رك : پاورقی ص ۱۱۵ . ۴- رك : پاورقی ص ۲۲ . ۵- اصل : حجمی ؟

ب : جهود ؟ ۶- این آیت در قرآن مکرر است از آن جمله در سوره مریم ۷۶ و

۹۶ و سوره لقمان ۸ و فصلت ۸ و البروج ۱۱ و غیره . ۷- ب : کردار نیک .

باشد . پس گفتار زبان بی شناختن^۱ دل منافقی است . و شناختن^۱ دل بی اقرار زبان کافری . و گفتار زبان با شناختن^۱ دل مؤمنی .

اگر سوال کنند : که ایمان بعد از موت با جان رود^۲ یا با کالبد بماند؟ جواب گوی: که ایمان اقرار زبانست و تصدیق بدل . چون بمیرد اقرار زبان آن با جان باشد ، و تصدیق دل در گور باشد با کالبد^۳ . تا جان هم با ایمان رفته باشد ، و هم کالبد با ایمان خفته باشد .

اگر سوال کنند : که منزلت ایمان برتر است یا منزلت علم ؟ تو نیز جواب گوی! که منزلت علم برتر است از منزلت ایمان . زیرا که حق تعالی مر مصطفی را صلی الله علیه وسلم گفت : فَأَعْلَمَ آدَهٗ لِأَلِهَ إِلَّا اللهُ^۴ گفت بدانکه خدای نیست جز الله . اول گفت : بدان . پس دلیل آمد ، که علم برتر است از ایمان . و دیگر دلیل آنکه : خدای عزوجل همه را در ایمان برابر کرد ، و در علم تفاوت نهاد . و اندرین معنی [۹۷] دلایل بسیار است . اما این قدر بس بود خردمند را .

مسئله سی و هشتم

آنست : که بدانی که خدای تعالی بهیچ چیز مانند نیست^۵ و هیچ چیز بدان نمازد : لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ^۶ . پس بدانکه هر چه بر خاطر تو گذرد ، که خدای چنانست (نه چنانست بلکه)^۷ آفریننده آنست ، بلکه آفریننده همه چیزهاست ، و هرگز آفریننده بافریده نمازده^۸ . و هر که

- ۱- ب : شناخت . ۲- اصل : که ایمان بعد از موت با جان رود .
 ب : که بعد از موت ایمان با جان رود . ۳- ب : که ایمان هم با جان .
 ۴- قرآن - محمد ۱۹ . ۵- ب : چیز نمازد . ۶- قرآن - البقره ۱۱
 یعنی : نیست همچون او چیزی ، و اوست شنوا و بینا . ۷- اصل ندارد ، از (ب)
 است . ۸- ب : هرگز آفریده به آفریده کار نمازد .

خدای را عزوجل بچیزی مانند کند ، کافر و مشبہی باشد . پس هر که خدای را عزوجل چشم یا ^۱ دست یا مانند این داند ، و آیت را بظاهر ^۲ تفسیر کند ، گمراهی باشد ، و از مسلمانی خبر ندارد ، و خدای عزوجل مصور است نه مصور .

اگر کسی ترا گوید : که صفت خدای تعالی پیش ^۳ من بگوی ! تو مر آنرا جواب بگوی : که خدای عزوجل خود صفت کرده است : قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ . و جای دیگر گفت : هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ ^۵ . لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ إِلَهًا وَاحِدًا صَمَدًا فَرْدًا ، لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ^۶ .

مسئله سی و نهم

آنست : که بدانی که خدای را عزوجل مکان نیست و آمد و شد نه . و بهیچ چیز که مخلوقان را باشد ، آنرا صفت نکنی . زیرا که تمامی ایمان دو چیز است : شناختن و ناشناختن ^۷ . بشناسی که خدای تعالی هست . و شناسی که چگونه است .

و حق تعالی مر موسی را گفت : یاموسی [۹۸] دو بدان و دو بدان ! بدانکه من خداوندم و یکی ام . اما بدان که من چگونه ام . و بدان که من روزی دهنده خلایقم . اما بدان که از کجا دهم .

۱- اصل : با دست ؟ ب : مانند متن . ۲- اصل : بظهر ؟ ب : بظاهر . ۳- ب : خدای خویش بگوی . ۴- قرآن - الاخلاص ۱ یعنی : بگو اوست خدای یگانه . ۵- قرآن - الحديد ۳ یعنی : اوست اول و آخر و آشکارا و پنهان (طبری ۱۸۰۴) . ۶- اقتباس است از آیات متعدد قرآنی . یعنی : نیست خدا مگر خدای یگانه که همباز نیست او را - خدای یگانه بی نیاز تنها - که نگرفته است زنی و نه فرزندی و ما ایم او را مسلمانان . ۷- ب : شناخت و ناشناخت .

و بعضی از علماء همچنین گفته‌اند که : **التَّوْحِيدُ نَفْيُ التَّشْبِيهِ وَقَرَكُ التَّعْلِيلِ** ^۱ . پس بدانکه حق تعالی عرش را بیافرید ، بر وی آب بود میگردید ^۲ . قوله تعالی : **وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ** ^۳ . حق تعالی فرمان داد تا بر عصابة ^۴ عرش نوشتند : **الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى** ^۵ بیارامید . و رسول علیه الصلوة والسلام گفت : **الْحَقُّ فِي كُلِّ مَكَانٍ مَوْجُودٌ وَكَيْسَ فِيهِ بِمَحْدُودٍ** ^۶ . ومعنی آن بود : که حق تعالی به همه مکانها موجود است بعلم و قدرت . و آن بر مکان نی ، و عرش مکان او نی . بلکه عرش جویان اوست و بقدرت آن قائم است . و اگر ملحدی خدای را صفت ^۷ آمد و شد گوید . جواب بگوی آن ملحد را ، که این که میگویی از سه وجه بیرون نیست : یا اگر باشد که آنجا هست ، می‌نه‌بیند ، برتر و فروتر شود تابیند یا شنود ، نزدیکتر آید ^۸ تابشنود یا آنجا که هست قادر نیست که فراتر آید تا قادر شود .

هر که خدای را عزوجل بدین چیزها صفت کند کافر شود . اما آنچه آیات و اخبار متشابه است بدلیل باید ^۹ بازگشت ، و آن بهتر که بدان بگرویم و بظاهر تفسیر نکنیم ^{۱۰} . و هر که نگرود معطله ^{۱۱} باشد [۹۹] .

- ۱- یعنی: توحید آنست که خدا را به چیزی همانند نسازد ، و تعلیل را پدرود گوید .
 - ۲- ب : می‌لرزید .
 - ۳- قرآن - هود ۷ یعنی: و بود عرش او بر آب (طبری ۷۰۶) .
 - ۴- عصابة : بکسره اول جامه سر بند (غیاث) . ب : ناعصا بعرش ؟
 - ۵- قرآن - طه ۵ یعنی: خدای را بر از عرش است استوا بلا کیف (طبری ۹۸۶) .
 - ۶- اصل : این حدیث را نیافتم .
 - ۷- اصل : صفتی ؟
 - ۸- اصل : نزدیک تر آید ؟ ب : مانند متن .
 - ۹- اصل : بدیل بنماید بازگشت ؟ ب : بدلیل برید برگشت .
 - ۱۰- ب : نکنیم . اصل : نکند .
 - ۱۱- معطله یا معطایه قومی باشند که اعتقاد ایشان ضد مشبهه است گویند شاید صفت کردن وی بچیزی که آن مخلوقی بود موجود .
- نشاید گفت باری تعالی شیئی است یا موجود ، یا حی ، یا قادر ، یا عالم ... و امثال این (نبصرة العوام ۸۶) .

این مقدار بس بود خردمند را.

مسئله چهارم

آنست: که کسب کردن بحال ضرورت فریضه بینی قوله تعالی عزوجل: **وَهَزَىٰ إِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ**^۱ و جای دیگر گفت: **وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا**^۲ و کسب کردن بقول بعضی فقهای ماسنت است^۳، و کسب نا کردن و نادیدن، هوا و بدعت است. و روزی از کسب دیدن کفر است. روزی از خدای باید دیدن^۴ قوله تعالی: **اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ**^۵ بدانکه روزی از کسب زیاده نشود و از کسب نا کردن روزی کم نشود. و حق تعالی روزی دهد نیک و بد را، بدان (را) بجهت بدی ایشان روزی نکاهد^۶ و نیکانرا بجهت نیکی در روزی نیفزاید. زیرا آنکه روزی تقدیر کرده است و قسم یاد کرده. قوله عزوجل **فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ**^۷.

و جای دیگر گفت: **وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزَلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ**^۸. و جای دیگر گفت قوله عزوجل: **وَبَارِكْ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سِوَاءٍ لِلْسَّائِلِينَ**^۹.

۱- قرآن - مریم ۲۵ یعنی: و بجنبان سوی خویش ستون خرما بن (طبری ۹۵۹).
 ۲- قرآن - النباء ۱۱ یعنی: و کردیم روز را زیستن گاهی (طبری ۱۹۷۶).
 ۳- ب: و کسب نا کردن رخصت است و کسب نا کردن. ۴- درین جمل، دیدن: بمعنی عقیده کردن و قبول کردنست. ۵- قرآن - الروم ۴۰ یعنی: خدای عزوجل آنک بیافرید شما را، پس روزی داد (طبری ۱۴۰۱). ۶- اصل: ننکاهد. ب: نکاهد. ۷- قرآن - الذاریات ۲۳ یعنی: و بخدای آسمان و زمین که آن حقست، چنان که شامی سخن گویند (طبری ۱۷۵۲). ۸- قرآن - الحجر ۲۱ یعنی: و نیست هیچ چیزی که نه بنزدیک ماست خزینها و کشایشهای او و فرو نفرستیم آن روزی را مگر باندازه دانسته (طبری ۸۴۱). ۹- قرآن - فصلت ۱۰ یعنی: و برکه کرد اندران و اندازه کرد اندران روزیهای آن اندر چهار روز، یک سانسست خواهندگانرا (طبری ۱۶۱۸).

و جای دیگر گفت : إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ^۱ .
و بعضی گفتند : حق تعالی کسب فرمود ، تابنده بفساد مشغول نشود .
و حق تعالی تندرست فارغ^۲ را دشمن دارد ، که نه کار این جهان کند ، و نه کار
آن جهان .
پس این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله چهل و یکم

آنست : که بدانی که عمل از ایمان نیست ، و ایمان طاعت است [۱۰۰]
و نه هر طاعت ایمانست . چنانکه کفر معصیت است ، و نه هر معصیت کفر است .
و قرآن و اخبار بدین ناطق است و متواتر و هم متواهد^۳ احکام عقل .
اما کتاب : قوله عزوجل : وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ
وَرَسُولِهِ^۴ - الآیه - گفت : بمن گروید و عمل یاد نکرد . و جای دیگر گفت
قوله تعالی : قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا مِنَّا^۵ -
الآیه - و عمل یاد نکرد . و جای دیگر گفت : رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي
لِلْإِيمَانِ ، أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ^۶ و عمل یاد نکرد .

۱- قرآن - الذاریات ۵۸ یعنی : که خدای عزوجل اوست روزی دهنده ، خداوند
زور و قوت استوار (طبری ۱۷۵۵) . ۲- اصل : پارغ ؟ ۳- کذا در اصل ؟
توهد بمعنی تمهد و گسترده است (المنجد) اگر ازین باب تفاعل آمده باشد ، پس متواهد
احکام عقل آنست که باحکام عقل هم مؤید و برابر باشد . ۴- قرآن - البقره ۲۸۵
یعنی : و گرویدگان همه بگرویدند بخدای و فرشتگان و نامه های او و پیغمبران
(طبری ۱۸۲) . ۵- قرآن - البقره ۱۳۶ یعنی : بگروید بگرویدیم بخدای و
آنچه بفرستادند سوی ما ، و آنچه بفرستادند سوی ابراهیم (طبری ۱۰۳) .
۶- قرآن - آل عمران ۱۹۳ یعنی : خداوند ما را شنیدیم آواز دهنده بی که آواز
میدهد ایمانرا که : بگروید بخداوند شما (طبری ۲۶۷) .

و جبرئیل پرسید رسول (را) علیه الصلوة والسلام که : مَا الْإِيمَانُ ؟ ایمان چیست ؟ گفت : أَنْ تَقُومَ بِاللَّهِ ، أَنْ تَكُونَ بِخَدَائِ عِزْوَجَلٍ بِكَرْوَى وَ عَمَلٍ يَأْتِيكَ نَكْرًا . وَ كَقَوْلِكَ : مَا الْإِسْلَامُ ؟ اسْلَامٌ چيست ؟ گفت : كَرْدَن نِهَادَن مَر نِمَاز وَ رُوزَه وَ زَكَاةَ وَ حَجَّ رَا ، وَ أَنْجَه بَدِين (مَا) نَدَا . نَه بَيْنِي كَه اَز اِيْمَان جَدَا پَرَسِيد ، وَ اَز شَرِيْعَت جَدَا .

و رسول گفت علیه الصلوة والسلام ، معاذبن جبل را که : يَا مَعَاذُ ! بَانَكَ نِمَاز كَن مَرْدَم (رَا) تَا هَر كَه بَكُوِيْد بِاِخْلَاص : لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ ، بَهْشْت اَنْرَا وَ اِجْب شُوْد . وَ رَسُوْل عَلِيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ دَر خُطْبَه كَفْت : هَر كَه بَكُوِيْد : لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللهِ ، بَهْشْت اَنْرَا وَ اِجْب شُوْد^۱ .

نه بینی : که رسول علیه الصلوة والسلام ، در احکام شریعت فرمود : که اگر مردی بمیرد [۱۰۱] و بر وی نماز یا روزه یا حج باشد ، از پس وفات آن حج کند از بهر آن . و هر نماز را دومن گندم دهند . و هر روزه ماه رمضان دومن گندم بدهند^۲ بجای آن بود . اما اگر کافر بمیرد و همه اموال دنیا از بهر آن دهند ، بجای هیچ چیز نه نشیند .

پس دانستیم : که عمل از ایمان نیست . ایمان دیگر است و طاعت دیگر . اگر ایمان طاعت بودی ، بعضی در حیوة و بعضی بعد از حیوة کرده

۱- در صحاح احادیث ، این حدیث به تفصیل وارد است (رك : تيسير الوصول ۱۳/۱) راوی این حدیث عبدالله بن عمر است از پدر خویش : الاسلام ان تشهد ان لا اله الا الله و ان محمداً عبده و رسوله و تقیم الصلاة و تؤتی الزكاة و تصوم رمضان و تحج البيت ان استطعت اليه سبيلاً . . . اما ایمان : ان تؤمن بالله و ملائکته و کتبه و رسله و اليوم الآخر و تؤمن بالقدر خيره و شره (تيسير ۱۴/۱) . ۲- برای شرح این گونه احادیث به کتب صحاح کتاب الایمان و تيسير الوصول (۱۰/۱) ببعد رجوع شود . ۳- ب : و مر هر روز را از ماه رمضان که روزه در کردن او باشد دومن .

شودی^۱ . نه بینی : که هر پیغمبر را شریعتی دیگر و ایمان یکی . اما بشریعت مختلف بودند . پس دانستیم : که عمل از ایمان نیست .

اما روا نباشد، که یکی از ایشان را ایمان بیشتر داری، و یکی را کمتر داری ! و نه بینی : که ایمان بر دوام است و عمل بردوام نی . اگر مردی نماز پیش از وقت کند روا نباشد، و روزه پیش از ماه رمضان بدارد روا نبود . و اگر کافری همه طاعتها کند پیش از گرویدنش^۲ مؤمن نگردد . زیرا آنکه ایمان، پیش از شرایع باید . اما كودك نارسیده تا رسیده نگردد، و دیوانه تا هشیار نگردد، و خفته تا بیدار نگردد، بر ایشان نماز نیست و مؤمن اند .

پس دانستیم : که عمل از ایمان نیست و اگر کافری در مزبله^۳ ایمان آرد روا باشد، و اگر نماز کند روا نباشد . نه بینی : که جنب یا زن حیاض نماز کند روا نباشد . چه گویی مؤمن باشند ایشان [۱۰۲] یا کافر؟ و اگر کافر جنب یا حیاض ایمان آرند روا باشد . و اگر در همین حال نماز کند روا نباشد . و نیز چه گویی : مؤمنان در بهشت مؤمن باشند یا نباشند؟ اگر مؤمن باشند بعضی باشند یا همه؟ زیرا آنکه بهشت نه جای عمل است، در بهشت همه اعمال از بندگان برخیزد، نه نماز بود، و نه روزه، نه فرایض^۴ و نه سنت . پس اگر عمل از ایمان بودی، بایستی که در بهشت ازین اعمال خیر چیزی بگردندی^۵ . پس درست شد: که عمل از ایمان نیست . نه بینی : که سحره فرعون ایمان آوردند^۶ و هیچ نکردند، تا کشته شدند . آن ایمان ایشان ایمان بود، و حق تعالی گفت : وَمَنْ يَتَّكِرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ^۷ . هر که با ایمان کافر

۱- ب : بودی بعضی در حیات و بعضی در ممات از بعد حیات کرده شدی .
 ۲- کذا در اصل = گرویدنش . ب : گروش . ۳- مزبله : جای سرکین انداختن (غیاث) . ۴- ب : فضائل . ۵- ب : ازین عمل چیزی بگردندی . ۶- اصل و ب : آوردند . ۷- قرآن - المائده ۵ یعنی : و هر کی کافر شود با ایمان - که تباہ شد کار او (طبری ۳۷۵) .

شود کردارش حبطه گردد .
این مقدار کفایت بود خردمند را .

مسئله چهل و دویم

آنست : که ایمان انبیا و مؤمنان و صالحان و عامیان^۱ هما(ن) باشد و از جبرئیل هما(ن) باشد . و هر که گوید : ایمان بد کردار^۲ ، کمتر از ایمان نیکو کاران^۳ باشد آن هوادار باشد . حق تعالی گفت : شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ^۴ الْآيَةَ .

اندرین آیت مؤمنان اند فرشتگان ، و فرشتگان افضل گرفتند بر کردار گرفتن^۵ . زیرا که ایمان همه یکی است . پس حق تعالی بفرمود مر رسول را که : خلق را بمان^۶ تمام خوان یا ناتمام . زیرا که ایمان آنست . رسول علیه الصلوة والسلام گفت : من قال لا إله الا الله خالصاً مخلصاً [۱۰۳] بالقلب دخل الجنة^۷ .

گفت : هر که لا إله الا الله خالصاً مخلصاً بگوید در بهشت شود .
و رسول علیه الصلوة والسلام ده سال بمکه^۸ خلق را دعوت کرد، پس کس بود که از ایشان بمرد . چه گویی که با ایمان تمام مردند یا با ایمان ناتمام؟ اگر با ایمان تمام رفتند، همه یکی است . و اگر با ایمان ناتمام مردند، کسی که ایمان

۱- ب : عاصیان . ۲- ب : بد کرداران . ۳- ب : نیکو کرداران .

۴- قرآن - آل عمران ۱۸ یعنی : گواهی داد خدای که اوست ، نیست خدای مگر او

و فرشتگان و خداوندان دانش ، ایستاده بر است (طبری ۲۰۱) . ۵- ب : مؤمنانند

و همه فرشتگان که فضل گرفتند بکردار گرفتند زیرا که . ۶- ب : را با ایمان

تمام . ۷- این حدیث صحیح را البزار از ابی سعید چنین آورده : من قال لا اله الا الله

مخلصاً دخل الجنة (جامع الصغير ۲/۱۷۷) . ۸- ب : بمکه بودند خلق .

تمام ندارد، لامحاله بدوزخ شوند^۱. پس رسول علیه الصلوة والسلام خلق را بایمان خواند. بایمان خویش خواند، یا بجز^۲ ایمان خویش خواند؟ هر که چنین گوید: گرویدم بدانکه پیغمبر گرویده است و جبرئیل و میکائیل و باقی فرشتگان و پیغمبران. قوله تعالی: **فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدْ أَهْتَدُوا**^۳. پس هر که چنین گوید: آنکه جبرئیل آورد از خدای به محمد، راستست و من گرویده‌ام^۴، هر چند آنکس زانی و میخواره باشد و خونی بود، ایمان وی همانست و ایمان پیغمبران همان. پس این مقدار بس بود خردمند را.

مسئله چهل و سیم

آنست: که بدانی که مرگ حق است و از پس مرگ زنده شدن حق است. و هر که حق نه بیند، او دهری^۵ و قرمطی^۶ و سفید جامه^۷ است. قوله تعالی:

- ۱- ب: تمام مردند همه یکیست و اگر بناتمام کسی بمیرد، که ایمان نیارد لامحاله بدوزخ رود. ۲- اصل: یا بجز؟ ب: یا بجز. ۳- قرآن - البقره ۱۳۷ یعنی: اگر بگروند همچنان که بگرویدید بدان، راه یافتید (طبری ۱۰۳).
- ۴- ب: گرویدم. ۵- دهری: بکسی گویند که قائل بقدم دهر یعنی زمان بوده و حوادث را مستند بدهر میداند، وقائل بخدای مدبر جهان نیست (کشاف اصطلاحات ۴۸۰). ۶- قرمطی: کلمه قرمط در زبان عربی اسم خاص بود، و پیشوای قرمطیان هم حمدان قرمط نام داشت که هواخواهان او را قرمطی گفتند. و این طایفه در حدود ۲۶۴ هـ از بنی عباس سرکشی کردند، و مسلکی نزدیک اباحتیان یا اشتراییون داشتند، و دارای سازمانهای مخفی بودند در عراق و ممالک عربی. ۷- در حدود ۱۵۰ هـ هاشم بن حکیم مشهور به مقنع در خراسان جنبش سپید جامگان (المبینه) را بوجود آورد، و ۱۴ سال باگماشتگان دولت عباسی در خراسان جنگها کرد، و عاقبت در سنه ۱۶۳ هـ خود را بسوزانید (برای شرح رک: افغانستان بعد از اسلام ص ۳۲۰ بعد).

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ۱ . و جای دیگر گفت : كُلِّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ ۲ . و جای دیگر گفت : مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَىٰ ۳ . و جای دیگر گفت : أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ ۴

زیرانکه [۱۰۴] هر که بعث را منکر شود ، کتاب خدا را عزوجل و نبوت رسول را صلی الله علیه وسلم منکر شده باشد .

و جای دیگر گفت : وَكَيْفَ تَقْفُرُونَ بِاللَّهِ ۵ . و درین باب، آیات و اخبار و اجماع و شواهد بسیار است .

اما این مقدار کفایت بود خردمند را .

مسئله چهل و چهارم

آنست : که روز قیامت حق است ۶ ، و راست داشتن مر آنرا واجب قوله تعالی : وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ۷ . و جای دیگر گفت : وَإِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ ۸ . و جای دیگر گفت : لِيَوْمِ الْفَصْلِ وَمَا آذْرِيكَ مَا يَوْمِ الْفَصْلِ ۹ .

- ۱- قرآن - الرحمن ۲۶-۲۷ یعنی : خلقان همه هر چه هستند فانی اند و گذرنده و باقی است که بماند وجه خدای تو (طبری ۱۷۸۵) .
- ۲- قرآن - القصص ۸۸ یعنی : و همه چیزی هلاک گردد مگر خدای (طبری ۱۲۷۵) .
- ۳- قرآن - طه ۵۵ یعنی : ازین زمین بیافریدیم شما را ، و باز در زمین گردانیدیم شما را ، و از زمین بیرون آریم شما را باری دیگر (طبری ۹۹۰) .
- ۴- قرآن - القیامه ۴۰ یعنی : آیا نیست آنک این خداوند تواناست بران که زنده کند مردگانرا (طبری ۱۹۶۳) .
- ۵- قرآن - البقره ۲۸ یعنی : چگونه کافر شدید بخدای و بودید مردگان ، پس زنده کرد شما را ، پس بمیراند ، پس زنده کند شمارا (طبری ۴۳) .
- ۶- ب : حقت و هر که حق نه بیند کافر است . پس بدانکه روز قیامت حقت و راست داشتن .
- ۷- قرآن - ق ۲۰ یعنی : و بدمند اندر صور ، آنست روز بیم کردن (طبری ۱۷۴۲) .
- ۸- قرآن - الواقعه ۱ یعنی : چون بیوفتد اوفتادنی (طبری ۱۷۹۴) .
- ۹- قرآن - المرسلات ۱۳-۱۴ یعنی : روز گزاردن را - و چه دانا کرد ترا که چیست روز گزاردن؟ (طبری ۱۹۷۲) .

- و جای دیگر گفت : إِنَّ يَوْمَ الْفُضْلِ كَانَ مِيقَاتًا^۱ .
 و جای دیگر گفت : يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ^۲ .
 و جای دیگر گفت : لِيَوْمٍ عَظِيمٍ ، يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ^۳ .
 و جای دیگر گفت : لِقَاتِكُمْ الْأَبْغَثَةَ^۴ .
 و جای دیگر گفت : لِأَقْسَمِ بِيَوْمِ الْقِيَمَةِ^۵ .
 و جای دیگر گفت : فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ^۶ .
 و جای دیگر گفت : آتَى أَمْرُ اللَّهِ^۷ .

اما خبر آنست : که رسول صلی الله علیه وسلم گفت : روز قیامت بنده قدم از جا بر ندارد ، که از چهار چیزش نپرسند : اول : از عمرش پرسند ، تا در چه گذشته است ، در طاعت یا در معصیت . دیگر از مالش پرسند ، تا از کجا بدست آورده است و بکجا صرف کرده ؟ دیگر از جوانیش پرسند ، که جوانیش در چه گذشته است ، در طاعت [۱۰۵] یا در معصیت ؟
 و روز قیامت روز بزرگ و باهولست ، و همه خلق برهنه باشند ، مگر آنکه بر ایشان فضل کند حق تعالی ، و حلهای^۸ بهشتی پوشانند .
 و گرسنه باشند ، مگر آنکه حق تعالی طعام بهشتی شان خوراند^۹ . و عایشه

- ۱- قرآن - النبا ۱۷ یعنی : که روز فصل هست وعده گاه (طبری ۱۹۲۷) .
 ۲- قرآن - عبس ۳۴ یعنی : آن روز که بگریزد مرد از برادرخوش (طبری ۱۹۸۷) .
 ۳- قرآن - المطففين ۶ یعنی : روزی بزرگ را - آن روز که بر خیزد مردمان بر خداوند جهانیان را (طبری ۱۹۹۶) .
 ۴- قرآن - الاعراف ۱۸۲ یعنی : بدفروغ آید بشما مگر ناکهانی (طبری ۵۵۴) .
 ۵- قرآن - القیمة ۱ یعنی : سوگند بدد گنم بروز دستاخیز (طبری ۱۹۶۰) .
 ۶- قرآن - المعارج ۴ یعنی : اندر روزی که هست اندازه آن پنجاه هزارسال (طبری ۱۹۲۶) .
 ۷- قرآن - النحل ۱ یعنی : بیامدنی است فرمان خدای (طبری ۸۶۱) .
 ۸- حاه : جامه و برد یعنی (غیاث) .
 ۹- اصل : خواند . ب : خوراند .

رضی اللہ عنہا پرسید : کہ روز قیامت زن و مرد برہنہ باشند؟ رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت: بلی یا عایشہ! گفت: و ارسوایا! رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام گفت: یا عایشہ! آنروز را از ہیبت کس نداند، کہ آن زنیست یا مردست۔
پس اندرین معنی، آیات و اخبار بسیار است۔
اما این مقدار بس بود خردمند را۔

مسئله چہل و پنجم

آنست : کہ بدانی کہ وتر سه رکعت است بیک سلام و حق بینی۔
زیرانکہ هر کہ وتر یک رکعت کند، یا سه رکعت کند بدو سلام۔ بقول ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ، از پس آن نماز روا نباشد۔ و رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام روزی گفت : ای یاران! امشب حق تعالی شما را نمازی داد، و کرامتی کرد، کہ شما را بہتر است از شتران سرخ موی سیاہ چشم۔ گفتند: یا رسول اللہ! آن کدامست؟ گفت: آن سه رکعت و تراست از پس نماز خفتن تا وقت سفیدہ دم^۱۔
ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ روایت کند: رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام وتر سه رکعت گذارید بیک سلام، پس سه بار گفت: سُبْحَانَ الْمَلِكِ الْمُقَدَّسِ^۲۔
و عبداللہ ابن مسعود^۳ رضی اللہ عنہ روایت کند کہ: [۱۰۶] رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام وتر سه رکعت گذارید، و قنوت پیش از رکوع بود۔ و در خبر است: کہ سه رکعت نماز شام وتر روز است، و سه رکعت بعد از خفتن وتر شب است۔ و رسول صلی اللہ علیہ وسلم وتر را مانند کرد بنماز شام۔
و ابوسلمہ روایت کند: کہ رسول علیہ السلام وتر را سه رکعت کرد

۱- این حدیث را ابوداؤد و ترمذی از خارجه بن حذافہ روایت کرده اند کہ

ترمذی آنرا غریب شمرده و بخاری ہم آنرا سماع مسلسل نمیگوید (تیسیر ۲/۲۹۹)

۲- در نسایی و ابوداؤد: سُبْحَانَ الْمَلِكِ الْقُدُوسِ. ب: کذا۔ ۳- رک: پاورقی ص ۴۹

بيك سلام . وعائشه رضی الله عنها روایت میکنند : که رسول علیه السلام وتر را سه رکعت گذاریدی . در رکعت اول سَبَّحَ اسْمًا خَوَّانِدِي . و در دویم قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ^۲ . و در سیم قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ^۳ .

و عبدالله ابن عباس^۴ رضی الله عنهما روایت کند : که رسول علیه السلام در خانه میمونه^۵ که خاتون رسول بود خفته بود . برخاست^۶ و در شب نماز وتر گذارد سه رکعت بيك سلام . وهمه صحابه برین گرد آمدند، مگر گروهی^۷ که غائب بود .

و محمد ابن کعب قرظی^۸ گفت: رسول علیه السلام نهی کرد از بتیراء، و بتیراء^۹ نماز يك رکعتی بود و بعضی از خلفا و صحابه و تابعین و امامان و

- ۱- مراد سوره اعلی عدد ۸۷ در پارۀ ۳۰ قرآنست . ۲- مراد سوره ۱۰۹ الكافرون است در پارۀ ۳۰ قرآن . ۳- سوره ۱۱۲ الاخلاص در پارۀ ۳۰ قرآن . ۴- رك : پاورقی ص ۳۱ . ۵- اصل : خانه من میمونه ؟ هی بره بنت حارث هلالیه . آخرین زوجه حضرت محمد است که زوجه ابی رهم عامری بود ، و بعد از درگذشت او در سنه ۷ هـ در حبالت حضرت پیغمبر آمد و میمونه نامیده شد ، و بسن ۸۰ سالگی در سنه ۵۱ هـ در موضع سرف نزدیک مکه وفات یافت از ۷۶ حدیث مرویست (الاعلام ۸ / ۳۰۱) . ۶- اصل و ب : برخواست ؟ ۷- اصل و ب : مگر کرخی غائب ؟ چون در میان صحابه کرخی معروف نیست متن بعدش تصحیح شد . ۸- اصل : قرظی ، و محمد ابن کعب القرظی منسوب به بنی قریظۀ مدینه که از فضای مدینه بود ، و از ابن عباس و ابن عمر و دیگر صحابه روایت کند ، و در تاویل قرآن بی نظیر بود ابن سعد او را ثقه و پارسای کثیر الحدیث شمرده است . وفات او را باختلاف ۱۰۸ - ۱۱۷ - ۱۱۹ - ۱۲۰ هـ نوشته اند (اللباب ۲ / ۲۵۴ و خلاصه تذهیب ۳۰۵) . ۹- اصل : بتیراء که صحیح آن بتیراء است یعنی يك رکعت نماز دم بریده خواندن . در حدیث است : انه نهی عن البتیراء ، هو ان یوتر برکعة واحدة ، وقیل ان یشرع فی رکعتین فاتم الاولی و قطع الثانیه (منتهی الارب ۱ / ۵۹) .

ابدالان^۱ یاد کنیم کہ برین بوده اند .

اما اول ازان کسان یاد کنیم ، کہ رسول علیہ السلام بر ایشان ببہشت گواہی داد : ابوبکر صدیق^۲ و عمر فاروق^۳ و عثمان ابن عفان^۴ و علی ابن ابی طالب^۵ و طلحہ^۶ و زبیر^۷ و عبدالرحمن ابن عوف^۸ و سعد ابن وقاص^۹ و سعید ابن زید^{۱۰} و ابو عبیدہ [۱۰۷] جراح^{۱۱} رضی اللہ عنہم .

و از یاران دیگر چون : عبداللہ ابن مسعود^{۱۲} و عبداللہ ابن عباس^{۱۳} و جابر ابن عبداللہ الانصاری^{۱۴} و عقبہ ابن عامر^{۱۵} و عمران الحصین^{۱۶} و عبداللہ

- ۱- ابدال : گروهی از اولیاء اللہ کہ حق تعالی عالم را بوجود ایشان قائم دارد ، و ہمہ در عالم ہفتاد شخص اند . اگر یکی از ایشان بمیرد ، دیگری بجای او مقرر شود ، و این جمع بدل است بمعنی شریف و کریم ، و یا جمع بدیل است و چون این قسم اولیا را بدل یکدیگر شدن مقرر است ایشانرا ابدال گویند (غیاث) . ۲- عبداللہ بن ابی قحافہ عثمان بن عامر تمیمی قرشی مشہور بہ ابوبکر صدیق (۵۱ ق ، ۱۳ ھ)
- ۳- عمر بن خطاب بن نفیل قرشی عدوی خلیفہ دوم (۴۰ ق ، ۲۳ ھ) .
- ۴- عثمان بن عفان بن ابی العاص بن امیہ قرشی خلیفہ سوم (۴۷ ق ، ۳۵ ھ) .
- ۵- علی بن ابی طالب بن عبدالعطلب ہاشمی قرشی خلیفہ چہارم (۲۳ ق ، ۴۰ ھ) .
- ۶- طلحہ بن عبید اللہ بن عثمان تمیمی قرشی از مشاہیر صحابہ (۲۸ ق ، ۳۶ ھ) .
- ۷- زبیر بن عوام بن خویلد اسدی قرشی عمہ زادہ پیغمبر (۲۸ ق ، ۳۶ ھ) .
- ۸- رک : پاورقی ص ۵۰ . ۹- رک : پاورقی ص ۵۰ . ۱۰- سعید بن زید بن عمرو بن نفیل عدوی قرشی از مشاہیر صحابہ (۲۲ ق ، ۵۱ ھ) . ۱۱- رک : پاورقی ص ۵۰ . ۱۲- رک : پاورقی ص ۵۰ . ۱۳- رک : پاورقی ص ۳۱ .
- ب: و عبداللہ عمر و زید بن ثابت . ۱۴- جابر بن عبداللہ بن عمرو بن حرام انصاری سلمی مدنی از صحابہ معروف متوفی در مدینہ ۷۸ ھ (خلاصہ تہذیب ۵۰) .
- ۱۵- عقبہ بن عامر جہنی راوی ۵۵ حدیث والی معاویہ در مصر متوفی ۵۸ ھ (خلاصہ تہذیب ۱۳۷) . ۱۶- ابو نعید عمران بن حصین بن عبید بن خلف خزاعی از علماء صحابہ ، راوی ۱۳۳ حدیث متوفی ۵۲ ھ (خلاصہ تہذیب ۲۵۰) .

ابن شداد^۱ و ابودردا^۲ و ابوذر الغفاری^۳ و حسن^۴ و حسین^۵ و اسود ابن یزید^۶
و ابی ابن کعب^۷ و حارث ابن قدام^۸ و معاذ ابن جبل^۹ و حذیفه الیمان^{۱۰} و
انس ابن الیمان^{۱۱} و انس ابن مالک^{۱۲} و سلمان فارسی^{۱۳} و بلال^{۱۴} و
ابو ایوب انصاری^{۱۵} و ابوامامه الباهلی^{۱۶} و وائل ابن حجر^{۱۷} و عایشه^{۱۸}

- ۱- عبدالله بن شداد بن الهاد که نامش اسامه لثی مدنی است مقتول یوم دجیل
- ۸۱ هـ یا در جنگ جماجم ۸۳ هـ (خلاصه ۱۷۰) . ۲- ابو الدرداء عویمر بن زید بن عبدالله بن قیس خزر جی از فضلاء صحابه راوی ۱۷۹ حدیث از جامعان قرآن و قاضی دمشق. متوفا در سنه ۳۲ هـ (خلاصه ۲۵۴) . ۳- اصل : ابو الغفاری ؟ ولی ابودر جندب بن جناده غفاری ، صحابی معروف راوی ۲۸۱ حدیث و شخص عالم صادقی بود متوفا در ربذه ۳۲ هـ (خلاصه ۳۷۸) . ۴- امام حسن بن علی ابن ابی طالب (۳-۵۰ هـ) .
- ۵- امام حسین بن علی (۴-۶۱ هـ) . ۶- اصل و ب : اسود ابن زید ؟ چون بدین نام در صحابه کسی دیده نشد بظن غالب مراد ابو عمرو اسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی فقیه صحابه است متوفا ۷۵ هـ (خلاصه ۳۲) . ۷- ابی بن کعب بن قیس بن عبید از بنی نجار خزر ج و صحابی انصاریست از نویسندگان وحی که پیش از قبول اسلام حبر یهود بود ، راوی ۱۶۴ حدیث متوفا در مدینه ۲۱ هـ (الاعلام ۱/ ۷۸) . ۸- ابن نام را در کتب رجال نیافتم ، یکنفر حارث بن فلان . . عامل پیامبر بود برجدیله بنی حنی (تجرید ۱/ ۱۱۴) . ۹- رک : پاورقی ص ۵۰ . ۱۰- رک : پاورقی ص ۷۹
- ۱۱- ابن نام در تجرید اسماء الصحابه و کتب رجال یافته نشد . ۱۲ رک : پاورقی ص ۴۸ . ۱۳ رک : پاورقی ص ۴۸ . ۱۴- ابو عبدالله بلال بن رباح حبشی مؤذن رسول و یکی از سابقین اسلام راوی ۴۴ حدیث متوفا در دمشق ۲۰ هـ (الاعلام ۲/ ۴۹) . ۱۵- ابو ایوب خالد بن زید بن کلیب بن ثعلبه انصاری از بنی نجار صحابی مجاهد دلاور متقی که در سنه ۵۲ هـ در قسطنطنیه شهید شد راوی ۱۵۵ حدیث است (الاعلام ۲/ ۳۳۶) . ۱۶- ابوامامه صدی بن عجلان بن وهب باهلی صحابی راوی ۲۵۰ حدیث که در سنه ۸۱ هـ در حمص وفات یافت (الاعلام ۳/ ۲۹۱) . ۱۷- اصل : وائل ؟ هو وائل بن حجر حضرمی قحطانی از ملوک حضرموت که بحضور محمد (س) رسید و ایمان آورد ، و احادیثی هم از او مرویست در حدود ۵۰ هـ از جهان رفت ابن خلدون مورخ از احفاد اوست (الاعلام ۹-۱۱۷) . ۱۸- عایشه بنت ابی بکر صدیق -

و حفصہ^۱ و میمونہ^۲ و فاطمہ زہرا^۳ و عبداللہ بن زید^۴ و ابوبکر^۵ و حارثہ^۶
و براء بن حارث^۷ و جابر بن سمرہ^۸ و جریر ابن عبداللہ الانصاری^۹ و سهل ابن
سعد الساعدین^{۱۰} و عبادہ ابن صامت^{۱۱} و عبدالرحمن جبر^{۱۲} و نعیم ابن سلام^{۱۳}

- ۱- حفصہ بنت عمر بن خطاب از ازواج حضرت محمد کہ ۶۰ حدیث ازو روایت
شده ، تولدش در مکہ ۱۸ ق ھ و وفاتش در مدینہ سنہ ۴۵ ھ است (الاعلام ۲/۲۹۲)
- ۲- رك : پاورقی ص ۱۳۵ . ۳- فاطمہ بنت محمد صلعم کہ مادرش خدیجہ بنت
خویلد بود (۱۸ ق ۱۱ ھ) . ۴- اصل : عبد ابن زید؟ هو عبداللہ بن زید بن عاصم
ابن کعب نجاری انصاری صحابی شجاع مدنیست راوی ۴۸ حدیث ۷ ق ۶۳ ھ (الاعلام
۴/۲۱۹) . ۵- اصل : ابوبکر ؟ چون ذکر خلیفہ اول قبلاً گذشتہ در اینجا
ابوبکرہ نفع بن حارث بن کلدہ ثقفی از اهل طایف مراد خواهد بود کہ ۱۳۲ حدیث را
روایت کردہ و در سنہ ۵۲ ھ در بصرہ مردہ است (الاعلام ۹/۱۷) . ۶- حارثہ بن
بدر بن حصین تمیمی غدانی بصری تابعی است کہ گویند بہ صحبت رسول (ص) رسیدہ بود،
متوفا در اهواز ۶۴ ھ (الاعلام ۲/۱۶۲) . ۷- اصل : و بر ابن حارث؟ کہ مراد
ابوعمارۃ البراء بن عازب بن حارث خزرگی باشد راوی ۳۰۵ حدیث و والی ری در
۲۴ ھ متوفا ۷۱ ھ (الاعلام ۲/۱۴) . ۸- اصل : سمر ؟ هو جابر بن سمرۃ بن جنادة
السوائی صحابی راوی ۱۴۶ حدیث ، متوفا در عراق ۷۴ ھ (الاعلام ۲/۹۲) .
۹- جریر بن عبداللہ بن جابر ، راوی ۱۰۰ حدیث متوفا ۵۴ ھ (خلاصہ ۵۲) .
۱۰- سهل بن سعد بن مالک خزرگی انصاری از بنی ساعدہ و مشاہیر اصحاب اهل مدینہ
راوی ۱۸۸ حدیث متوفا ۹۱ ھ (خلاصہ ۱۳۳) . ۱۱- عبادہ بن الصامت بن قیس
انصاری خزرگی صحابی پارسا و قاضی فلسطین و راوی ۱۸۱ حدیث ۳۸ ق ۰ ھ ۳۴ ھ
(الاعلام ۴/۳۰) . ۱۲- ابوعبس عبدالرحمن بن جبر خزرگی کہ پیش از قبول
اسلام عربی می نوشت . متوفا ۳۴ ھ مدفون بقیع (المعارف ابن قتیبه ۳۲۶) در اصل
جبر ؟ ۱۳- نعیم بن سلامہ (یاسلام) از صحابہ است کہ ابن مندہ و ابی نعیم ذکر او
او را کردہ اند ، در حدیثی کہ از ابی ہریرہ روایت کردہ (تجرید ۲/۱۱۹) .

→ کہ در سنہ دوم ہجرت بہ زواج حضرت محمد (ص) آمد (۹ ق ۰ ھ ۵۸ ھ) ازو ۲۲۱۰
حدیث روایت شدہ (الاعلام ۴/۴) .

و اوس ابن ابی اوس^۱ و ابونجیح السلمی^۲ و عبدالله ابن جواد^۳ و ابوموسی
الاشعری^۴ و عکرمه^۵ و قثم ابن عباس^۶ و عدی ابن حاتم^۷ و عباس بن ابی ربیعہ
المخزومی^۸ و عثمان ابن طلحہ^۹ و شیبہ ابن عثمان^{۱۰} و ابو محذورہ

- ۱- اوس بن ابی اوس حذیفہ ثقفی صحابی است که در شام میزیست و دو حدیث ازو در صحاح منقول است (خلاصه ۳۵) . ۲- ابونجیح سلمی از صحابه است که در صحاح ازو روایت میشود ، شاید نامش عمرو یا عرباض باشد (تجرید ۲ / ۲۲۰) .
- ۳- کذا در اصل و ب : ولی عبدالله بن جراد خفاجی عقیلی از راویان حدیث است که بقول بخاری بصحبت پیامبر رسیده بود (تجرید ۱ / ۳۲۴) . ۴- عبدالله بن قیس بن سلیم بن حزار بن حرب از بنی اشعرقحطان صحابی معروف به ابوموسی الاشعری (۲۱ ق ۴۴ هـ) یکی از دلاوران اسلام و یکی از حکمین صفین که در سنه ۱۷ هـ والی بصره بود تولدش در زبید یمن و وفاتش در کوفه است در صحیحین ۳۵۵ حدیث ازو مرویست (الاعلام ۴ / ۲۵۴) . ۵- عکرمه بن ابی جهل قرشی ، از صنادید قریش و اصحاب نبی است متوفی بعمر ۶۲ سالگی در سنه ۱۳ هـ (الاعلام ۵ / ۴۴) . ۶- قثم بن عباس ابن عبدالمطلب هاشمی عمزاده پیامبر است که در کودکی مسلمان شد و از اصحاب و اقارب نبی است که در عصر معاویه در غزو سمرقند شهید شد سال ۵۷ هـ (الاعلام ۵ / ۲۹) قبرش تا کنون در سمرقند بنام شاه زنده مشهور است . ۷- اصل : عادی ؟ هوعدی ابن حاتم بن عبدالله طایبی نصرانی ، مشهور بکرم بود که در صحاح ازو روایت احادیث موجود است (تجرید ۱ / ۴۰۵) در سنه ۹ هـ مسلمان شد ، و در سنه ۶۸ هـ در کوفه بمرد ، ۶۶ حدیث ازو مرویست وی از مشاهیر اصحاب و جوادان امت است (الاعلام ۵ / ۸) .
- ۸- اصل : المخزومی ؟ ولی باین نام در کتب رجال و صحابه عباس مخزومی دیده نشد . یکنفر عباس بن ربیعہ بن حارث بن عبدالمطلب هاشمی در صفین با حضرت علی بود و شهید شد اورا حضرت عثمان در بصره خانه و صد هزار درهم بخشیده بود ، که داماد حسان بن ثابت است و اعقاب زیادی دارد (المعارف ابن قتیبه ۱۲۸) . ۹- عثمان بن طلحہ بن عبدالله قرشی از بنی عبدالدار صحابی حاجب کعبه است که در فتح مکه شامل بود و کلید کعبه بدو سپرده شد . در سنه ۴۲ هـ در مدینه یامکه وفات یافت (الاعلام ۴ / ۳۶۷) .
- ۱۰- اصل و ب : شعبه . ولی شیبہ فرزند عثمان بن طلحہ سابق الذکر است که اعقاب او کلید داران کعبه بودند (المعارف ۷۰) وفاتش ۵۹ هـ است و روز فتح مکه مسلمان شد منصب کلیدداری کعبه از ایام جاهلیت در بن خاندان بود (الاعلام ۳ / ۲۶۴) .

المؤذن^۱ و صفوان ابن امیه ابن خلف^۲ و عبدالله ابوشهاب المخزومی^۳ و مطیع ابن الاسود^۴ و عبدالرحمن ابن صفوان^۵ و عبدالرحمن جبر^۶ و اسود ابن خلف^۷ و کیسان^۸ و خباب الارت^۹ و سهلیه ابن عمار ابن یاسر^{۱۰} و عامر ابن ربیع^{۱۱}

- ۱- اصل : ابو مجذوزه المؤذن ؟ وی ابو مجذوره المؤذن اوس بن معیر جمحی صحابی و راوی احادیث است (تجرید ۲/۲۱۲) .
 ۲- وی ابو وهب جمحی قرشی مکی صحابی راوی ۱۳ حدیث در صحیحین است از اشراف قریش، که مرد جواد شیوایی بود. وفاتش در مکه سنه ۴۱ هـ است (الاعلام ۳/۲۹۶) .
 ۳- اصل و ب : عبدالله ابن اسباب المخزومی ؟ هو عبدالله ابوشهاب بن عمرو مخزومی که فرزندش مغیره هم صحابیست و او از مسلمانان فتح مکه باشد. (تجرید ۱/۳۵۰) .
 ۴- مطیع بن اسود بن حارثه قرشی عدوی از اصحاب مؤلفه قلوب است که نامش عاص بود ، و حضرت پیامبر آنرا تبدیل فرمود . در فتنه عثمان بمرد (تجرید ۲/۸۶) .
 ۵- عبدالرحمن بن صفوان ابن قتاده که پسر و پدر هر دو به صحبت نبوی رسیده بودند (تجرید ۱/۳۷۶) .
 ۶- اصل و ب جبر ؟ هو عبدالرحمن بن جبر بن عمرو بن زید ابو عبس انصاری اوسی از اصحاب بدر (تجرید ۱/۳۷۰) .
 ۷- باین نام دو نفر صحابی مشهور اند : یکی اسود بن خلف بن عبد یغوث قرشی از مسلمانان فتح مکه . دوم اسود بن خلف بن اسعد بن عامر خزاعی و محمد پسرش گوید که پدرم حضرت محمد را دیده بود ، در حالیکه مردم با او بیعت میکردند (تجرید ۱/۱۹) .
 ۸- بنام کیسان چند نفر صحابی شناخته شده اند ابو سعید کیسان مقبری ، کیسان مولی انصار شهید احد ، کیسان مولی رسول صلعم که ام کلثوم بنت علی ازو روایت کند . کیسان بن جریر مولی خالد ، و کیسان مولی عتاب ابن اسید که صحبت نبوی را درک کرده بود (تجرید ۲/۳۹) .
 ۹- خباب بن ارت ابن جندله تمیمی از سته سابقین اسلام و مجاهدین بزرگ بود بخاری و مسلم ۳۲ حدیث ازو روایت کنند در سنه ۳۷ هـ بعمر ۷۳ سالگی در کوفه بمرد (الاعلام ۲/۳۴۴) .
 ۱۰- کذا در اصل، که به تصحیح نام سهلیه موفق نشدم. خود عمار یاسر یکی از اصحاب معروف و سابقین اسلامست که محمد پسرش هم شهرت دارد ، ولی سهلیه شناخته نشد .
 ۱۱- عامر بن ربیع بن کعب عنزی از صحابه سابقین است که از طرف حضرت عثمان در حین حج والی بود، در صحیحین ۲۲ حدیث دارد، در سنه ۳۳ هـ در مدینه بعد از مقتل عثمان در گذشت (الاعلام ۴/۱۸) .

وایاس ابن بکیر^۱ و ارقم ابن ارقم^۲ و قدامه ابن مظعون^۳ و عکاشه ابن محصن^۴
و سنان ابن ابی سنان^۵ و عبدالله ابن سفیان^۶ و طفیل ابن حارث^۷ و محمد ابن
حارث^۸ و محمد ابن اسلم^۹ و عباد ابن بشر^{۱۰} و قناده [۱۰۸] ابن نعمان

- ۱- اصل : تکیر ؟ ب : نکیر ؟ هوایاس بن بکیر بن عبدیلیل از صحابه سابقین و مجاهدان بدر است وی سوارکار ماهری بود (تجرید ۴۱/۱) . ۲- کذا در اصل و ب هو ارقم بن ابی الارقم عبدمناف بن اسد بن عبدالله بن عمر بن مخزوم یکی از صحابه رفیع الشأنست که پیش از و شش نفر اسلام را قبول کرده اند . خانه او در مکه نزدیک صفا مرکز تبلیغ اسلام بود، و در تمام غزوات شامل شد ، و کاردار صدقات بود، تولدش در مکه سنه ۳۰ ق ۵ و وفاتش در مدینه سنه ۵۵ ه است (الاعلام ۱/۲۷۷) .
- ۳- اصل : قدام ابن مظعون ؟ هو قدامه بن مظعون بن حبیب جمحی قرشی صحابی و از مهاجرین بحبشه است که در اکثر غزوات نبوی شامل و از طرف حضرت عمر، والی بحرین بود . بسبب شراب خوری معزول و در مدینه حد آنرا دید . متوفا ۳۶ ه (الاعلام ۶/۳۱)
- ۴- عکاشه بن محصن بن حرثان اسدی از بنی غنم مدینه است، که در بعضی سرایا امیر بود، در اکثر غزوات نبوی شرکت داشت ، در بزاخه نجد بدست طلیحه بن خویلد اسدی در سنه ۱۲ ه کشته شد (الاصابه ۵۶۳۴) در بلخ قبری باین نام تاکنون مشهور است و ابن بطوطه گوید : این مقبره زاویه بزرگی هم دارد ، که ما در آن منزل کردیم (سفرنامه ۳۸۸) .
- ۵- اصل : سنا ابن سنان ؟ هوسنان بن ابی سنان بن محصن اسدی برادر زاده عکاشه و صحابی بدری از سابقین اسلام است (تجرید ۱/۲۵۹) . ۶- اصل : ابن سفلبایه ؟ ب : اسفلبایه ؟ شاید یکی از عبادله ثلاثه باشد که نام پدرهای ایشان سفیان بود : عبدالله بن سفیان از دی شامی - عبدالله بن سفیان مخزومی - عبدالله بن سفیان دیگر (تجرید ۱/۳۳۸) .
- ۷- طفیل بن حارث بن عبدالمطلب بن هاشم قرشی صحابی شجاع است که در اکثر غزوات نبوی شرکت کرد: ۳۸ ق ۵ ه (۳۲ ه (الاعلام ۳/۳۲۸)
- ۸- در کتب اسماء صحابه این نام نیست، شاید مراد محمد بن ربیع بن حارث بن عبدالمطلب هاشمی باشد ، که از عمر روایت نماید ، و ازو اعرج مولای او (تجرید ۲/۶۱) .
- ۹- ب : محمد بن سلمه ؟ محمد بن اسلم بن بجره انصاری خزرجی از اصحاب رسول (تجرید ۲/۵۸) .
- ۱۰- اصل و ب : عباد بن بشر ؟ هو عباد بن بشر بن و قس بن زغبه خزرجی اوسی اشهلی از کبار صحابه (تجرید ۱/۳۱۲) وی به جمع کردن صدقات ←

الانصاری^۱ رضی اللہ عنہم .

این همه یاران رسول بودند و گفتند : ما مؤمنیم حقاً ، و ایمان نکاهد و نیفزاید . و حدیث امام حدیثست (؟)^۲ و مسح موزه حق است . و از پس امام قرآن نخوانید^۳ و دست برندارید^۴ ، مگر به تکبیر اول . و وتر سه رکعت گذارید^۵ بیک سلام ، چون نمازشام . و چون خون آید وضو تازه کنیم . زیرا آنکه رسول را علیه السلام بدین یافتیم .

اما تابعین : چون حسن بصری^۶ که گفت : سیصد کس از یاران رسول را دیدم از ایشان هفتاد کس بدری^۷ بودند ، و مرا حدیث کردند ، از رسول علیه السلام که آن گفت : زبان نگاه دارید از آن کس که بگوید : لا اله الا الله خالص به دل . و کس را بگناه کافر مگویید ! و تقدیر نیکی و بدی از خدای عزوجل دانید !

و ایشان همه روایه کردند ، از رسول صلی الله علیه وسلم : که هر که از اهل قبله بمیرد ، خورد یا بزرگ ، بر وی نماز کنید !
و رسول علیه السلام گفت : مرا فرمانست با کافران کارزار کنم تا بگویند : لا اله الا اله محمد رسول الله . چون بگویند استوار گرداند ، خون خویش را از من . و شمارشان بر خدایست عزوجل . و همه گفتند : که ایمان

۱- هوقتاده بن نعمان بن زید بن عامر انصاری ظفری اوسی از اصحاب بدر و دلاوران و نیراندازان مشهور اسلام ، که در تمام غزوات نبوی سهم داشت ، و روز فتح مکه پرچم بنی ظفر را برافراشته بود ، بسن ۶۵ سالگی در سنه ۲۳ هـ در مدینه بمرد .
شش حدیث از او روایت شده (الاعلام ۶/۲۷) .
۲- کذا در اصل شاید مراد این باشد که اگر امام در اثنای نماز بی وضو شود ، مأموم نیز از ادامه نماز باز می ماند .
ب : و حدیث ما حدیث است ؟ ۳- ب : نخوانیم . ۴- ب : نداریم .
۵- ب : گذاریم . ۶- رک : یاورقی ص ۴۱ . ۷- یعنی از مجاهدان جنگ بدر .
→ بقبایل فرستاده میشد ، و در اکثر غزوات شامل بود ، تولدش ۳۳ ق هـ - و شهادتش در یوم یمامه ۱۲ هـ است (الاعلام ۴/۲۸) .

قولست بزبان و شناختن است بدل . و عمل و شرائع از ایمانست نه ایمان .
و گفتند : از پس هر نیک و بد نماز کنید ، و بر امیران بشمشیر بیرون
نیایید ، و بایمان خود بشک مباحثید . زیرا نکه هر که بایمان خود بشک باشد ،
آن کافر است . [۱۰۹]

واما تبع تابعین چون: محمد ابن کعب قرظی^۱ و عطاء ابن ابی رباح^۲ و
عون ابن عبدالله^۳ و علی ابن الحسین ابن علی^۴ و محمد ابن جعفر ابن محمد الصادق^۵

۱- محمد بن کعب قرظی مدنی ثم کوفی ، که از بسا صحابه سمع حدیث کرده و
بتأویل قرآن ازو داناتر کسی نبود، و از راویان ثقه است متوفی ۱۱۹ هـ (خلاصه تذهیب
۳۰۵) .

۲- عطاء بن ابی رباح اسلم بن صفوان از اجله فقهاء تابعین و برده سیاهی بود ، که در
جند یمن در سنه ۲۷ هـ تولد یافت و در مکه نشو و نما کرد ، وی مفتی و محدث مکه
بود، و هم درین جا وفات یافت ۱۱۴ هـ (الاعلام ۲۹/۵) .

۳- عون بن عبدالله بن عتبّه بن مسعود هذلی خطیب و راوی و شاعر مدینه است که در کوفه
به پارسایی و قرائت شهرت یافت ، وی به ارجاء قائل بود ولی ازان برگشت و با عمر بن
عبدالعزیز صحبت کرد . وفاتش در حدود ۱۱۵ هـ است (الاعلام ۲۸۰/۵) .

۴- در اصل : علی ندارد . مراد یکی از فرزندان امام حسین باشد ، که به علی اکبر
(متوفی ۶۱ هـ) و علی اصغر زین العابدین (۳۸/۹۴ هـ) شهرت دارند . و مؤخر الذکر
امام چهارم امامیه است .

۵- کذا در اصل و ب : هو محمد بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی بن حسین از
علماء و اعیان مکه بود ، که در سنه ۲۰۰ هـ در حجاز با او باامارت بیعت شد ، و بعد از
جنگی به جحفه سه منزلی مکه عقب نشست، و بعد از آن بدست اسحاق بن موسی جاودی
افتاد . و در مرو پیش مأمون فرستاده شده و در جرجان در سنه ۲۰۳ هـ از جهان رفت
(الاعلام ۲۹۵/۶) .

و عمر ابن عبدالعزیز^۱ و داؤد^۲ و شریح^۳ و سیغان^۴ و ربیع ابن خثیم^۵ و کعب الاحبار^۶ و وهب ابن منبه^۷ و محمد ابن واسع^۸ و مالک دینار^۹ و ثابت بنانی^{۱۰} و محمد ابن المنکدر^{۱۱} و ایوب السختیانی^{۱۲} و علقمه^{۱۳} و شاذان^{۱۴} و بازان^{۱۵}

- ۱- عمر بن عبدالعزیز بن مروان بن حکم اموی قرشی خلیفہ صالح و عادل اموی ۶۱-۱۰۱ھ (الاعلام ۲۰۹/۵) .
- ۲- کذا در اصل: چون در تبع تابعین چندین نفر داؤد نامند ، و در اینجا نام پدرش مذکور نیست ، بنا برین تخصیص آن مشکل است .
- ۳- در رجال حدیث دو نفر شریح مشهور تراند : اول شریح بن حارث بن قیس کنندی یعنی قاضی کوفه و ثقه در حدیث متوفی در کوفه ۷۸ھ ، ددیگر شریح بن هانی بن یزید حارثی از اصحاب حضرت علی و امراء لشکر او در جمل ، مقتول در سیستان سنہ ۷۸ھ (الاعلام ۲۳۶/۳) .
- ۴- کذا در اصل ؟ و بدین نام در رجال حدیث کسی یافته نشد ، شاید سنان یا شبیان باشد ب : سفیان ؟ ۵- اصل و ب : خشیم ؟ هو ربیع خثیم ثوری کوفی از زاهدان و راویان حدیث ، متوفی ۶۴ھ (خلاصہ ۹۸) .
- ۶- رک : پاورقی ص ۶۹ .
- ۷- رک : پاورقی ص ۵۱ .
- ۸- محمد بن واسع بن جابر ازدی فقیه زاهد بصریست که از تفقات اهل حدیث بود و هنگامیکه او را قاضی بصره مقرر میکردند نپذیرفت در سنہ ۱۲۳ھ در گذشت (الاعلام ۳۵۸/۷) .
- ۹- ابویحیی مالک بن دینار بصری از راویان حدیث و مرد پارسایی بود ، در سنہ ۱۳۱ھ در بصره بمرد (الاعلام ۱۳۴/۶) .
- ۱۰- اصل و ب : نیانی ؟ هو ابو محمد ثابت بن اسلم بصری بنانی ، یکی از اعلام حدیث که در حدود ۲۵۰ حدیث ازو نقل شده ، وی عابد صایم الدهر و پارسای بزرگ بود ، که در شباروزی ختم قرآن کردی وفاتش در حدود ۱۲۷ھ است (خلاصہ ۴۸) .
- ۱۱- محمد بن منکدر بن عبدالله قرشی تمیمی زاهد و محدث مدنی است که باچندین صحابه ملاقات کرد و در حدود ۲۰۰ حدیث را روایت کرده و بعمر ۷۶ ساله در گذشته است ۵۴ - ۱۳۰ھ (الاعلام ۳۳۳/۷) .
- ۱۲- اصل : السبخیانی ؟ هو ابوبکر ایوب بن ابی تمیمه کیسان سختیانی بصری تابعی و بزرگترین فقهاء زمان و زاهدان بود . وی از حفاظ حدیث است که در حدود ۸۰۰ حدیث را روایت کرده ۶۶-۱۳۱ھ (الاعلام ۳۸۲/۱) .
- ۱۳- ابوشبل علقمه بن قیس بن عبدالله بن مالک نخعی همدانی تابعی فقیه عراق و از راویان حدیث که واقعه صفین را دید ، و در غزوات خراسان شامل بود . و دو سال در خوارزم زیست ←

و ابراهیم النخعی^۱ و امام الائمه ابوحنیفه^۲ و ابو یوسف^۳ و محمد ابن الحسن^۴ و زفر^۵ و حسن ابن زیاد^۶ و عبدالله ابن مبارک^۷ . و هفتصد تن از تابعین و تبع تابعین چنین گفتند : که ما مؤمنیم حقا ، و از پس امام قرآن نخوانیم ، و وتر سه رکعت کنیم بیک سلام ، و قامت دو گانه^۸ کنیم و حدیث^۹ امام را حدیث^۹ داریم . و ایمان نکاهد و نیفزاید . و از پس هر نیک و بد نماز کنیم . و هر کس را^{۱۰} از اهل قبله بگناه کافر نخوانیم . و بر موزه مسح کشیم . و بآب اندک که استاده^{۱۱} باشد طهارت نکنیم . زیرا آنکه اصحاب رسول علیه السلام بدین^{۱۲} یافتیم ، و آن کسان که دین ما بدیشان^{۱۳} درست بود ، و اکنون هست بدیشان درست .

- ۱- ابو عمران ابراهیم بن یزید بن قیس بن اسود نخعی از اکابر تابعین و راوی صادق از اهل کوفه و فقیه عراق و امام است ۹۶/۴۶ هـ (الاعلام ۱/۷۶) . ۲- رک : پاورقی ص ۲۲ . ۳- رک : پاورقی ص ۴۳ . ۴- رک : پاورقی ص ۴۳ . ۵- زفر بن هذیل بن قیس عنبری از بنی تمیم (۱۱۰-۱۵۸ هـ) فقیه بزرگ از اصحاب امام ابوحنیفه و قاضی بصره و از ارباب رأی و مدونان نخستین کتب اسلامی بود (الاعلام ۳/۷۸) .
- ۶- ابوعلی حسن بن زیاد لؤلؤی کوفی قاضی و فقیه ، از اصحاب ابوحنیفه و اهل رأی و در سنه ۱۹۴ هـ قاضی کوفه بود ، از کتب او ادب القاضی و معانی الایمان و غیره است ، وفاتش ۲۰۴ هـ است (الاعلام ۲/۲۰۵) . ۷- ابو عبدالرحمن حافظ شیخ الاسلام عبدالله بن مبارک بن واضح حنظلی تمیمی مروزی فقیه و محدث و زاهد خراسانیست (۱۱۸-۱۸۱ هـ) صاحب کتاب الجهاد و الرقائق (الاعلام ۴/۹) . ۸- ب : دو گانه اصل : دو کا ؟ ۹- ب : حدیث ؟ ۱۰- ب : و کس را از اهل قبله کافر . ۱۱- ب : ایستاده . ۱۲- ب : برین . ۱۳- ب : با ایشان .

→ و مدنی در مرو بود ، در سنه ۶۲ در کوفه بمرد (الاعلام ۵/۴۸) .

۱۴- شاذان بن ابراهیم بصری که پدر محمد بن شاذان باشد (الفوائد البهیة ۸۳) .

۱۵- کذا در اصل : در تبع تابعین چنین شخصی شناخته نشد . اما باذان یا باذام در عصر نبوی بود (المعارف ۴۷۹) .

و اما از فقہا و صالحین: چون احمد حرب نشاپوری^۱ و احمد حفص^۲
و احمد ابن جعفر^۳ و محمد ابن قابیل^۴ و عصام ابن یوسف^۵ و شداد حکیم^۶
و خلف ایوب^۷ و داؤد ابن معاذ^۸ و علی ابن اسحاق^۹ و علی ابن حکیم ابن
جعفر^{۱۰} و شیخ ابولیت سمرقندی^{۱۱} و ابو حفص صغیر بخاری^{۱۲} و عبدالله ابن

- ۱- احمد بن حرب زاهد نشاپوری از ابدال و اصحاب ابن کدام و راویان حدیث است که احوال او در تاریخ حاکم به تفصیل نوشته شده، عمرش ۵۸ سال بود و در سنه ۲۳۴ هـ در گذشت (میزان الاعتدال ۱/۴۲). ۲- ابو حفص احمد بن حفص مشهور به الکبیر بخاری فقیه و مفتی مشهور، که فقه را از محمد بن حسن و شمس الائمہ آموخت و رئیس حنفیان بخارا بود، متوفا در رمضان ۲۶۴ هـ (الفوائد البهیة ۱۹). ۳- این نام چند نفر مشهور اند مانند: احمد بن جعفر و کیعی از کبار حفاظ حدیث متوفا ۲۱۵ هـ و احمد بن جعفر بن محمد مشهور به ابن المنادی عالم تفسیر و حدیث (۲۵۶-۳۳۶ هـ) و احمد بن جعفر بن حمدان مشهور به ابوبکر قطیعی، عالم حدیث و مسند عراق (۲۷۳-۳۶۸ هـ) و غیره. که تعیین این شخص در بین این رجال مشکل است. ۴- این نام در کتب رجال دیده نشد. شاید صحیح آن محمد بن مقاتل محدث مروزی باشد، که راوی متقن است. بخاری وفاتش را در سنه ۲۲۶ هـ نوشته (خلاصه ۳۰۷) ب: بن قابیل؟ ۵- عصام بن یوسف بلخی برادر ابراهیم بن یوسف محدث است متوفا در بلخ سنه ۲۱۵ هـ (میزان الاعتدال ۲/۱۹۶). ۶- شداد بن حکیم بلخی قاضی از اصحاب زفر متوفا ۲۲۰ هـ (الفوائد ۸۳). ۷- خلف بن ایوب از اصحاب زفر و ابویوسف، وی فقیه زاهد و محدث عامری، بلخی معروفست متوفا ۲۰۵ هـ (الفوائد ۷۱). ۸- داؤد بن معاذ عتکی ابن بنت مخلد بن حسین متوفا ۲۳۳ هـ (خلاصه ۹۴). ۹- علی بن اسحاق بن راطة مخرمی محدث و فقیه متوفا ۳۰۶ هـ (میزان ۲/۲۱۸). ۱۰- کذا در اصل و ب: در کتب رجال دیده نشد. علی بن حکیم بن ازهر سمرقندی زاهد فقیه متوفا ۲۳۵ هـ است؟ (خلاصه ۲۳۱). ۱۱- ابواللیث امام الهدی نصر بن محمد بن احمد بن ابراهیم سمرقندی از ائمه حنفیان و زاهدان و متوفان و مؤلفان مشهور است متوفا ۳۷۳ هـ (الاعلام ۸/۳۴۸): ۱۲- در اصل و ب: ابو حفص کبیر است. چون ذکر پدرش ابو حفص کبیر قبلاً گذشت در اینجا مراد ابو حفص صغیر محمد بن احمد بن حفص پسرش خواهد بود (جواهر ۲/۱۰ و الفوائد ۱۹)

سلمویه [۱۱۰] بن یزید القاضی^۱ و عبدالله ابن جعفر ابن حفص^۲ و ابو عبدالرحمن ابی لیث؟^۳ و ابو یعقوب الابدادی؟^۴ و ابو سلیمان الجوزجانی^۵ و ابو عمر الضریر^۶ و ابو القاسم الصفار^۷ و ابو بکر الاسکافی^۸ و ابو نصر محمد ابن سلام^۹ و ابو عبدالله محمد ابن سلمه^{۱۰} و ابو احمد ابن العیاضی^{۱۱} و ابو بکر ابن اسمعیل^{۱۲} و احمد

- ۱- اصل : و ابو عبدالله ابن سام و ابو القاضی . ب : ابو عبدالله ابن اسام و اسام القاضی ، که صحیح آنرا نیافتیم . بنام عبدالله بن مسلم یا سلیم در کتب رجال ، اشخاص متعدد مذکور اند . بظن غالب صحیح آن مانند متن است . زیرا عبدالله بن سلمویه (سلمه) ابن یزید القاضی فقیه نشاپوریست که مدتها قضای نشاپور داشت ، و امام جامع الشریع و محدث بزرگ بود متوفی (۲۹۸ هـ) در ربیع الآخر (جواهر ۱/ ۲۷۶) .
- ۲- اصل : ابو عبدالله ابن جعفر و ابن حفص ب : و ابو عبدالله ابن جعفر و ابو حفص؟ هو ابو علی عبدالله بن جعفر رازی فقیه و محدث از اصحاب محمد بن سماعه در حدود ۲۰۰ هـ (جواهر ۱/ ۲۷۲) . ۳- کذا در اصل و ب : بنام عبدالرحمن چند نفر در رجال حدیث مذکور اند . که تشخیص این شخص مشکل است (رک: میزان الاعتدال ۳/ ۳۶۸) در راویان احادیث یکنفر عبدالرحمن بن سالم لیثی موجود است میزان ۲/ ۱۱۰۶ و این شخص را هم همین ابو عبدالرحمن نتوان شمرد . ۴- کذا در اصل و ب : اصلش یافته نشد . ۵- هو موسی بن سلیمان جوزجانی فقیه خراسان (رک: و در قیاس ۵۹) . ۶- ابو عمر الدوری ضریر شیخ قراء در بغداد بود ، که نامش حفص بن عمر است (میزان ۳/ ۳۷۲) هو ابو عمر حفص بن عبدالرحمن بن عمر بن فروخ بلخی فقیه معروف و قاضی نشاپور و افقه اصحاب ابوحنیفه از خراسانیان . متوفی در ذیقعده ۱۹۹ هـ (جواهر ۱/ ۲۲۱) . ۷- ابو القاسم احمد بن حم صفار بلخی ، که از فقیه ابو جعفر هندوی نقل نماید ، و از فقیهان معروف بود ، متوفی ۳۳۶ هـ وی منسوبست به صفار بن یزید خانواده علماء (جواهر ۲/ ۲۶۳) . ۸- ابو بکر محمد بن احمد اسکافی بلخی . امام کبیر و فقیه حنفی بزرگ است متوفی ۳۳۶ هـ (جواهر ۲/ ۲۳۹) . ۹- ابو نصر محمد بن سلام بلخی از فقهاء بزرگ حنفی است ، متوفی در سنه ۳۰۵ هـ (جواهر ۲/ ۲۶۸) . ۱۰- ابو عبدالله محمد بن سلمه فقیه معروف و شاگرد ابو سلیمان جوزجانی است که او را بلخی هم شمرده اند و بعمر ۸۷ در سنه ۲۷۸ هـ مرده است (الجواهر ۲/ ۵۶) . ۱۱- اصل و ب : العیاض؟ هو ابو احمد نصر بن ابی نصر احمد بن عباس العیاضی فقیه

ابن ابراهیم الضریر^۱ و ابو حسن النقاد^۲ .

همچنین چهارصد تن از امامان خراسان و عراق هم برین بودند ، که یاد کردیم ، همه امامان هدی و کدخدایان دین و بزرگان امت .
و اما زاهدان و ابدالان و عابدان چون :

صالح مری^۳ و ذوالنون مصری^۴ و فضیل عیاض^۵ و ابوبکر وراق

۱- کذا در اصل . ب: حمید بن ابراهیم الضریر ، در کتب رجال به تحقیق نرسید
ابوبکر احمد بن ابراهیم بن اسماعیل بن عباس اسماعیلی جامع فقه و حدیث و ریاست بود
متوفی ۳۷۰ هـ و اندی (طبقات الفقهاء ۹۵) و همچنین احمد بن ابراهیم بن محمد فقیه
زاهد بغولتی نشابوری متوفی ۳۸۳ هـ است (الجواهر ۱ / ۵۵) شاید یکی ازین احمدین
مراد باشد . اما بلقب ضریر حمیدالدین علی بن محمد مشهور است که فقیه مابعد متوفی
۶۶۶ هـ باشد و درینجا مراد شده نمیتواند . ۲- ب: ابوالحسن النعار ؟ این
شخص شناخته نشد . شاید مراد ابوالحسن علی بن عبدالرحیم واسطی صوفی مشهور به
القناد باشد ، از ائمه صوفیان و راوی کلام حسین بن منصور حلاج (الانساب سمعانی ۶۴۲) .
۳- اصل : مری ب : مرین ؟ که صحیح آن مری است منسوب به مره بن حارث بن
عبدالقیس ، هو صالح بن بشیر بصری از موالی بنی مره و راویان حدیث است که از ثابت
و حسن و ابن سیرین روایت کرده ، و هم از و عراقیان روایت کرده اند . وی زاهد و صوفی
معروفست (اللباب ۲ / ۱۲۹) ذکر صالح مری در کتاب اللمع هم آمده (ص ۳۵۴) وی
از اولیای صاحب کرامات بود (ص ۳۹۷) . ۴- هو ثوبان بن ابراهیم اخیمی مصری
از موالی نوبی و زهاد و صوفیان معروفست که در سنه ۲۴۵ هـ در جزیره مصر وفات یافته
در باره شرح حالش رجوع کنید به طبقات الصوفیه ۱۵ - حلیة الاولیاء ۳۳۱ / ۹ - طبقات
الشعرانی ۸۱ / ۱ - الرسالة الفشیریة ۱۰ - وفيات الاعیان ۱ / ۱۲۶ - صفة الصفوة ←

→ زاهد و عالم لسان خراسان و ماوراءالنهر است (حدود ۳۶۰ هـ) که پدر و برادرش ابوبکر
محمد بن احمد عیاضی از فقهاء مشهوراند (الجواهر ۲ / ۲۳۷) . ۱۲- ابوبکر بن
اسماعیل معروف به اسماعیلی از اقران ابی حفص کبیر است که در اخراج امام بخاری
از بخارا دستی داشت (الجواهر ۲ / ۲۳۹) نامش محمد بن اسماعیل بن مهران نشابوری
از حفاظ حدیث است متوفی ۲۹۵ هـ (الاعلام ۶ / ۲۵۹) .

ترمذی^۱ و احمد خضرویه^۲ و ابوبکر الواسطی^۳ و ابویزید بسطامی^۴ و ابراهیم

- ۱- هو ابوبکر محمد بن عمر حکیم ترمذی و مقیم بلخ و مشهور به وراق صوفی و محدث و زاهد معروفست، که شاگرد حکیم ترمذی بود متوفاً ۲۸۰ هـ (التعرف) رک: طبقات سلمی ۲۲۱ و حلیه ۲۳۵/۱ و صفه ۱۳۹/۴ و طبقات شعرانی ۱۰۶/۱- و الرساله ۲۹ و نقایح الافکار ۱۶۶/۱ و طبقات هروی ۲۶۱ و نفحات ۱۲۴ و تذکره ۸۳/۲ و کشف المحجوب باب ۱۱ و اللمع ۶۲ و فردوس المرشديه ۲۲۲ و مصباح ۸۶ و غیره.
- ۲- هو ابو حامد احمد بن خضرویه بلخی از مشایخ بزرگ خراسان و متوفاً ۲۴۰ هـ است که قبرش تا کنون در بلخ مشهور است برای حاش رجوع شود به نفحات ۵۷ و تذکره ۱/۲۴۰ و صفه ۱۳۷/۴ و طبقات هروی ۸۲ و خزینه الاولیاء ۱۴۰/۲ و کشف المحجوب باب ۱۱ و شرح تعرف ۹۸ و حلیه ۴۲/۱۰ و طبقات سلمی ۱۰۳ و شعرانی ۱/۹۵ و قشیریه ۲۱ و تاریخ بغداد ۱۳۷/۴ و سیر اعلام ۱۲۹/۸ و غیره. ۳- اصل: الواسطی؟ هو محمد بن موسی مشهور به ابن الفرغانی و منسوب به مقام واسط مرو و اصلش از فرغانه است، وی امام توحید و علم اشارت بود، متوفاً در مرو بعد از ۳۲۰ هـ. رک: سلمی ۳۰۲ و نفحات ۱۷۰ و المنتظم ۲۶۲/۶ و اللمع ۳۸ و تذکره ۲۰۸/۲ و اسرار التوحید ۲۱۶ و فردوس ۷۵ و سفینه الاولیاء ۱۴۵ و خزینه ۱۸۹/۲ و شرح تعرف ۱۰۶ و طبقات هروی ۳۶۲. ۴- ابویزید طیفور بن عیسی بن سروشان بسطامی زاهد و صوفی بسیار معروف خراسانی و لادتش ۱۸۸ هـ و وفاتش ۲۶۱ هـ در بسطامست. رک: طبقات سلمی ۶۷ و وفیات ۱/۲۴۰ و میزان الاعتدال ۱/۴۸۱ و حلیه ۱۰/۳۳ و شعرانی ۱/۶۵ و دائرة المعارف اسلامی ۳/۳۳۱ و طبقات هروی ۸۷ و نفحات ۵۹ و خزینه ۱/۵۱۹ و صفه ۴/۸۹ و کشف باب ۱۱ و تذکره ۱/۱۱۵ و اسرار ۱۵۱ و اللمع ۳۶ و غیره و فردوس ۱۱/۴۱۱ و سمعانی ۸۱ و شرح تعرف ۹۶ و مصباح -
- ۴/۲۸۷ - شذرات الذهب ۲/۱۰۷ - مرآة الجنان ۲/۱۴۹ - تاریخ بغداد ۸/۳۹۳ البدایه ۱۰/۳۴۷ - سیر اعلام ۸/۱۴۲ - تذکره الاولیاء عطار ۱/۹۸ و غیره.
- ۵- هو ابوعلی فضیل بن عیاض بن مسعود تمیمی شیخ حرم و از اکابر زاهدان و محدثین است که امام شافعی هم احادیث را از او گرفته است، تولدش در سمرقند ۱۰۵ هـ و نشو و نمایش در ابیورد خراسان و وفاتش در مکه ۱۸۷ هـ است. برای احوال او رجوع شود به طبقات الصوفیه ۶- و تذکره الحفاظ ۱/۲۲۵ و تهذیب ۸/۲۹۴ و الجواهر ۱/۴۰۹ و صفه ۲/۱۳۴ و حلیه ۸/۸۴ و وفیات ۱/۴۱۵ و طبقات هروی ۲۸ و تذکره عطار ۱/۶۵ و غیره.

الادھم^۱ و شقیق ابراہیم^۲ و حاتم اصم^۳ و اسلم الزاهد^۴ و حامد اللقاف^۵ و

۱- ابو اسحاق ابراہیم بن ادھم بن منصور تمیمی بلخی زاهد و صوفی مشہور خراسان کہ قصص او در کتب تصوف مشہور است متوفی در سوفتن بلاد روم ۱۶۱ ھ . رک : دائرۃ المعارف اسلامی ۳۳/۱ و فوات الوفیات ۳/۱ و تہذیب ابن عساکر ۲/۱۶۷ و البدایہ ۱۰/۱۳۵ و حلیہ ۲/۳۶۷ و مناوی ۱/۷۳ و کشف باب ۱۱ و صفہ ۴/۱۲۷ و طبقات ہروی ۵۶ و خزینہ ۱/۲۳۱ و تذکرہ ۱/۴۷ و اللمع بسا صفحات و فردوس ۶۹ و ۳۰۷ و شرح تعرف ۹۱ و سلمی ۲۷ و شعرانی ۱/۸۱ و قشیریہ ۹ و شذرات ۱/۲۵۵ و مرآة ۱/۳۴۹ و سیر اعلام ۶/۱۴ و غیرہ .

۲- ابوعلی شقیق بن ابراہیم بن علی ازدی بلخی زاهد و صوفی و از مشاہیر مشایخ خراسان و مجاہدین بود کہ در غزو کولان ماوراء النہر در سنہ ۱۹۴ ھ شہید شد . نخستین کسی است کہ در خراسان از احوال صوفیان سخن گفت . رک : سلمی ۶۱ و فوات ۱/۱۸۷ و حلیہ ۸/۵۸ و شعرانی ۱/۶۵ و تہذیب ابن عساکر ۶/۳۲۷ و میزان ۱/۴۴۹ و لسان المیزان ۳/۱۵۱ و نفحات ۵۱ و تذکرہ ۱/۱۶۴ و طبقات ہروی ۷۲ و قشیریہ ۱۶ و شذرات ۱/۳۴۱ و مرآة ۱/۴۴۵ و مصباح ۳۸۹ و ریحانۃ الادب ۲/۳۳۲ و صفہ ۴/۳۳ و غیرہ .

۳- ابو عبدالرحمن حاتم بن عنوان بن یوسف معروف بہ اصم از قدیمان مشایخ خراسان و اہل بلخ ، محدث و صوفی بزرگست کہ در بغداد با امام احمد حنبل ملاقات کرد ، اورا لقمان امت گفته اند . در سنہ ۲۳۷ ھ در واشگرد ماوراء النہر از جہان رفت . رک : سلمی ۹۱ و ہروی ۸۳ و الملباب ۱/۵۷ تاریخ بغداد ۸/۲۴۱ و حلیہ ۸/۷۳ و صفہ ۴/۱۳۴ و قشیریہ ۲۰ و شعرانی ۱/۹۳ و شذرات ۲/۸۷ و مرآة ۲/۱۱۸ و سیر اعلام ۸/۱۲۹ و تذکرہ ۱/۱۰۵ و خزینہ ۲/۱۳۹ و سفینہ ۱۲۵ و مصباح ۳۸۹ .

۴- شناختہ نشد .

۵- اصل : اللقاف؟ نام وی ابوعلی حامد بن محمود بن حرب نشابوری است کہ در طبقات سلمی (ص ۶۳) بہ لقب لقاف ذکر شد ، و از حاتم اصم روایت میکرده ، وی از پیشروان قراء نشابور است متوفی در سنہ ۲۶۶ ھ (غایۃ النہایہ ۱/۲۰۲) .

→ ۱۱۱-۲۸۰ و مرآة الجنان ۲/۱۷۳ و البدایہ ۱۱/۳۵ و سیر اعلام ۹/۱۸ .

معاذ النسفی^۱ و ابراهیم السمرقندی^۲ و عمر ابن اعجلان^۳ و ابو عمران^۴ و ابو عبید^۵ و ابوز کریا^۶ و حسین واسطی^۷ و عبدالله انطاکی^۸ و عتبه الغلام^۹ و احمد نصرعتکی^{۱۰} و ابو عتیان الزاهد^{۱۱} و ابوبکر الملبله^{۱۲} و صالح الاسود^{۱۳}

- ۱- شناخته نشد . ۲- ابو اسحاق ابراهیم بن حسین بن هارون دقاق سمرقندی که ابوسعید ادریسی ذکر او را در تاریخ سمرقند آورده او از بزرگان مذهب حنفی و خداپرستان صالح و فاضل بود که ضیاع زیادی را وقف اهل مذهب خود نمود وفاتش (۳۹۰ هـ) است وی صحیح ترمذی را از حافظ لؤلؤی خوانده بود . (الجواهر ۱/۳۷)
- ۳- کذا در اصل ؟ شناخته نشد . ب : عمران بن عجلان ؟ ۴- به تحقیق شناخته نشد . شاید مراد ابو عمران مزین رازی باشد در حدود ۳۲۰ هـ (طبقات هروی ۳۲۸) و او را ابو عمران کبیر هم گفته اند (سلمی ۲۸۸) . ۵- به تحقیق شناخته نشد . شاید مراد ابو عبید محمد بن حسان بصری باشد متوفی ۲۴۵ هـ . رک : طبقات هروی ۲۴۴ و نفحات ۱۱۴ و صفه ۲۱۶/۴ و اللمع ۱۶۲ و سلمی ۱۷۶ و نتایج ۱/۱۶۱ و مصباح ۲۱۹ و غیره . ۶- به تحقیق شناخته نشد ، يك نفر ابو زکریا جمال در طبقات سلمی ۸۸ مذکور است که در حدود ۲۰۰ هـ معروف کرخی را دیده بود .
- ۷- اصل : اوسطی ؟ ب : واسطی . و حسین بن احمد بن سعید واسطی در بغداد با ابو عبدالله دینوری میزیسته در حدود ۳۵۰ هـ (سلمی ۵۱۶) . ۸- ابو محمد عبدالله بن خبیق بن سابق انطاکی از زاهدان صوفیه که در طریقه تصوف نوری بود در حدود ۲۵۰ هـ . رک : سلمی ۱۴۱ و حلیه ۱۶۸/۱۰ و صفه ۲۵۴/۴ و طبقات شعرانی ۱/۹۷ و قشیریه ۲۳ و دائرة المعارف بستانی ۱۱/۵۰۲ . ۹- وی از معاصران حسن بصری و ذوالنون . رابعه در حدود ۱۰۰ هـ و مقبول اهل دل بود (رک : تذکره عطار ۱/۵۱) . ۱۰- عتبه بن سعید بن مسعود منسوبست به عتیک قبیله ای از ارد عرب . ولی احمد نصر شناخته نشد . ۱۱- کذا در اصل شناخته نشد . ب : ابو عیان الزاهد و ابوتراب الزاهد . ۱۲- کذا در اصل . ب : شناخته نشد . ۱۳- شناخته نشد .

و ابوبکر الاصم^۱ و حساد البخاری^۲ و عمرک المهاد^۳ و احمد برم^۴ و یوسف العراقی^۵ و ابو احمد ابن محمد البزاز^۶ و ابوالقاسم الحکیم السمرقندی^۷. همه چنین گفتند : که ما مؤمنیم حق ، و وتر سه رکعت گذاردیم بیک [۱۱۱] سلام و بایمان خود بشک نباشیم ، و ایمان نکاهد و نیفزاید . و قامت دوگان دوگان کنیم ، و از پس امام قرآن نخوانیم ، و دست بر نداریم مگر به تکبیر اول . و هیچ کس را از اهل قبله سخن نگوییم مگر بخیر ، و همه از خدای عزوجل ترسانیم و همه از خدای عزوجل امیدواریم . و همه امامان خراسان و عراق را بدین^۸ یافتیم ، و همه کسان که قول ایشان مقبول بود . و کرا زهره آن باشد که این را مخالف شوده مگر مبتدع یا هوادار یا ضال باشد . و اندرین باب پانصد خبر است .

اما این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله چهل و ششم

آنست : که حدیث^۹ امام را حدیث بینی ، و هر که جز این داند از پس وی نماز روا نباشد . زیرا که رسول علیه الصلوة والسلام گفت : الإمام ضامن والمؤذن مؤتمن^{۱۰} . امام ضامن قومست و مؤذن امین . چون تو نماز تنها کنی و امام تنها . پس چه چیز نماز قوم را ضامن باشد؟ پس اگر کسی نماز خود کردی ، حدیث امام حدیث نبودی ، نماز جماعت را چه فضل بودی ؟

۱-۲- شناخته نشدند . ۳- پ : عمر المهاد ؟ ۴- ب : احمد مریم ؟
 ۵-۶- شناخته نشدند . ۷- رک : پاورقی ص ۱۸ . ۸- ب : برین .
 ۹- حدیث : حالت بی وضویی . ۱۰- این حدیث صحیح را ابوداؤد و ترمذی و ابن حبان در صحاح خود و بیهقی در سنن از ابوهریره و احمد در مسند خود از ابی امامه روایت کرده اند (جامع الصغیر ۱۲۳) .

پس چون اول گویی بی مسح روا نباشد (؟) و چون امام جنب باشد گویی قوم را نماز روا نباشد^۱ پس بحقیقت بدانکه : هرگز نماز^۲ جماعت نکرده و فضل نماز جماعت را دریافته .
این مقدار بس باشد خردمند را .

مسئله چهل و هفتم

آنست [۱۱۲] به آب اندک ایستاده طهارت روا نباشد، و آب اندک کم از يك من نباشد . زیرا آنکه رسول علیه السلام ، از يك من آب طهارت کرد و از چهار من غسل کرد . و کمترین آب آبدس^۳ يك من است . و کمترین آب غسل چهار من است . و هر آبی که بجنبانی، از يك جانب ، دیگر جانب نجسند و مر آنها گذر نباشد ، ازان آب طهارت کرد^۴ روا باشد . و هر حوض که ده در ده نباشد ، ازان آب طهارت کرد^۴ روا نباشد . و هر که به آب اندک طهارت روا بیند^۵ ، از پس او نماز روا نباشد ، و آنکس هوادار باشد^۶ .
و گفت رسول علیه السلام : که گزیدگان^۷ آنهایند ، که به آب اندک آبدست کرد و اسراف نکرد در آب ریختن .

و خواجه (ابو) حسن کرخی^۸ گوید ، حال آبدست سه است :
اول کسی که استنجا کند و بر موزه مسح نکند، آب يك من نیم بیاید .

- ۱- ب : باشد . این جملات مبهمند شاید سقطی داشته باشند . ۲- ب : هرگز يك نماز .
 - ۳- کذا در اصل : چند سطر بعد آبدست است به معنی وضو . ب :
 - آبدست . ۴- اصل : طهارت کرد . ب : طهارت کردن . ۵- ب : آب اندک بیند .
 - ۶- ب : بود . ۷- گزیدگان : نخبه و مردم برگزیده . ۸- ب :
- ابوالحسن در اصل خواجه حسن است . چون باین نام فقیهی بین حنفیان مشهور نیست باید صحیح آن ابوالحسن باشد ، که نامش عبیدالله بن حسین بن دلال بن دلهم کرخی است و او فقه حنفی را از ابوسعید بردی و او از اسماعیل بن حماد بن امام ابوحنیفه ←

و اگر استنجا نکند و مسح موزه بکند ، نیم من آب بس باشد .
 اگر استنجا نباید کرد ، و بر موزه مسح (نه) باید کشید . یا استنجا
 باید کرد و بر موزه مسح نباید کرد^۱ يك من آب بس باشد .
 این مقدار بس باشد خردمند را .

مسئله چهل و هشتم

آنست : که مسح بر موزه حق است و حق بیند . و چون بر موزه مسح
 کشد ، چون موزه بیرون کند پای باید شست ، و اگر نشوید از پس آن نماز
 روا نباشد . و هر که بر موزه مسح روا نه بیند ، و بر پای برهنه روا بیند ، او
 هوادار و شیعی [۱۱۳] و رافضی باشد .
 این مقدار بس باشد خردمند را .

مسئله چهل و نهم

آنست: که اگر کسی را از اندام خون رود یا ریم، یا آنچه بدین ماند
 و روان باشد ، طهارتش تباه شود . و هر که فصد و یا حجامت کند و نماز کند،
 نمازش روا نبود . و از پس آن نماز روا نبود . و آن هوادار باشد .
 این مقدار بس باشد خردمند را .

۱- اصل : نباید کرد .

→ فرا گرفته بود، و رئیس مجتهدین در مسائل است. المختصر و شرح الجامع الصغير
 و شرح الجامع الكبير از تألیفات اوست . تولدش در کرخ و نیمه شعبان ۲۶۰ هـ و وفاتش
 بقول مرآة الجنان (۳۴۰ هـ) در بغداد است (الاعلام ۳۴۷/۴ والفوائد ۱۰۹ و
 بروکلیمان ۲۹۵/۱) .

مسئله پنجاهم

آنست : که ایمان نکاهد و نیفزاید. زیرا آنکه زیادت و نقصان کفر است. پس اگر کسی گوید : که حق تعالی گفت : **يَزِدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ** ^۱ . مفسران گفته است ^۲ : که ایمان اینجا یقین است، و هیچ کس از علما نگفته اند، که ایمان بکاهد یا بیفزاید . و قرآن را ظاهر است و باطن . باطن قرآن را برای خود تفسیر نشاید گفتن . که رسول گفت **عليه الصلوة والسلام** : هر که قرآن را برای خود تفسیر کند، گویا جای خویش در آتش ساخته باشد ^۳ . و حق تعالی گفت : **وَسْئَلِ الْقَرِيَةَ الَّتِي** ^۴ و ظاهر آن باشد : که دیه بپرس ! و مراد اهل دیه است .

و جای دیگر گفت : **إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ** ^۵ و معنی سفیه و احمق خواهد .

و جای دیگر گفت : **فِيَا تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْئِي فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ** ^۶ . یعنی الی کتاب الله .

و جای دیگر گفت : **يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ** ^۷ . معنی آن باشد : که یا عالم . و در قرآن چنین بسیار است و تفسیر بیاید دانست و تاویل تا خطا نکنی .

۱- قرآن - الفتح ۴ یعنی : تا بیفزایند گروهش - یعنی یقین - بازگوش ایشان (طبری ۱۷۱۰) . ۲- ب : گفته اند . ۳- من قال فی القرآن برأیه فایتنبوا مقعده من النار . این حدیث صحیح را ترمذی در صحیح خود از ابن عبیدس روایت کرده (تیسیر ۱/۸۴) ب : بدوزخ ساخته باشد . ۴- قرآن یوسف ۸۲ یعنی : بپرس ازان دهی را آنکه بودیم اندران (طبری ۷۵۴) . ۵- قرآن هود ۸۷ یعنی : که توی تو بردبار و خردمند (طبری ۷۲۱) . ۶- قرآن النساء ۵۹ یعنی : اگر پیکار کنید اندر چیزی ، بازگردانید آنرا سوی خدای و پیغامبر (طبری ۳۰۲) . ۷- قرآن الزخرف ۴۹ یعنی : ای جادو (دانا) بخوان ما را (طبری ۱۶۶۱) .

و موسیٰ^۱ [۱۱۴] ابن کبیر گفت : ما چند تن بودیم ، برسولی بنزدیک عمر ابن عبدالعزیز رفته بودیم . از آن پرسیدیم از زیادت و نقصان ایمان . گفت : اگر ایمان بنده بکاستی، پس روزگار بر نیامدی که ایمان بنده همه از وی بشدی، و چون بشودی لابد کفر دراید .

و رسول گفت علیه الصلوة والسلام : هر که گوید مؤمنم انشاءالله . هر آینه از امر حق تعالی بیرون آید^۲ . و هر که گوید: بکاهد و بیفزاید ، آنرا از ایمان هیچ نصیب نیست^۳ . و هر که گوید: قرآن مخلوق است آن کافر است . و ابوهریره روایت کند که رسول را علیه الصلوة والسلام سؤال کردند از (ز) یادت و نقصان ایمان . گفت رسول علیه السلام : که زیادت و نقصان گفتن کفر است . ایمان زیاده و نقصان نشود .

و عون ابن عبدالله^۴ گفت: اگر بکاهد^۵ ایمان مرد، چون از خانه بیرون آید ، تا باز بخانه شود ، نداند که از ایمان آن چند مانده است ، و چند شده است ؟ زیرا که مردم^۶ از گناه خالی نیستند و رسول علیه السلام گفت : مقرر باشید بایمان خود، و خود را مؤمن نام کنید . پس گفت: بخدای عزوجل سوگند یاد کنم که همچنانکه کردار نیک ، کافران را از کفر بیرون نیارد تا

۱- اصل : وسی ابن ؟ ب : موسی ابن کبیر . ۲- دیلمی درمسند الفردوس

این حدیث را آورده : من قال انا مؤمن (انشاءالله) فهو کافر (کنوز الحقائق- مناوی).

۳- درین باره اختلافست درمسند دیلمی چنین حدیث است : الایمان قول وعمل یزید و

ینقص ... درحالیکه امام احمد درمسند خود چنین نقل نموده : الایمان یزید ولا ینقص

(کنوز مناوی) مذهب اکثر اهل سنت لایزید ولا ینقص است . ۴- ابو عبدالله عون

ابن عبدالله بن عتبہ بن مسعود هذلی کوفی زاهد محدث که از پدر خود وعائشه وابن عباس

روایت میکرد وبقول بخاری بعد از ۱۲۰ هـ در گذشته (خلاصه تذهیب الکمال ۲۵۳) .

۵- ب : بکاهیدی . ۶- ب : مرد .

مسلمان نشود ، همچنین کردار بد مؤمن را از مسلمانی بیرون نیاورد تا کافر نشود . زیرا آنکه حق تعالی [۱۱۵] گفت : **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ** ^۱ . گفت : امروز دین بر شما تمام کردم .

پس دانستیم که ایمان نگاهد و نیفزاید .

پس این مقدار (بس) باشد خردمند را .

مسئله پنجاه و یکم

آنست که بدانی : که امر از محبان ، بجهت محبت بر نخیزد . و هر که گوید بر نخیزد ، آن هوادار باشد ، و آنرا مرجیئی ^۲ خوانند .

پس بدانکه هیچ کس بر خدای تعالی دوست تر از رسول علیه السلام نبود . و آن چندان طاعت کرد ، که هر دو پشت پای مبارکش ورم کرده بود ^۳ . گفتند : یا رسول الله ! بر خود چندین رنج می نهی ! و حق تعالی گفته است : **يَغْفِرُ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ** ^۴ . گناه اول و آخر بیامرزیده است ^۵ . رسول علیه السلام گفت : **أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا** ؟ حق را بنده شاکر نباشم ؟ و جای دیگر گفت : **طه** ، **مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى** ^۶ . یعنی قرآن را بتو بدان (نه) فرستادیم ، تا تو بر خود رنج نهی ! نیمی از شب بخسب ، و نیمی نماز کن ! تا نیمه امت بشفاعت تو در بهشت شوند . (و نیمه بی برحمت من در بهشت شوند) ^۷ .

۱- قرآن - العائده ۳ ۲- رك : پاورقی ص ۳۸ ۳- ب : ورم آورده

بود . ۴- قرآن - الفتح ۲ یعنی : تا بیامرزد مر ترا خدای ، آنچه پیش رفتت از گناه تو و آنچه پس آید (طبری ۱۷۱۰) . ۵- ب : اوقات و آخرت را بیامرزیده است . ۶- قرآن طه ۱ یعنی : می سوگند یاد کند خدای به حمد ، که نه فرستادیم ما بر تو این قرآن را ، تا تو رنج بر خود بنهی (طبری ۹۸۶) . ۷- جمل بین قوسین در اصل نیست ، از (ب) گرفته شد .

پس بدانکه : هر که دعوی دوستی خدای کند عزوجل ، باید که چهار چیز در وی مرکب باشد :

اول : آنکه در فرمانهای خدای عزوجل تقصیر نکند .

دویم : از نهیهایش دور باشد .

سیم : آنکه (به) همه حکمهایش راضی باشد .

چهارم : آنکه بر خلق خدای تعالی مهربان باشد .

پس هر که گوید : من دوست خدایم عزوجل . بنا کردن نماز و روزه من و کردن گناه بر من نگیرد ، آن زندیق باشد . و درخبر است : که ابراهیم صلوة الله علیه [۱۱۶] چون در نمازشدی ، طپیدن دل آنرا از یک میل شنیدیدی . و چون رسول علیه السلام در نماز در آمدی ، دلش چون دیگ بجوش آمدی . پس امر خدای تعالی از مصطفی صلی الله علیه وسلم برنخواست^۱ بسبب محبت ، و نیز از ابراهیم بسبب خلت^۲ و از انبیا بسبب شوق برنخواست^۳ از دیگر چون برخیزد ؟

و بدانکه دوستی خدای تعالی آنست : که فرمانهای آنرا پیش روی^۴ و از نهیهایش دور باشی ! و متابعت سنت مصطفی صلی الله علیه وسلم باشی و هر که فرمانهای خدای عزوجل (را) مطیع نباشد ، و سنت رسول را متابعت نبود ، آن فاسق است و فاسق سزاوار دوستی نباشد . قوله تعالی **إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي**^۵ و این آیت دلیل است : که امر از محبان برنخیزد . پس این مقدار بس باشد خردمند را .

۱- اصل و ب : برنخواست . ۲- خلت : دوستی . ۳- اصل : نخواست .

۴- ب : پس بروی . ۵- قرآن - آل عمران ۳۱ یعنی : اگر هستید که دوست

دارید خدای را متابعت کنید مرا (طبری ۲۰۳) .

مسئله پنجاه و دویم

آنست که بدانی: که ترسیدن از خوف خاتمت، حق است. زیرا آنکه حق تعالی گفت: **الْأَخَافُوا**^۱ گفت: **مترسید**^۲! و **مترس** آنرا گویند که **بترس!** پس بنده مؤمن آنست: که میان خوف و رجا باشد. و از خوف خاتمت **بترسد**.

زیر آنکه رسول صلی الله علیه وسلم گفت: که حق تعالی دو ترس و دو ایمنی^۳ در یکجای جمع نکند. هر که درین جهان ایمن باشد، دران جهان **بترسد**^۴. و هر که درین جهان **بترسد**، از خوف خاتمت ایمن باشد. و حق تعالی گفت: **الْأَخَافُوا وَ لَا تَحْزَنُوا**. و این در وقت مرگ باشد [۱۱۷] که فرشتگان در گوش بنده گویند: **مترس!** و اندوه مدار! و اگر کسی نترسیده باشد، این معنی آنرا نباشد که **مترس** و اندوه مخور! و ترسیدن بر همه خلق واجبست. زیرا آنکه حق تعالی گفت: **وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ**^۵. و جای دیگر گفت: **فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ**^۶. و جای دیگر گفت: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ لَتَنْظُرَ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ**^۷.

پس هر کسی (که) از خوف خاتمت ایمن باشد، آن هوادار باشد و

- ۱- قرآن - فصات ۳۰ : تنزل عليهم الملائكة الاتخافوا ولا تحزنوا . یعنی :
- فروآید بر ایشان فرشتگان که مه ترسید و مه تیمار دارید (طبری ۱۶۲۱) .
- ۲- اصل : **بترسید**؛ ب : **مترسید** . ۳- اصل : دو ترس و دو ایمن و دو ایمنی در .
- ب : مانند متن . ۴- ب : **بترسانند** . ۵- قرآن - البقره ۲۸۱ یعنی : و
- بهریزید از روزی که باز گردانیده آید اندران سوی خدای (طبری ۱۸۰) .
- ۶- قرآن - البقره ۲۴ یعنی : **بهریزید از آتش**، آنکه فروزش آن مردمانند و سفاک (طبری ۲۲) .
- ۷- قرآن - الحشر ۱۸ یعنی : ای آن کسها که بگردیدید ،
- بترسید از خدای عزوجل و بنگرید تن خودرا آنچه پیش کردید فردا را** (طبری ۱۸۲۲)

مرجئی . و هر که از رحمت خدای عزوجل ناامید بود کافر باشد .
پس این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله پنجاه و سیم

آنست: که بر رحمت خدای تعالی امید داشتن فریضه است. و هر که از رحمت حق تعالی نومید شود، حروری^۱ باشد. و مذهب سنت و جماعت آنست: که اگر يك بنده همه گناهان تنها بکند آنرا از رحمت حق تعالی نومید نباشد بود^۲ قوله تعالی: لَا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ - الآية^۳ . و اگر مؤمنی صد هزار مرد را بکشد، یا صد هزار زنا کند، یا صد هزار لواطی^۴ کند، یا صد هزار خمر بخورد، یا هیچ نماز نکند، یا مال مسلمانان ببرد، یا از جنابت غسل نکند^۵، یا زکوة ندهد، یا حج نکند، و اینها را گناه داند^۶. مؤمن حقانی بود. اگر توبه کند حق تعالی بپامرزد و اگر بی توبه رود، آن در مشیت حق تعالی باشد، خواهد بپامرزد بفضل خویش و خواهد عذاب کند بعدل خویش، و باز ببهشت برد. و هر که گوید: که بکردن اینها کافر شود، آن حروری باشد [۱۱۸] و هر که گوید: آنرا این افعال هیچ زیان ندارد، او مرجئی باشد. و هر که این افعال کرده باشد، و از رحمت حق تعالی نومید باشد، آن ملعون باشد.

و بدانکه خدای تعالی همه گناهان را بپامرزد، چون توبه کند مگر مشرک^۷ را قوله تعالی: اِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ^۸. و جای دیگر گفت: لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ^۹. و جای دیگر گفت:

۱- اصل: حروری؟ درباره حروری رك: پاورقی ص ۳۷. ۲- کذا در اصل.
ب: نباید بود. ۳- قرآن - یوسف ۸۷ یعنی: و مه نومید شوید از آسایش دادن خدای (طبری ۷۵۵). ۴- ب: لواطه. ۵- ب: نیارد. ۶- ب: دارد. ۷- ب: شرک را. ۸- قرآن - النساء ۴۸ یعنی: که خدای نه آمرزد آنرا که انباز گیرد بدو، و بپامرزد آنچه بیرون آن، آنرا که خواهد. (طبری ۳۰۰) ۹- قرآن - الزمر ۵۳ یعنی: مه ناامید باشید از بخشایش خدای عزوجل. (طبری ۱۵۷۶)

وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ^۲ و جای دیگر گفت: وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ^۳.

این مقدار بس بود خردمند را.

مسئله پنجاه و چهارم

آنست: که شاید گفت که ایمان کمتر باشد یا بیشتر، یا گرانتر یا سبکتر. زیرا آنکه رسول علیه السلام گفت: اگر هفت آسمان و زمین در یک پله ترازو نهند و گفتار لایله الاالله محمد رسول الله را در پله دیگر نهند. گفتار لایله الله محمد رسول الله گرانتر آید.

پس اگر پرسد خصمی، که حق تعالی گفت: الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ^۴ یعنی به الفرائض.

و جای دیگر گفت: شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ^۵. ای بین لکم. و جای دیگر گفت: يَأْخُذُ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ^۶. و جای دیگر گفت: مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ^۷ یعنی قاضی روز شمار. و جای دیگر گفت: لَكُمْ دِينُكُمْ - الْكُفْر - وَلِي دِينِ^۸

۱- اصل: ومن يفعل؟ ۲- قرآن - النساء ۱۱۰ یعنی: و هر کی کند بدی یا ستم کند بتن او، پس آمرزش خواهد از خدای، یا بد خدای را آمرزگار و بخشاینده (طبری ۳۲۵). ۳- قرآن - المزمّل ۲۰ یعنی: و آمرزش خواهید از خدای، که خدای آمرزگار است و مهربان (طبری ۱۹۵۰). ۴- قرآن - المائدة ۳ یعنی: امروز تمام کردم شما را دین شما (طبری ۳۷۲) ب: دینکم و اتممت عیبه نعمتی. گفت: دین مسلمانی بر شما تمام کردم. بگو نه هر دین ایمانست و دین وجوه است آنجا گفت: اکملت لکم به الفرائض. ۵- قرآن - الشوری ۱۳ یعنی: پدید کرد شما را از دین، آنچه اندرز کرد بدان نوح را (طبری ۱۶۳۹).

۶- قرآن - یوسف ۷۶ یعنی: نه بود می گرفت برادر او را، اندر دین پادشاه (طبری

۷۵۲). ۷- قرآن - الفاتحه ۴ یعنی: پادشاه روز رستخیز (طبری ۱۰).

۸- قرآن - الکافرون ۶ یعنی: شماراست دین شما، و مراست دین من (طبری ۶۷، ۲۰).

الاسلام . کفر شما را و مسلمانی مرا .

پس درست شد : کہ نہ ہر دینی ایمان است . و نہ بینی کہ حق تعالی گفت : لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا^۱ . ہر پیغمبر را شریعتی [۱۱۹] دیگر بود مختلف ، و لیکن ایمان شان یکی بود . پس دانستیم : کہ ایمان تمامست نکاہد و نیفزاید . اگر ایمان بہ معصیت نقصان شدی ، چون آدم و حوا عصیان آوردند ایمان بکاستی . و اگر کسی گوید : ایمان آدم بکاست کافر شود . نہ بینی کہ شب معراج رسول علیہ السلام ، از بہر امت چندان سعی کرد ، تا پنجاہ نماز را بہ پنج آورد^۲ و ایمان نکاست . این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله پنجاہ و پنجم

آنست : کہ بر ہمہ مسلمانان واجبست کہ دین را نگاہ دارند . زیرا کہ ہواہای مختلف پیدا شدہ است . و ابوہریرہ رضی اللہ عنہ^۳ روایت کند : کہ رسول علیہ السلام گفت کہ حق تعالی خلق را بر چہار نوع آفرید : فرشتگان و دیوان و پریان و آدمیان^۴ .

پس مر این چہار گروہ^۵ را دہ قسم گردانید . نہ قسم از ان فرشتگانند ، و یک قسم دیویان^۶ و پریان^۷ و آدمیان آمدند .

باز مر این سہ گروہ را دہ قسم گردانید . نہ قسم از ان دیوانند و یک قسم پریانند و آدمیان . باز این دو گروہ را دہ قسم گردانید . نہ قسم از ان پریانند و یک قسم آدمیان آمدند . پس از ہزار جزو یک جزو آدمیان آمدند .

۱- قرآن - المائدہ ۴۸ یعنی : ہمہ را کردیم از شما شریعتی و چراغی (طبری ۴۰۷) . ۲- ب : بہ پنج نماز باز آورد . ۳- اصل : عنہا ؟ ۴- اصل و ب : آدمیان ؟ ۵- اصل : کورہ ؟ ب : گروہ . ۶- ب : دیوان . ۷- اصل : پریان ؟ ب : پریان و آدمیان اند .

پس این يك جزو را (از) آدمیان صد و بیست و پنج جزو گردانید . صد جزو از ایشان در زمین هند اند ، یاجوج و ماجوج و مانوق و ماسوق و ماکوخ و ساطوخ است و جز ایشان^۱ که همه کافرند و بازگشت [۱۲۰] ایشان بدوزخ است . و از جمله بیست و پنج جزو باقی ، دوازده جزو را در بلاد روم ساکن ساخت : نسطوریه و ملکانه و اسرائیلیه^۲ . و این دوازده جزو همه کافرند و ناشناخت ، و نامزد آتش دوزخ . و از آن جمله سیزده جزو باقی ، شش گروه ایشان در زمین مشرق اند :

ترکست و خاقان و خلج^۳ و خزر^۴ و جز ایشان نیز کافراند و بازگشت

۱- کذا در اصل . ب : و ماتوقست و ماهوقست و مالوخت و ساطوخت و جز ایشان .
 ۲- کردبزی گوید : ترسایان سه گروه اند : ملکائیان - یعقوبیان - نسطوریان (زین الاخبار ۲۳۰) در قانون مسعودی : یعاقبه - ملکیه - نسطوریه است که نام دوم در آثار الباقیه ۲۸۸ ملکائیه منسوب به ملک روم باشد . معلومست که ملکانه بشکل ملکائیه هم ضبط شده . و مراد از اسرائیلیه اینجا همان یعقوبیان کردبزی و یعاقبه البیرونیست . اما نسطوریان منسوبند به نسطور Nestorius بطریق قطنطنیه (۴۲۸-۴۳۰ م) که ایشانرا آشوریون هم گویند . و در آسیای میانه از قرن ۶ بعد زیاد شدند ، و نصرانیت را در پارس - هند - چین پخش کردند . بقایای ایشان تاجنگ ۱۹۱۴ در ارمنیه و کردستان هم باقی بودند (المنجد فی الادب و العلوم ۵۳۳) اما ملکون همان مسیحیانند که در سنه ۴۵۱ م به مجمع خلقیدونی فیصر مرقیانوس و اطاعت بطریق انطاکیه گرویدند و زبان ایشان یونانی و عربی بود (المنجد ۵۱۲) اما یعاقبه پیروان یعقوب بردعی اسقف رها بودند که به طبیعت واحد قائلند و در حدود هشتاد هزار نفوس بنام سربان قدیم ارتودوکس دارند (المنجد ۵۷۴) . ۳- کذا ؟ شاید خلج باشد . زیرا قبائل خلج در زابل میزیستند نه در شرق . و هم این قبائل خلجیه در جمله ترکان نبودند (دیوان لغات الترك ۳۰۷/۳) در باره خلج رجوع شود به زین الاخبار کردبزی ۲۵۶ و اصطخری و غیره .
 ۴- اصل و ب : خور ؟ در باره خزر بکتب جغرافی عربی و معجم البلدان و غیره رجوع شود . اما خور اصل و ب نزد جغرافیانگاران عرب بمعنی ساحل خلیج بود (مراسد ۴۸۸/۱) که در اینجا موردی ندارد .

ایشان نیز بدوزخ است . و شش گروه دیگر در مغرب اند: زنگیانند و نبطیانست^۱ و حبش و غیر اینها ، و این همه کافرند و باز گشت ایشان بدوزخ است .
و خواجه ابوالقاسم حکیم^۲ رحمه الله گفت : این صد و بیست و پنج گروه بیرون از ترسایان^۳ و مغان^۴ و جهودان اند و باز گشت ایشان بدوزخ است .
و اهل توحید يك قسم^۵ ماندند و ایشان هفتاد و سه فرقه شدند . هفتاد و دو فرقه اهل بدعت و ضلالت اند ، و باز گشت ایشان بدوزخ است . اگر خدای تعالی خواهد . ایشانرا از دوزخ بیرو (ن) ماند . و يك جزو که اهل سنت و جماعتند ، زندگانی کنند میان خوف و رجا . و رسول علیه السلام گفت : آن (که) گناه کارانند و بدکردارانند ، توفیق منشور یَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ^۶ در شأن ایشان است و حساب ایشان بر خدای است عزوجل . خواهد ایشانرا عذاب کند [۱۲۱] اگر خواهد عفو کند و همه خلاق (که) دشمن اهل سنت و جماعتند ایشان آن کسانند که بر امت محمد بکفر و نفاق گواهی دهند . و اهل سنت و جماعت آن کسانند ، که بر مؤمن بکفر گواهی ندهند اگرچه کبیره کند . و از پس هر نیک و بد نماز کنند ، و نماز جنازه ایشان حق بینند ، که از اهل قبله مرده باشد . و از نماز آدینه دست باز ندارند ، و از پس هر امام عادل یا جابر^۷ نماز کنند . ایشانند اهل سنت و جماعت تا روز قیامت .

۱- اصل و ب : نبطاست ؟ که اصل این کلمه را نیافتم . اگر مراد نبطیان باشند نبط و انباط قومیت از عرب که در جنوب فلسطین ساکن بودند و بت می پرستیدند و قبائل حسمه شمالی حجاز هم از ایشانند (المنجد فی الادب ۵۳۰) . ۲- رك : پاورقی ص ۱۸ . ۳- ترسا = مسیحی . ۴- مغ : زردشتی آتش پرست . ۵- ب : قسمت . ۶- قرآن - الفتح ۱۴ یعنی: پیامرزد آنرا که بخواهد و عذاب کند آنرا که بخواهد (طبری ۱۷۱۱) . ۷- اصل و ب : جابر ؟ ولی در مقابل عادل همواره جابر بمعنی ستمگر است و امام جابر در احادیث و فقه اسلامی مذکور است . ب : از پس هر امیری که عادل باشد یا جابر باشد .

و چنین گفت خداوند من ، و مرا هم بدین فرمود ، و هر که بدین حال نباشد ، بر حال زندگانی من و بعد از وفات من ، از ما نیست^۱ نه در دنیا و نه در آخرت .

و اندر خبر است : که چون حق تعالی آدم را علیه السلام بیافرید و باز به بهشت برد و باز بدنی فرستاد . ابلیس را بسبب آدم علیه السلام لعنت کرد و هر دو را بدنی فرستاد ، و هر فرزندی از فرزندان آدم علیه السلام که بیافرید ، بدل آن از دیو ده فرزند آید^۲ ، و نیز فرزندان آدم میزاید و میرند و از فرزندان ابلیس نمیرند تا قیامت . و حق تعالی مر ابلیس را تمنی^۳ داده است در هوا ، و لشکر میفرستد سوی فرزندان آدم ، اندر هر روزی هفتاد بار ابلیس را از حال فرزندان آدم خبر میکند ، و هر مؤمن را که اجل فرا رسد ابلیس علیه لعنت را خبر کنند ، که فلان بنده بر نزع است . ابلیس هفتاد هزار دیو را نامزد کند ، تا گرد آن بنده در آیند ، از بهر آنکه تا مگر ایمان از آن بنده [۱۲۲] توانند ربود . اگر این بنده بر سنت و جماعت باشد ، حق تعالی بدل هر دیو ده فرشته فرستد ، تا جان وی برضای حق تعالی برآید . و اگر آنکس نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ ذَلِكَ مبتدع باشد ، آنرا از پس ابلیس و لشکر آن بگذارند تا جان آن برآید بر کافری . نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْبِدْعَةِ وَالضَّلَالَةِ وَمِنْ قَلْبِكَ الْحَالَةَ^۴ .

و عبدالله ابن عباس روایت کند که رسول علیه السلام گفت : که چون روز قیامت باشد هواداران را سوی دوزخ برند . ایشان گویند : یا خدا یا !

- ۱- ب : او از ما .
 ۲- ب : ده فرزندی را بد . می میرند . و نیز فرزندان ابلیس .
 ۳- ب : تمنی (۴) تمنی در اینجا بمعنی توانایی و قوت است از مندر عربی (منتهی الارب ۴/ ۱۶۸) .
 ۴- یعنی : پناه میجویم بخدا از بدعت و گمراهی و چنین حالت .

نہ بت پرستیدیم ونہ آفتاب ونہ ماہتاب ونہ ستاره . ما را بدوزخ میفرستی؟
عبدالله ابن عباس گریان شد و گفت : راست میگویند نہ بت پرستیدند! ونہ
آفتاب ونہ ماہ ، ولیکن چیزهایی گفته باشند بهوای نفس خود، کہ کفر وشرك
درآمده باشد و ایشان را خبر نی .

پس باید کہ مؤمن این طریق و این مذهب را نگاه دارد کہ گفته شده
است ، تا از هواها و بدعتها دور باشد^۲ .
این مقدار بس باشد خردمند را .

مسئله پنجاه و ششم

آنست : کہ رسول علیہ السلام گفت : بنی اسرائیل هفتاد و یک فرقه
شدند ، و امت عیسی هفتاد و دو فرقه شدند . و امت من نیز هفتاد و سه فرقه
شوند و همه بدوزخ روند ، مگر یک گروه بہ بهشت شوند و آن مذهب سنت
و جماعت باشد^۳ .

۱- اصل : پرستیدن . ب : پرستیدند . ۲- ب : باشد و از اهل سنت و
جماعت باشد . ۳- این حدیث بصور مختلف در کتب احادیث نقل شده : اول معاویه
گوید کہ رسول خدا فرمود : الا ان من کان قبلکم من اهل الکتاب افرقوا علی اثنتین
و سبعین ملة و ان هذه الامة ستفرق علی ثلاث و سبعین فرقة ، اثنتان و سبعون فی النار
و واحدة فی الجنة و هی الجماعه (اخرجہ ابوداؤد تیسیر الوصول ۴/۲۰) دوم : عمرو بن
عاص گوید کہ رسول خدا گفت : لیأتین علی امتی ما اتی علی بنی اسرائیل حذوا النعل
بالنعل . حتی ان کان منهم من اتی امة علانية لیکون فی امتی من یصنع ذلك . و ان
بنی اسرائیل تفرقت علی اثنتین و سبعین ملة و ستفرق امتی علی ثلاث و سبعین ملة کلها
فی النار الا ملة واحدة . قالوا من هی ؟ قال : من کان علی ما انا علیہ و اصحابی (اخرجہ
الترمذی - تیسیر ۴/۲۱) کہ بقول سیوطی در (جامع الصغیر ۲/۱۳۳) این حدیث ضعیف
است . سوم : ابی هریره از رسول خدا روایت کرد . افرقت الیهود علی احدى و سبعین
فرقة و تفرقت النصارى علی اثنتین و سبعین فرقة و تفرقت امتی علی ثلاث و سبعین فرقة . ←

خواجه ابوالقاسم حکیم^۱ رحمه الله گفت : میخوامم تا نامهای [۱۲۳] ایشانرا بیان کنم و افعال ایشان را جدا جدا شرح دهم ، تا مردمان ایشانرا بدانند تا پرهیز کنند از ایشان .

همه نامهای ایشان به تفصیل اینست :

اول : مرجیانند^۲ . دوم : قدریانند^۳ .

سیم : شمراخیانند^۴ . چهارم : ازرقیانند^۵ .

- ۱- مراد مؤلف کتابست. رك : پاورقی ص ۱۸ . ۲- رك : پاورقی ص ۳۸
- ۳- قدریه : گویند که هر بنده خالق فعل خویش است و کفر و گناهان را به تقدیر خدا ندانند (تعریفات جرجانی) گویند سر رشته اختیار بدست ماست طاعت و معصیت و خیر و شر فعل بندگان است نه بقضاست و نه بقدر و نه بخواست کسی دیگر (هفتاد و سه ملت ۱۹) در احادیث وارد است که : لكل امة مجوس و مجوس هذه الامة الذين يقولون ان لا قدر . . . یا : صنفان من امتی لیس لهم فی الاسلام نصیب : المرجئه و القدریه - که حدیث اول را ابوداؤد و دومین را ترمذی آورده است ولی هر دو مورد انتقاد علمای حدیث بوده و در راویان آن رجالی را نشان داده اند که از مجاهیل اند. (تیسیر ۴/ ۴۳)
- ۴- شمراخیه : قالوا النساء هن رباحین الدنيا لا بأس لمن يطأهن بغیر نکاح و لاحضور شاهد . یعنی گویند که زنان گلهای دنیا اند اگر کسی بدون نکاح یا وجود شاهی با ایشان مجامعت کند مباح است . شمراخیه را از فرق خوارج شمرده اند که نزد ایشان خون مخالفان در پنهان حرامست و در آشکارا حلال ، و خون آنک مخالف ایشان بود در میان ایشان حلال است و در دار تقیه حرام (تبصرة العوام ۳۳) امام احمد در مسند خود این حدیث آورده : النساء شقائق الرجال (کنوز مناوی ۲/ ۱۳۳) .
- ۵- ازارقه از خوارج اند و پیروان نافع بن ازرق حنفی حروری (متوفی ۶۵ هـ) بودند که مخالفان خود را مشرك گفتند و منکر سنگساراند ، و ادای امانت مخالفان خود را لازم نمی دیدند و قطع ید را در دزدی بیش و کم حکم میکردند . وعدم حد شرعی را -
- این حدیث صحیح را ابوداؤد - نسایی - ترمذی - ابن ماجه نقل کرده اند (جامع الصغير ۱/ ۴۸) و نیز به باب اول الفرق بین الفرق عبد القاهر بغدادی و رساله هفتاد و سه ملت طبع تهران ۱۳۴۱ ش و تعلیقات آخر این کتاب رجوع شود .

پنجم : اخنسیانند^۱ . ششم : ثعلبیانند^۲ .

۱- اصل : احشیانند؟ ب : اجتشیانند ، در هفتاد و سه ملت اخشییه و صحیح آن اخنسیه است که منسوبند به اخنس بن قیس و ایشان از ثعالبه خوارزند که میگفتند : تا وقتیکه بندگان در حیاتند عمل ایشان معتبر است و بعد از موت نه نیکی زیاده گردد و نه بدی (هفتاد و سه ملت ۵۲) ایشان در آغاز کار در موالات با کودکان با ثعالبه همدستان بودند ، سپس از آنان روی گردانیده گفتند : بر ماست در باره همه کسانی که در دار تقیه هستند در ننگ کنیم مگر اینکه پی بایمان و کفر آنان بریم ، انکه بدوست گرفتن و یا کافر شمردن آنان اقدام کنیم (الفرق ۶۲) اخنس قتال با اهل قبله و سرقه و اغتیال را حرام داند و مقابله نکنند، مگر با کسی که بیقین او را مخالف مذهب خویش بدانند (ملل و نحل ۹۷) . ۲- اصل و ب : ثعلبیانند؟ که در نسخه خطی هفتاد و سه ملت هم ثعلبیه است. ولی صحیح آن همان ثعالبه فرقه خوارج است و پیروان ثعلبه بن مشکانند که پس از عبدالکریم عجرد او را امام خوانده اند ثعلبیان گویند که کارها بنخواست خدا و تقدیر او نیست ، بلکه خداوند کردار بنی آدم را نوبنو می آفریند و قضا پیش نرفته و تقدیر نوآمده است (هفتاد و سه ملت ۵۳) ثعلبه بن عامر با عبدالکریم بن عجرد در امر اطفال مخالفت کرد و گفت در حال طفولیت بر اطفال حکمی نیست از محبت و عداوت تا بالغ شوند . اگر اسلام را قبول کردند خوب و اگر انکار کنند تکفیر کنیم . ثعلبیه از بندگان غنی زکوة ستانند و به فقراء بندگان زکوة دهند (ملل و نحل ۹۶) .

→ در باره قازف زن شوهر دار عقیده داشتند (الفرق ۴۷) شهرستانی گوید : بدعتهای از ارقه هشت است : تکفیر علی و استحسان ابن ملجم . دوم : تکفیر مسلمانان متقاعدی که بایشان نگریدند . سوم : قتل اطفال و نسوان مخالفان خود . چهارم : رجم زانی ناجایز است و قذف رجال محصن را حد نباشد . پنجم : اطفال مشرکان با پدران خود در دوزخند . ششم : در قتل و عمل تقیه جائز نیست . هفتم جواز نبوت کسی که در علم الهی شامل باشد که کافر خواهد شد . هشتم : کفر مرتکب کبائر (الملل و النحل ۸۷) .

هفتم : بیہسیانند^۱ . هشتم : میمونیانند^۲ .

نہم : جازمیانند^۳ . دہم : معتزلیانند^۴ .

۱- اصل : لیہمسیانند ؟ ب : ینہمانند ؟ کہ صحیح آن بیہسیان است منسوب بہ ابوبیہس ہیصم بن جابر ضبعی از بنی سعد ، کہ فقیہ و متکلم ازارقہ خوارج بود و بامر ولید خلیفہ اموی ، والی مدینہ عثمان بن حیان مری او را دست و پا برید و بدارش آویخت سنہ ۹۴ هـ (الاعلام ۱۱۶/۹) بیہسیہ گویند : مسلمان آن باشد کہ بمعرفت خدا و آنچه نبی آورده و بہ ولایت اولیاء مقرر گردد . و ایمان آنست کہ حق را از باطل بداند و ایمان علم بہ قلب است نہ قول . با قدریہ در قدر موافقت و گویند کہ خدا تفویض بعباد فرمود و او را مشیتی در اعمال عباد نیست . ایشان حکم بہ کفر شخصی نکنند کہ مشغول بحرام باشد (ملک و نحل ۹۳) . ۲- منسوبند بہ میمون بن عمران (متوفا در حدود ۱۰۰ هـ) از عجارده خوارج کہ قدر خیر و شر را از بندہ میدانست و او را در خلق و ابداع فعل دست آزاد میداد و میگفت کہ خداوند تنها خیر را بدون شر ارادہ می کند و در معاصی عباد مشیتی ندارد . میمونیان برخلاف ازرقیان ، مال مخالفان خود را تا وقتیکہ کشتہ نشدہ باشند حلال نمی دانستند ، و سورہ یوسف را جزو قرآن نمی پنداشتند (الاعلام ۳۰۰/۸) بقول حسین کرابیسی متوفا ۲۵۶ هـ میمونیان اجازہ نکاح دختر دختر و دختران اولاد برادر و خواہر را میدهند (ملک و نحل ۹۵) عبدالقاهر بغدادی متوفا ۴۲۹ هـ میمونیان را از فرق اسلام بیرون شمارد . زیرا زناشویی بامحارم و انکار یک سورہ قرآن ، در حکم خروج از اسلامست (الفرق ۲۰۰) .

۳- جرجانی در تعریفات جازمیہ را پیروان جازم بن عاصم و از موافقان شعیبیہ شمرده (ص ۲۹) در ہفتاد و سہ ملت خازمیہ - در ملل و نحل طبع احمد فہمی ۲۰۶/۱ الخازمیہ - و در ترجمہ ملل و نحل خازمیہ اصحاب جازم بن علی (ص ۹۶) و در الفرق بین الفرق (ص ۵۶) نیز خازمیہ و در بعضی نسخ اصحاب خازم بن علی ہم آمده است . شہرستانی گوید : بر قول شعیبانند کہ خدا خالق اعمال عباد است و ہر چیز بہ مشیت اوست ، و او عباد را متولی فعل گرداند کہ داند مال کار ایشان بآن می کشد ، از ایمان . و سرا نمود از آنچه در علم کامل او ، مال بندہ بآن می کشد از کفر . خدا محب دوستان و دشمن اعداء خویش است . جازمیہ در امر حضرت علی صفی ہم توقف کنند ، یعنی برائت حضرت او و یا غیر او را تصریح نکنند . (ص ۹۶) بیشتر عجارده سیستان بدین آیینند و گویند آفریدگار جز خدا نیست و چیزی جز خواست او نباشد (الفرق ۵۶) خازمیہ گویند -

یازدہم : جبر یانند^۱ . دوازدهم : باطنیانند^۲ .

۱- جبر اسناد فعل بنده بخداست و جبریان متوسط مانند اشعریان ، بنده را در کسب فعل سہیم دانند . ولی جبریہ خالص مانند جہمیان اسناد فعل را تنها بخدا کنند (تعریفات جرجانی ۲۹) و گویند کہ انسان در حرکات و سکانات خود اختیاری ندارد (ہفتاد و سہ ملت ۱۸) و خدا ہم چیزی را پیش از وقوع آن نداند ، و علمش حادث است و جنت و دوزخ فانی میشوند . وایشان مانند معتزلہ ، نفی رؤیت و خلق کلام و ایجاب معرفت بعقل کنند (مواقف ۳/۲۹۴) نخستین شخص جبریہ جہم بن صفوان خراسانی بود کہ گفت : انسان مجبور مطلق است و آنچه دربارہ او مقدر است حتماً ازو ظہور می کند ، و افعال انسان درو مانند افعال جمادات و جریان آب و حرکت هوا آفریدہ شدہ ، و نسبت اعمال بانسان مجازیست . وی بہ نفی صفات و خلق قرآن و فنای بہشت و دوزخ و نفی رؤیت قائل بود (فجر الاسلام ۲۸۷) . ۲- فرقة باطنیان بہ ہفت نام شہرت دارند : اول اینکه ایشان بہ باطن کتاب اللہ اعتبار میدادند نہ بہ ظاہر آن ، بنا برین باطنیہ گفتہ شدند . دوم قرامطہ کہ اول ایشان حمدان قرمط بود . سوم سبعیہ کہ بہ ہفت رسول قائلند . آدم - نوح - ابراہیم - موسی - عیسی - محمد - محمد مہدی بن اسماعیل . کہ اسماعیل در ۱۴۳ ہ در مدینہ وفات یافت و پسرش محمد مکتوم اولین امام مستور است (۱۳۱ - ۱۹۸ ہ) چہارم بابکیان کہ برخی ازین طائفہ بابک خرمی را پیروی کردہ بودند . پنجم : اسماعیلی باعتبار اقرار بامامت اسماعیل سابق الذکر . ششم : تعلیمیہ کہ باید امام، معارف را بہ پیروانش تعلیم دہد . ہفتم : ملاحظہ کہ از طرف مخالفان نامیدہ شدہ اند (شرح مواقف ۳/۲۸۸) اسماعیلیان مخصوصاً در مصر از مبادی فلسفہ نوافلاطونی متأثر شدند ، و بہ نفی صفات قول دادند . زیرا اثبات حقیقت متقاضی مشارکت خدا باموجودات است کہ تشبیہ باشد . و نفی مطلق مشارکتش با معدومات است کہ تعطیل باشد . ایشان گویند کہ خداوند و اہب صفانست و پرورندہ متضادات . (تعریفات جرجانی ۱۰) و باتصال نبوت از آدم تا روز قیامت قائلند (ہفتاد و سہ ملت ۶۳) دربارہ این فرقہ رك : ترجمہ الفرق بین الفرق ۲۰۱ بیعد - ترجمہ ملل و نحل ۱۵۲ بیعد .

→ ایمان فرضی مجهول است یعنی فرضیت او روشن نشدہ (معرفۃ المذاهب) پس چون چنین باشد ، مردم در ہر دینی کہ هستند معذورند (ہفتاد و سہ ملت ۵۰) .
 ۴- رك : پاورقی ص ۳۸ .

سیزدهم : لم یزلیانند^۱ . چهاردهم : جعفریانند^۲ .
پانزدهم : حنیفیانند^۳ . شانزدهم : کنیفیانیانند^۴ .

۱- این فرقه در الفرق بین الفرق و ملل و نحل و دیگر رسائل فرق نیامده و خود مؤلف سواد اعظم بعداً در همین مبحث عقیده ایشانرا شرح میدهد . ۲- یکی از فرقه‌های معتزله‌اند ، که پیروان جعفر بن حرب و جعفر بن مبشر باشند و فاسقان امت را بدتر از جهودان و نرسایان و زندیقان و کبران می‌دانستند . و حد زدن بر میخواران را جائز نمیدیدند و میگفتند که جزای دزد و فاسق و گناهکاران، آتش دوزخ جاویدانی باشد (الفرق ۱۱۷) این جعفرین از اصحاب حدیث بودند و گفتند : امامت از مصالح دین است و در معرفه‌الله و توحید به آن حاجت نیست . و تعیین این امر بعامه مفوض نباشد و مشروط نه ، که امام افضل امت باشد، از روی علم و دانش اقدم باشد . و اگر امام مجتهد نباشد ، باید که از اهل اجتهاد کسی مصاحب او باشد (ملل و نحل ۱۲۰) جعفر بن حرب همدانی و ساکن بغداد بود (۱۷۷-۲۳۶ هـ) وی از ائمه معتزله و شاگرد ابی‌هذیل علاف در بصره باشد ، و دارای مؤلفاتست (تاریخ بغداد ۱۶۲/۷ مروج ۲۹۸/۲) اما جعفر بن مبشر بن احمد ثقفی هم متکلم بزرگ معتزله و مولد و وفاتش در بغداد است ۲۳۴ هـ (تاریخ بغداد ۱۶۲/۷) . ۳- کذا در اصل . ب : حنیفیانند؟ که در شرح مابعد حنیفیان‌اند . چون مذهب حنفی مذهب فقهی است ، در اینجا مراد نخواهد بود . و حنیفیان یا حنفاء ملت حنیف مقابل صابئین بودند ، که واسطه بین انسان و خدا را بشر جسمانی یعنی انبیاء می‌دانستند . در حالیکه صابئین این واسطه را روحانیان یعنی کواکب پنداشته و فرشتگان و ستارگان را می‌پرستیدند (برای شرح رك : ملل و نحل ۱۷۹ بیعد و ۲۱۰) اما حنفاء مقابل صابئین که با فرق اسلامی رومی ندارند نیز در اینجا مراد نباشند . بظن غالب مراد از حنیفیان اتباع محمد بن حنفیه بن علی (۲۱-۸۱ هـ) باشند از کیسانیه و مختاریه ، که خود را باین امام نسبت میدادند (رك : ملل و نحل ۱۰۶ بیعد و الفرق ۴۰) . ۴- اصل : کنیفیانند؟ شکل صحیح کلمه را در منابع دیگر نیافتم . در متن ص ۱۲۷ نیز چنین است . ب : کنیفیانند؟

- هفتم : صوریانند^۱ . هژدهم : مشبهیانند^۲ .
 نوزدهم : جعدیانند^۳ . بیستم : حسیانند^۴ .
 بیست و یکم : کوزیانند^۵ . بیست و دویم : زیادیانند^۶ .

۱- کذا در اصل و ب : ولی در شرحی که بعداً می آید مصوریان است. در الفرق و ملل و نحل ذکری ازین طائفه نیست . ۲- طایفه ایست که خدا را با مخلوقات تشبیه و با محدثات تمثیل کردند (تعریفات ۹۶) مشبه خدای را با مخلوقات تشبیه کنند و قائل به تجسیم و حرکة و انتقال و حلول خدا در اجسامند (شرح موافق ۲۹۴) مشبهه حشویه ملامسه و مصافحه را هم با خدا در سرحد اخلاص و اتحاد جائز دانند و او تعالی را جسم دارای لحم و دم و جوارح شمارند . کرامیه و مجسمه و سبائیه و بیانیه و مغیره و منصوریه و خطابیه و حلولیه و حلمانیه و مقنعه و هشامیه و یونسیه و خاطبیه و زراریه فرقه‌های مشبهانند (رك : الفرق ۱۶۵ بیعد ، و ملل و نحل ۷۵ بیعد) . ۳- اصل : جوقیانند. ب : حوقیانند؟ ولی در شرحی که بعداً می آید جعدیان است . در منابع دیگر بنظر نیامد و از روی شرحی که مؤلف داده باید دست‌یابی از اهل تشبیه باشند .
 ۴- حسیه یکی از فرق جبریه است و گویند که در عالم قسمت نیست (غیاث ۷۳۶) در الفرق و ملل و نحل نیامده است . ب : حسیانند؟ ۵- کوزیه گویند که بدن بدون بسیار مالش پاک نشود - از فرقه‌های خارجهانند (غیاث ۷۳۶) و باید که یکی دیگری را مس نکند ، زیرا او طاهر را از نجس نمی‌شناسد . گویند جوز و لوز و پسته و فندق در پوست همه یکسانند ، چون بشکنید بعضی آن باشد که لب او نقر نیست و بعضی آن باشد که مغز ندارند . اهل شرك نجس‌العین باشند و اهل ایمان طاهر ، و در صورت حال همه یکسانند . چون کفر و ایمان در دلست ، پاک از پلید پدید نیست . پس خود را از همه آدمیان نگاه باید داشت ، مبادا که نجس شوی و ندانی (هفتاد و سه ملت ۵۱) دکتر محمد جواد مشکور اندر حاشیت این مطلب نویسد : ظاهراً لوزیه غلط و صحیح آن کوزیه است . اینک عین عبارت کتاب الفرق المفترقه ص ۱۸ : اما الکوزیه فهم لایجوزون البول والغائط علی الارض بعله انها مسجد . حیث قال النبی (ص) «جعلت لی الارض مسجداً و طهوراً» فاذا عرضت لهم حاجة الی ذلك قصدوا الکیزان والانهار و لهذا سموا «کوزیه» . ۶- اصحاب زیادبن اصر که صفریه زیادیه هم گویند ، و از خوارجند که متقاعدین از قتال را تکفیر نکنند و بعدم قتل اطفال مشرکان و جواز تقیه ←

بیست و سیم : سارقیانند^۱ . بیست و چهارم : زیدیانند^۲ .
 بیست و پنجم : جهمیانند^۳ . بیست و ششم : شاکیانند^۴ .

۱- اصل : سارلیانند ؟ ب : شار کیانند ؟ شاید صحیح آن سارقیه باشد . گویند : اگر کسی ده درم بدزدد و یا بطریق ظلم بستاند . چون یکدرهم ازان صدقه کند کفارت همه بشود ، من جاء بالحسنة فله عشر امثالها (هفتاد و سه ملت ۳۰) در الفرق المفرقه ۸۲ گوید : ایشان چنین پندارند ، که اگر کسی ده درم دزدید ، و یکی را ازان صدقه کرد ، این يك درهم کفارت هرده درهم را کند ، زیرا صدقه از جمله حسنات و هر حسنه مكافات ده چند دارد . ۲- زیدیه : از فرق رافضیه است و گویند در امامت نماز بجز اولاد علی دیگری را نباید (غیاث ۷۳۶) در میان زیدیه و امامیه دشمنی است و کار ایشان بگمراه شمردن یکدیگر کشیده (الفرق ۴۰) ایشان منسوبند به زید بن علی بن حسین که در سنه ۱۲۱ هـ در کوفه مدعی امامت شد ، و با جعفر صادق در بن کار رقابت کرد ، و در همین سال در کوفه شهید شد . این زید از شیوخ امام ابوحنیفه بود و فرقه زیدیان از تمام فرق شیعه به مذهب اهل سنت نزدیکند . در افریقای شمالی شاهان ادیسی (ادارسه) از ۱۷۲ تا ۳۷۵ هـ زیدی بودند . و امامان رسی در سعدها یمن (۲۸۰ تا حدود ۷۰۰ هـ) و علویان طبرستان (۲۵۰ - ۳۱۶ هـ) و هم اکنون مردم یمن زیدی اند . (دائرة المعارف اسلام) زیدیه وجود دو امام مستجمع خصال امامت را در دو قطر جائر شمارند ، و زید اصول را از واصل بن عطاء رئیس معتزله فرا گرفت . او گوید : که جایز است امامت مفضول باوجود فاضل . و حضرت علی افضل صحابه بود ، ولی خلافت را بصدیق تفویض فرمود بنابر مصلحتی که اقتضاء آن می کرد . و بدینطور زید از شیخین تبرأ نمی کرد و او را با امام محمد باقر برادر خود مناظره ها بود امام یحیی بن زید که مرقدش تا کنون در جوزجان شمال افغانستان معروفست پسر زید باشد که در سنه ۱۲۶ هـ نصر بن سیار او را درینجا کشت . از اصناف زیدیه جارودیه - سلیمانیه - صالحیه - بتریه اند (ملل و نحل ۱۱۵ بیعد) . ۳- اصل : جهمیانند ؟ رك : پاورقی ص ۸۱ . ب : جهمیانند ؟ ۴- شاکیه : از فرقه های مرجئه است و شك دارند در ایمان خود و گویند که روح ایمانست (غیاث ۷۳۷) .

→ در قول قائلند و گویند هر چیزی را از اعمال که حدی معین دارد مثل زنا - شرب - سرقت و قذف . مرتکب آنرا کافر نتوان گفت و مرتکب کبائری را تکفیر کنند که حدی معین ندارد مثل ترك صلات (ملل و نحل ۱۰۰) .

- بیست و ہفتم : میلیانند^۱ . بیست و ہشتم : قولیانند^۲ .
 بیست و نهم : رمادیانند^۳ . سی ام : شادکیانند^۴ .
 سی و یکم : الجوشیانند^۵ . سی و دویم : بلیتیانند^۶ .
 سی و سیم : میانیانند^۷ . سی و چہارم : سفیانیانند^۸ .
 سی و پنجم : حروریانند^۹ . سی و ششم : عباسیانند^{۱۰} .

- ۱- اصل : ملیانند؟ در متن مابعد کہ شرح فرق داده شدہ ملیان اند . در دیگر منابع یافتہ نشد .
 ۲- کذا در اصل و ب : در دیگر منابع مذکور نیست .
 ۳- اصل و ب : رمادیانند؟ کہ در شرح مابعد نیامدہ و در دیگر منابع نیز دیدہ نشد .
 ۴- اصل : سی ام : شادکیانند؟ چون در عدد ۲۶ ذکر شادکیان گذشت درینجا تکرار و حتماً تصحیف کاتبان است . ب : شادکیانند . در الفرق گوید : لازم آید کہ عیسویہ و شاذکانیہ از فرق یہود را داخل امت اسلام کنند ، زیرا ہر دو گویند لا الہ الا اللہ و محمد رسول اللہ . ولی محمد را مبعوث برای عرب دانند ، وبہ سنن او اقرار کنند . (ص ۱۶۹) شاذکانیہ منسوبند بہ مردی شاذکانی منسوب بہ شاذکان (شادگان) خوزستان، کہ یودعانیہ - موشکانیہ - ماشاذکانیہ ہمہ یک فرقہ^۵ بودند (حواشی الفرق ۳۸۶) .
 ۵- کذا در اصل؟ ب : ابواجوشنانند؟ در منابع دیگر شرح و یا شکل صحیح این نام بدست نیامد . شاید صحیح آن حدیثیان باشد اصحاب فضل بن حدیثی از شاگردان نظام کہ در مذهب او سد چیز افزود : اول شرکت عیسی بن مریم در تدبیر کار جهان بحیث آفریدگار ثانی . دوم : قول بہ تناسخ . سوم : رؤیت حق تعالی ، رؤیت عقل اول است (ملل و نحل ۴۷) .
 ۶- کذا در اصل؟ ب : بیتیانند؟ ۷- کذا در اصل و ب : شاید صحیح آن مأمونیان باشد . منسوب بہ مأمون برادر حمدان قرمط کہ در پارس برخاست و قرامطہ پارس را مأمونیہ گویند (الفرق ۲۰۲) . ۸- شہرستانی گوید : حنابلہ اصحاب احمد بن حنبل، و داؤدیہ اصحاب داؤد بن علی اصفہانی، و سفیانیہ اصحاب سفیان تمام بر اثبات صفات متفق اند و آنچه بر مطاوی کتاب و سنت وارد شدہ ، بر ظاہر حمل کنند ، بی آنکہ متعرض تاویل شوند ، و از تشبیہ اعتراض کنند (ملل و نحل ید) در متن شرحی کہ بعداً می آید این وجہ تسمیہ بہ نحو دیگر تعبیر شدہ است .
 ۹- رک : پاورقی ص ۳۷ . ۱۰- عباسیہ داخلند در خوارج (ملل و نحل ۸۱) .

- سی و هفتم : حشویانند^۱ . سی و هشتم : معروقیانند^۲ .
 سی و نهم : مجهولیانند^۳ . چهلم : مهاجریانند^۴ .
 چهل و یکم : خازمیانند^۵ . چهل و دویم : معذوریانند^۶ .

۱- حشویه یکی از فرق مرجئه‌اند و گویند واجب و سنت و مستحب همه واحدند (غیاث ۷۳۷) و مصنفان که در مذاهب طوائف سخن گذارده‌اند تجاربه و ضراریه را از جبریه شمرده‌اند و کلابیه و اشعریه را از صفائیه . گاه گویند حشویه‌اند و گاه گویند جبریه‌اند (ملل و نحل ۶۲) حشویه گویند: الکلام حیث لا سامع و الامر لا مأمور عبث . سخن گفتن جایی که شنونده نباشد و امر کردن جایی که مأمور نباشد بی معنی باشد و عبث . اکنون چون معلومه است که در ازل آزال غیر از خدای هیچ موجودی نبود ، خطاب او را مستمع کس نبوده پس در خلوتخانه ازلای امر و نهی با که بود (هفتاد و سه ملت ۶۹) حشویان به جبر و تشبیه قائل بودند و ازین رو حشویه گفته شدند: لانهم یحشون الاحادیث التي لا اصل لها فی الاحادیث المرویه عن رسول الله ، ای بدخلوتها فیها ولیست منها (الحوار العین ۲۰۴) .
 ۲- ب : معروقیانند ؛ در مراجع دیگر این نام دیده نشد . در متن بعد ازین شرح می آید . و این همان فرقه معلومیه است که گویند : هر کسی که خدا را بجمیع اسماء و صفات نشناسد جاهلست مگر آنکه بجمیع آنها عالم گردد . معلومیان از خوارجند (ملل و نحل ید) معلومیه از خازمیه‌اند و ای گفتند: هر که خدایرا با همه نامهایش نشناسد نادان است و نادان بخدا کافر است و کار بندگن ، آفریده خدا نیست، و ای در استطاعت و مشیت، قائل بقول اهل سنت شدند و کسی را اعمه خوانند که بکیش ایشان باشد و بادیگران نبرد کند (الفرق ۵۸) .
 ۳- مجهولیه را نیز سخن چون معلومیه است جز اینکه گویند : هر که خدایرا برخی از اسمهایش نشناسد ، او را شناخته است ، و معلومیان درین باره کافرند (الفرق ۵۸) .
 ۴- اصل : مهاجریانند ؛ چون در عدد نهم عباد مخلوق خداست (ملل ۹۸) .
 ۵- در مراجع دیگر باین نام دیده نشد . شرح در متن بعد ازین داده شده .
 ۶- کذا در اصل : در مراجع دیگر یافته نشد . ب : مقدوریانند .

- چهل و سیم : متولیانند^۱ .
 چهل و پنجم : رقوقیانند^۲ .
 چهل و هفتم : مغنیانند^۳ .
 چهل و نهم : اقلیانند^۴ .
 پنجاه و یکم : واردیانند^۵ .
 پنجاه و سیم : شافیانند^۶ .
 چهل و چهارم : میریانند^۷ .
 چهل و ششم : تایانند^۸ .
 چهل و هشتم : مسلمیانند^۹ .
 پنجاهم : فکریانند^{۱۰} . [۱۲۴]
 پنجاه و دویم : ساطیانند^{۱۱} .
 پنجاه چهارم : مستغنیانند^{۱۲} .

۱- کذا در اصل و ب : در مراجع دیگر یافته نشد . شاید متأوله باشند واملای آن متولیان بود (رك: الفرق ۱۶) . ۲- کذا در اصل ؟ شاید صحیح آن امیریه یا امریه باشد که حضرت علی را در امر رسالت با محمد صلعم شریک میدانستند (رك: تلبیس ابلیس ۲۲ و مقریزی ۱۷۸/۴ و هفتاد و سه ملت ۶۲) . ۳- کذا در اصل ؟ شاید مراد ذقولیه باشند که در آذربایجان غلات شیعه را ذقولیه گویند (ملل و نحل ۱۳۴) . ب : رقوقیانند؛ شاید صحیح آن مرقونیان باشد که از فرق ثنویان بودند (الفرق ۲۵۸) . ۴- کذا در اصل ؟ ب : ناتسیانند ؟ ۵- کذا در اصل ؟ شاید مراد لفظیان باشد که شرح آن می آید . ۶- ابو مسلمیه یا مسلمیه فرقه بی اند منسوب به ابومسلم مروی (مقتول ۲۶ شعبان ۱۳۷ هـ) که پنداشتند که او به اندر آمدن روح خدا در وی ، خدا شد . و او به از جبرئیل و فرشتگانست . وی زنده است و نمرده و آن کسی که منصور او را کشت شیطان بود بصورت ابومسلم درآمده و چشم بر او ابومسلمند (الفرق ۱۸۶) مسلمیه را خرم دینید هم گویند و در باخ قریه خرم آباد بنام ایشان بود (الفهرست ۴۸۳) . ۷- کذا در اصل : در منابع دیگر نیست . در شرح متن نیز نیامده و شاید صحیح آن اعضائیان باشد که در متن شرح بعد ازین می آید . ۸- فکریه : از فرق جبریانست و گویند که فکر در معرفت حق از عبادت بهتر است (غیاث ۷۳۶) . ۹- واردیه : از فرق جهمیه است و گویند، هر که در دوزخ رود، باز بیرون نخواهد آمد و مؤمن در دوزخ نخواهد رفت (غیاث ص ۷۳۶) . ۱۰- کذا در اصل ؟ شاید صحیح آن فاطمیان باشد که شرح آن در متن بعد ازین داده شده . ب : ساطسانند ؟ ۱۱- کذا در اصل ؟ شاید صحیح آن سلفیه باشد از فرق امامیه (ملل ۱۲۵) ب : شافیانند ؟ ۱۲- کذا در اصل ؟ در مراجع دیگر دیده نشد . ب : مستانانند .

- پنجاه و پنجم : طفیلیانند^۱ . پنجاه و ششم : فدائیانند^۲ .
 پنجاه و هفتم : مفروغیانند^۳ . پنجاه و هشتم : ملحونیانند^۴ .
 پنجاه و نهم : ثانیانند؟^۵ . شصتم : غالبیانند^۶ .
 شصت و یکم : مقاماتیانند^۷ . شصت و دویم : شوقیانند^۸ .
 شصت و سیم : بهیمیانند^۹ . شصت و چهارم : سیانیانند^{۱۰} .

۱- اصل و ب : طفیانند؟ ولی در متن مابعد طفیلیان است. در مراجع دیگر بنظر نیامد .
 ۲- کذا در اصل : در مراجع دیگر یافته نشد . ب : فداماتانند ؟ کلمه فدایی در تواریخ بعد از قرن ۵ هـ معمول است و عبارت بودند ، از فدائیان دهشت افکنی که از مجامع باطنیان اسماعیلی برای قتل مخالفان و یا تهدید ایشان گماشته میشدند . ولی وجود این دسته فدائیان در عصر سامانیان مورد تأمل است .
 ۳- اصل : مصرعیانند ؟ ولی در شرحی که بعداً می آید مفروغیانند از ماده فرغ . در منابع دیگر نیامده . ب : مرعیانند ؟
 ۴- کذا در اصل ؟ ب : مخلوفیانند ؟ در مراجع دیگر بدین شکل دیده نشد . احتمال دارد املائی آن مسوخ گشته و اصلاً مخلوقیان باشد از فرق جهیمیه که گویند : قرآن و تورات و انجیل و زبور مخلوقند (غیاث ۷۳۶) .
 ۵- کذا در اصل ؟ ب : تاسانند ؟ بطن غالب تمامیانند . فرقه تمامیه اصحاب تمامه بن اشرس نمیری بصری متوفاً ۲۱۳ هـ اند که فاضلی از معتزله و ندیم مأمون بود (ملل یح - ۲۰) وی در روزگار مأمون و معتصم پیشوای قدریه بشمار میرفت و میگفت : کسی را که خدایش ناچار بشناختن خود نکند، وی مأمور بمعرفت و بازداشته از کفر نتواند بود . دوم اینکه افعال متولده را فاعلی نیست (الفرق ۱۱۹)
 ۶- در دیگر منابع دیده نشد . شرح آن می آید .
 ۷- کذا در اصل ؟ ب : مفاتیانند ؟
 ۸- کذا در اصل و ب ؟
 ۹- کذا در اصل و ب : شاید صحیح آن بهشمیان = بهشمیه باشد . منسوب به ابوهاشم عبدالسلام بن ابی علی جبائی متوفاً ۳۲۱ هـ از معتزله بصره که ذمیه هم نامیده شدند که ذم را بدون فعل بر مردمان روا داشتند و مرتکب اعمال زشت را مستحق دو قسط عذاب دانستند و توبه را از گناه پس از ناتوانی درست ندانند . (رك : الفرق ۱۲۸ و ملل ۵۸) .
 ۱۰- کذا در اصل . ب : سنانیانند ؟ شاید شیانیانند ، پیروان شیبان بن سلمه خارجی که در ایام ابومسلم خروج کرده و او را مدد نمودند (حدود ۱۳۵ هـ) قول به جبر و آفریدن علم در نفس خداوند از عقائد شیبانیه است (ملل ۹۷) .

شصت و پنجم : قیفیانند^۱ . شصت و ششم : امریانند^۲ .

شصت و هفتم : وهمیانند^۳ . شصت و هشتم : مستویانند^۴ .

شصت و نهم : کلامیانند^۵ . هفتادم : جبلیانند^۶ .

هفتاد و یکم : شیعیانند^۷ . هفتاد و دویم : کرامیانند^۸ .

هفتاد و سیم : سنیانند و جماعتیان و ناجیانند .

اما مرجیان^۹ :

چند گروه اند، بعضی گفتند: بنده ایمان آورد، بروی امر (و) نهی نباشد^{۱۰}

- ۱- کذا در اصل و ب ؟ در منابع دیگر چنین نامی بنظر نیامد . ۲- کذا در اصل و ب ؟ رك : عدد ۱۷۶ . ۳- اصل و ب همیانند ؟ وهمیه : از فرق جبریه است که گویند فعلهای ما را مکافات نیست (غیاث ۷۳۶) و همیه گویند قول و فعل آدمی عرضی است و بقایبی ندارد ، گفتار و کردار آدمی وهم است که آنرا حسابی و کتابی نباشد ، تصور ثواب و عقاب بروهم جهل است (هفتاد و سه ملت ۳۶) . ۴- کذا در اصل ؟ ب : مسویانند ؟ شاید صحیح آن متوسمه باشد که گویند : به دل خود هوشدار ، که به نور او نیکی برو گذرد ، و بدی از ظلمت آن آید . پس هر چه دل بیند و توسم کند ، آنرا بجای آور (هفتاد و سه ملت ۵۵) . ۵- اصل : کلانیان ؟ ب : کلاسیان ؟ ولی در شرح مابعد (ص ۱۲۹) کلامیان است . و کلامیه از طوائف امامیه اند که با اخباریه اختلاف شدید داشتند (ملل ۱۳۳) . ۶- کذا در اصل و ب : شاید صحیح آن جبائیان - جبائیه باشد که از فرق معتزله اند ، پیروان ابی علی بن محمد بن عبدالوهاب جبائی (۲۳۵-۳۰۳ هـ) و ایشان گویند که خدا را ارادت ثابت است که در محلی حادث نتواند بود که خدا بدان موصوف باشد . و حق تعالی متکلم است بکلامی که در محل خلق میفرماید و متکلم کسیست که کلام فعل اوست نه آنکه کلام باوقائم است (ملل ۵۸ و الفرق ۱۲۷) . ۷- شیعه در لغت پیرو و متابع است که با حضرت علی به خصوص متابعت کردند و به امامت و خلافت او قائلند بنص جلی یا خفی . و آنکه امامت به اولاد آنحضرت منساق شود و بغیر ایشان نرسد و قول به عصمت ائمه از فروعات مذهب ایشان باشد (ملل یو) . ۸- منسوبند به محمد بن کرام بن عراق بن خزابه سیستانی متوفا ۲۵۵ هـ در قدس ، که کرامیان در قرن ۳ هـ در خراسان شهرت داشتند . ۹- رك : پاورفی ص ۳۸ . ۱۰- ب : باشد .

اگر طاعت کند نیکو است و اگر نکند بر وی هیچ چیز واجب نشود .
و بعضی گویند : چون بنده بگفت : لا اله الا الله محمد رسول الله هیچ
گناه ویرا زیان ندارد . و بعضی اندر دین مسلمانی خویش به شك اند گویند :
ندانیم که مؤمن هستیم یا نه ؟

بعضی گویند : ندانیم که ایمان حق است یا باطل ؟ و ما ندانیم که از
جمله مؤمنانیم امروز نزد خدای عزوجل یا از جمله کافران ؟
اما قدریان :

گویند : خدای عزوجل آفریننده خیرهاست و ابلیس علیه اللعنه آفریننده
شرها . و خیر از خدای عزوجل و شر از ابلیس بینند و از تن خویش . [۱۲۵]
و تقدیر بد از خدای عزوجل نه بینند^۳ بدین سبب گمراه شدند (وهلاك شدند)^۴ .
و اما ازرقیان^۵ :

قوم اند که گویند : هر که به آن کسانی که نماز جماعت و جمعه^۶ کنند به
شمشیر بیرون نیابند ، از زیانکاران باشد^۷ و کشتن آن کسانی که نماز جماعت
کنند روا باشد نزد ایشان .
اما اخنسیان^۸ :

قومی اند که گویند : هر که لا اله الا الله محمد رسول الله گفت ، اگر
فربضه ها نکند و منکر باشد و حرامها حلال بدارد کافر نشود . و ایشان قومی اند
از خوارج . از بعضی زکوة گیرند و ببعضی دهند و گویند باک نیست .

۱- اصل : امروز نیز و خدای ؟ ۲- در اصل : این جمله پریشاست .
حاشیه اضافاتی بخط بدی دارد . ۳- ب : و شر از ابلیس ، از تن ما و تقدیر از
خدای عزوجل ند بینند صورت متن از ب است . ۴- در اصل نیست از ب است .
۵- اصل و ب : ازرقیان ؛ رك : پاورقی ص ۱۶۷ . ۶- ب : نماز جماعت و نماز
آدینه کند . ۷- ب : او زیان کار باشد . ۸- اصل : اخشیا ؛ ب : اجسان ؛
رك : پاورقی ص ۱۶۸ .

اما بیہسیان^۱ :

قومی اند از خوارج گویند : ایمان علم است ، هر که علم نیاموزد او مؤمن نباشد . بدین سبب گمراه شدند و هلاک شدند .

اما میمونیان^۲ :

قومی اند (از) خوارج ، و قدر را منکراند و کشتن اهل قبله را روا دارند .

اما جازمیان^۳ :

نیز قومی اند از خوارج . ایشان قرآن را مخلوق گویند ، و عذاب گور و ترازو و صراط و شفاعت و حوض کوثر را منکرند و گویند : ماشیعت علی ابن ابی طالب رضی اللہ عنہ (ایم) و دروغ میگویند، ایشان شیعت ابلیس لعین اند .

اما جبریان^۴ :

قومی اند که گویند : خیر و شر هر دو از صنع خداست ، و ما را دران هیچ فعلی نیست . و ما همچون چوب خشکیم افگنده ، و ما نتوانیم که از خود طاعت کنیم و معصیت کنیم . بدین سبب گمراه شدند .

اما باطنیان^۵ :

قومی اند هم از خوارج . و ایشان گویند : گناه شرکست و بنده را بگناه کافر گویند . و امر معروف و نہی منکر ... بینند^۶ .

۱- اصل : لبہسیان ؟ ب : بہمیان ؟ رک : پاورقی ص ۱۶۹ . ۲- رک :

پاورقی ص ۱۶۹ . ۳- اصل : جازبیان ؟ رک : پاورقی ص ۱۶۹ ب : جازیان ؟

۴- رک : پاورقی ص ۱۷۰ . ۵- ب : از خوف . ۶- ظاهراً این فرقه همان

باطنیان اسماعیلی و ملاحده نیستند . رک : پاورقی ص ۱۷۰ . ۷- ظاهراً برجای

نقاط کلمہ بی از اصل ساقط شدہ . ب : منکر نہ بیند و بنده ؟

اما میلیان^۱ :

قومی اند که از جهمیان منکر تر اند مر صفات خدای را عزوجل . و بدان صفتی که حق تعالی خود را صفت کرده است در قرآن ، و در کتابهای دیگر ، مقرر نیابند .

اما سفیانیان^۲ :

قومی اند که دعوی ملک مر فرزندان سفیان را گویند .

اما رافضیان^۳ :

قومی اند که گویند : پیغمبر (ی) مر علی را بود . و خدای عزوجل جبرئیل را بسوی علی فرستاده بود . جبرئیل سوی محمد آمد به غلط . و کفرهای بسیار گویند .

اما فاطمیان^۴ :

قومی اند که دعوی ملک مر فرزندان فاطمه^۵ را گویند .

اما معروفیان^۶ :

قومی اند که گویند : هر که^۷ خدای را عزوجل نشناسد بیعضی از نامهای

۱- رك : پاورقی ص ۱۷۴ . ۲- اصل : سفیان ؟ که در ص ۱۷۴ سفیانیان است به پاورقی همین صفحه رجوع شود. ب : سفیانیان . ۳- در فهرست سابق فرق این نام نیست . رافضه در آغاز نام فرقه بی از مردم کوفه بود از اصحاب زید بن علی بن حسین . و چون او از لعن ابوبکر و عمر خودداری کرد او را ترك گفتند ، و بهمین جهت رافضه خوانده شدند. اهل تسنن عموم فرق شیمه را رافضه خوانند (پاورقی هفتاد و سه ملت ۶۰ بحواله تبصرة العوام ۱۶۷) . ۴- در فهرست فرق عدد ۵۲ ساطیان ؟ است . ۵- فاطمة الزهراء (۱۸ ق ۱۱ هـ) بنت حضرت محمد که بعمر ۱۸ سالگی در حبالت حضرت علی آمد و مادر حسین است ، شش ماه بعد از وفات پدرش زنده بود ، ۱۸ حدیث از او مرویست (الاعلام ۳۲۹/۵) . ۶- رك : پاورقی ص ۱۷۵ . ۷- در اصل : که گویند هر که گویند هر که خدای ؟

او ، مؤمن است . اگر چه بعضی بشناسد و بگردد .

و اما مجهولیان^۱ :

قومی اند که گویند : مر خدای را عزوجل نامها بسیار است . هر که

همه نامهای وی نداند کافر باشد .

اما مهاجریان :

گویند : ما از مردمان عزلت گرفتیم و همه کس نزدیک ایشان کفرانند .

اما فکریان^۲ :

گویند : تفکر کردن عبادت است و جز تفکر هیچ طاعت را عبادت

نشمند .

اما واردیان^۳ :

گویند : هیچ مؤمن در دوزخ نشوند و بر دوزخ نگذرنند^۴ .

اما طفیلیان^۵ :

گویند : که فرزندان خورد کافران با پلیدان در دوزخ شوند .

اما مفروغیان^۶ :

گویند : خدای عزوجل فارغ شده است از آفریدن چیزها . هر چه خواست

آفرید . چیز دیگر نیافریند .

اما غالبیان^۷ :

گویند : مملکت و امارت [۱۲۸] مرغلبه راست . هر که غلبه کرد

مملکت آنرا باشد . و ایشان همه کفرانند .

۱- رك : پاورقی ص ۱۲۵ . ۲- رك : پاورقی ص ۱۷۶ . ۳- رك : پاورقی

ص ۱۷۶ . ۴- كذا در اصل : به صیغه جمع غائب . که اکنون مفرد گوئیم :

نشود - نگذرد . ۵- در فهرست سابق فرق : طیفانند پاورقی ص ۱۷۷ .

۶- رك : پاورقی ص ۱۷۷ . ۷- رك : پاورقی ص ۱۷۷ .

اما کوزیان^۱ :

آنانند که در کوزه بول کنند و بخورند^۲ و گویند ما عاصی نیستیم و دیگران جاهل .

اما کلامیان^۳ :

گویند : خدای عزوجل (با موسی)^۴ صلوات الله علیه سخن نگفت . و توریة و انجیل و زبور و فرقان سخن خدای نیست .

اما اعضایان^۵ :

گویند: مر خدای عزوجل (را) دست و پای و انگشتان است و در ایمان خود بشک اند .

اما لفظیان^۶ :

گویند: خدای عزوجل قرآن به محمد نفرستاد، و قرآن نیست زیر عرش، و زیر عرش مکه هجای قرآن^۷ . (؟) و بقرآن کافر شدند .

اما صفاتیان^۸ :

گویند : قرآن صفت خدای عزوجل نیست و منزل نیست . و بدین سبب کافر شدند .

۱- رك : پاورقی ص ۱۷۲ . ۲- ب : کنند و باز ابدست کنند و بخورند

و گویند ما عالمانیم و دیگران . ۳- رك : پاورقی ص ۱۷۸ . ۴- در اصل : این

کلمه واضح نیست . از ب گرفته شد . ۵- رك : پاورقی ص ۱۷۶ . ۶- اصل : ب :

لفظیان ؟ رك : پاورقی ص ۱۷۶ . ۷- عبارت پریشانست . معنی آن : هجاء

اصل : و زیرش مکر هجای ؟ سورت متن از ب است . ۸- صفتیه قائلند بر آنست

صفات ازلی ، و باری تعالی را اثبات معانی زائده کنند و وجه و بدین را صفت خوانند

و به ظواهر کتاب و سنت قائلند و تأویل نکنند و امارت را به اختیار شناسند به همین

(ملل - یح) .

اما کرامیان^۱ :

قومی اند : کہ ایمان بزبان گویند بمعرفت دل نگویند^۲ . (و گویند)
حق تعالیٰ شخص است چون آدمیان . و اندامست چون آدمیان .
و ایشان ازین هفتاد و دو ملت بدترند و جاہلتر .

و عبداللہ ابن عمر^۳ رضی اللہ عنہما روایت کند : کہ روزی رسول
صلی اللہ علیہ وسلم روی بہ ابوبکر و عمر و عثمان و علی کرد و گفت : در
امت من قومی اند، کہ پدید آیند از پس من بہ دوہست و پنجاہ سال . ایشان
روز روزہ دارند بریا ، و شب نماز گذارند بریا ، و آنها را دام سازند ، و مردم
را بدان صید کنند . و علامت ایشان آنست : کہ زرد روی باشند (وسیاہ دل)
و در ذات خدای تعالیٰ ، و در کتاب وی بجهل سخن گویند ، و بکتاب خدای
عزوجل منکر شوند ، و علم ایشان جہل [۱۲۹] بود ، و عمل ایشان ریا بود ،
و پند ایشان باطل بود ، و حجت ایشان داوری^۴ بود . و ہر کہ ایشان را دریابد
با ایشان ننشیند . و اگر ایشان سلام کنند ، جواب سلام مدهید ! و اگر بیمار
شوند مپرسید^۵ . و اگر بمیرند^۶ بجزنازہ ایشان حاضر مشوید ! و بدانچہ کنند
متابع ایشان مشوید ! و ایشان کافران باشند و فتنہ ایشان صعبتتر از فتنہ دجال
است ، و بازگشت ایشان و آنکس کہ متابع ایشانست در دوزخ است .

۱- رك : پاورقی ص ۱۷۸ . ۲- ب : بزبان گویند بی معرفت دل .

۳- عبداللہ بن عمر خطاب از صحابہ بزرگ است کہ ولادتش ۱۰ ق ، ۵ و وفاتش در مکہ
سنہ ۷۳ ھ است ، در صحیحین ۲۶۳۰ حدیث ازو نقل شدہ (الاعلام ۴ / ۲۴۶) .

۴- داوری بمعنی دادگری و قضاوت و عدالت است ولی درینجا بدین معانی نخواہد بود .
زیرا مفهوم مخالف مراد است . و شاید مقصد آن حکومت و قدرت حکومتی باشد ،
یعنی ہر زور و قدرت پیش آنها حجت است ؟ ۵- مراد عیادت است . ۶- این کلمہ
در اصل آسیب دیدہ و خوب بنظر نمی آید . از ب تصحیح شد .

پس گفت : که چون ایشان پدید آیند ، از خراسان پدید آیند ، و آنکه ایشان را از راه ببرد ، از سیستان باشد . و ایشان قومی اند ، ایشانرا کرامی^۱ گویند . و ایشان نیز از گروه مرجیانند . و ایشانرا موسوس همانام من کنند ، و آنرا محمد کرام^۲ نام کنند ، آنکس که آنرا بنام من خوانند ، از من نیست ، و من ازان نیستم . زیرا آنکه آن دین مرا بدل کند ، و سنت مرا منکر شود ، و ایمان را اقرار گوید بی تصدیق دل .

پس گفت : بران و برانکه متابع او باشد، لعنت خدای عزوجل و لعنت فرشتگان و لعنت همه آدمیان باد^۳ !

و روایت کنند از محمد ابن اسلم ، که آن گفت : که فرشتگان هیچ کلمه^۴ با آسمان نبرند بزرگتر از سه کلمه^۴ :

اول : قول فرعون لعنه الله که گفت : *أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى* .^۵

دویم : مرجی^۶ که گفت : قرآن مخلوقست . و سه دیگر : عبدلی کرام^۷ که گفت که معرفت در دل منست .

و روایت کنند از احمد بن [۱۳۰] محمد القاضی^۸ که آن گفت : اتفاق کردند اصحاب رأی و حدیث که ما گوئیم عبدلی کرام کافر شود .

۱- کرام از ماده کرم عربی بمعنی ناک است و کرام رزبان باشد .

۲- رك : پاورقی ص ۱۱۵ . ۳- در اینجا گویا مضمون ترجمه حدیث مزعوم ختم

می شود . ولی در باره چنین حدیثی در صحاح و هم در کتب موضوعات چیزی بنظر نیامد .

۴- اصل : کلیمه ؟ ۵- قرآن - النازعات ۲۴ یعنی : من پروردگار بزرگتر

شمایم . ۶- رك : پاورقی ص ۳۸ . ۷- عبدلی منسوبست به ابن عبدالله بن

کرام پیشوای کرامیه که پیروانش را عبدلی گویند (اللباب ۲/ ۱۱۲) .

۸- شاید مراد قاضی الحرمین شیخ حنفیان احمد بن محمد بن عبدالله نیشابوری متوفی

۳۵۱ هـ باشد (الفوائد البهیة ۳۶) .

روایت کردند از ابوعلی محمد ابن موسی الفقیه^۱ ، که آن گفت: عالمان مدینه جمع شدند و اتفاق کردند ، که امتان بدوازده مسئله کافر شدند :
اول گفتند : در مصحفها قرآن نیست و بر روی زمین تنزیل قرآن نه بینند^۲ .

دویم گفتند : که ایمان منافق تمامست . زانکه ایشان معرفت را ایمان نگویند^۳ ، و باقرار بسنده کنند ، و تصدیق دل نه بینند . و کرامیان و منافقان هر دو در ایمان برابرند و یکسانند . زیرا انکه مر منافقان را بایمان تمام گویند . و سیم گویند : که ایمان در دل پیغمبران نبود ، و هر که چنین گوید بیشک کافر شود .

چهارم گویند : که رسول صلی الله علیه وسلم مادام که زنده^۴ بود ، پیغمبر بود . اکنونکه در گور است ، پیغمبر نیست .

پنجم گویند : که ماد (ا) م که رسول صلی الله علیه وسلم زنده بود ، حجت بود . و چون فرمان یافت حجتش نماند .

ششم گویند : شناختن خدای عزوجل فریضه نیست .

هفتم گویند : حسین ابن علی رضی الله عنهما باغی بود ، و حق بدست یزید بود .

هشتم گویند : بنده را خدای عزوجل بر شناخت خود ثواب ندهد و مر منکر معرفت را عذاب نکند .

نهم گویند : بر زمین [۱۳۱] سه چیز نیست : علم خدای و قدرت و کلام نیست .

۱- غالباً مراد محمد بن موسی بن ابوبکر محمد خوارزمی فقیه متقی و مدرس معروفی باشد از مجددین امت در رأس قرن رابع و در مذهب حنفی متوفی سنه ۴۰۳ هـ (الفوائد ۲۰۲) .
۲- یعنی اعتقاد نکنند .
۳- اصل : بگویند ؟
۴- اصل : کزنده .

دهم گویند: هر که نماز و طهارت و زکوة و حج و غسل جنابت را منکر شود، آن کافر نشود.

یازدهم گویند: خدای را عزوجل جز نام الله، نام دیگر نیست، و خدای عزوجل گفت: قُلْ ادْعُوا اللَّهَ اَوْ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ اَيًّا مَّا قَدَعُوا فَلَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى^۱. و جای دیگر گفت: وَلِلّٰهِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى فَادْعُوهُ بِهَا^۲.

و رسول (صلی الله) علیه وسلم گفت: که مر خدای را عزوجل نودونه نامست، هر که آنرا بخواند ببهشت شود^۳. و در خبر است که خدای تعالی را هزار و یک نامست^۴.

دوازدهم: کسب^۵ را حق نه بیند. و رسول علیه السلام گفت: هر پیغمبری را حرفه بود، و مرا حرفه^۶ درویشی است و جهاد کردن. و رسول علیه السلام گفت: هر که دنیا طلب کند از حلال، از بهر آنکه، تا بر عیال خود نفقه کند، و بر همسایه مهربانی نماید. و از بهر آن تا از کسی سؤال نباید کردن، حق تعالی از وی خشنود باشد.

سیزدهم: گویند قول خدای عزوجل مخلوقست، هر که ازین دوازده چیز يك چیز بگوید و اعتقاد کند کافر شود. اینها که گفتم نامهای ایشان بود و فعلهای ایشان. و جز اینها در ایشان خصیلتها فراوانست که یاد نکردیم. حق تعالی ما را بر سنت و جماعت دارد، و از بدعت دور دارد، و از ضلالت

۱- قرآن - الاسراء ۱۱۰ یعنی بگو- یا محمد!- بخوانید خدای را، یا بخوانید رحمن را، هر کدام خوانید روا بود، که او راست نامهای نیکو (طبری ۹۰۹).
 ۲- قرآن - الاعراف ۱۸۰ یعنی خدای راست نامهای نیکو، بخوانید او را بدان (طبری ۵۵۳).
 ۳- این حدیث صحیح است که بخاری و مسلم و دیگران از ابوهریره روایت کرده اند (تیسیر الاصول ۶۳/۲ و جامع الصغیر ۱/۹۳).
 ۴- اصل این خبر یافته نشد.
 ۵- اصل: کس را؟ تصحیح متن حدیثی است.
 ۶- اصل: حرفه؟ ب: من دو چیز است درویشی و جهاد کردن.

دور دارد! و بر راه راست دارد آمین . [۱۳۲]

مسئله پنجاه و هفتم

آنست : که با مبتدع ننشینی ، که درخبر است : که هر که مبتدع^۱ را دوست دارد، و با وی همنشینی کند، بد ازان باشد که هزار بار با کافری همنشینی کند . و هر که مبتدع را سلام کند ، چنانستی که ویران کرد مسلمانان را ، و هر که در روی مبتدع نگیرد ، چنانستی که خود را کشتستی ، و در خون خود گرفتار شدستی . و هر که مبتدع را دشنام دهد ، یا دشمن دارد ، آن نزدیک خدای عزوجل فاضلترین مجاهدان باشد . و عبدالله ابی جعفر^۲ گفت ، که رسول علیه السلام گفت : هر که چنگ در سنت من زند در وقت تباهی امت من . ثواب صد شهیدش بدهند .

و عروة ابن رویم^۳ گوید ، که رسول علیه السلام گفت : که از پس وفات من شمارا ایام صبر است . یعنی هواهای مختلف ببینید ، و هر که دران وقت چنگ در سنت من زند، ثواب پنجاه و یکتن، که گرویده خدای عزوجل باشد بیابند . پرسیدند : که یا رسول الله ! پنجاه تن از ایشان ، یا پنجاه تن از ما ؟ رسول گفت صلی الله علیه وسلم : پنجاه تن از شما .

و ابوهریره^۴ روایت کند، که رسول علیه السلام گفت : ای یاران من ! شمارا زمانه (بی) آید^۵ ، که اگر ازده فرمان که شمارا فرموده اند ، یکی را^۶

۱- اصل : مبتدع ؟ ب مبتدع . ۲- عبدالله بن ابی جعفر از راویان حدیث است که نسبت او رازی است . وی از عیسی پدر خود و ایوب بن عتبہ روایت نماید ، ایام حیانش در حدود (۲۰۰ هـ) تخمین می شود (میزان الاعتدال ۲ / ۲۸ و خلاصه تذهیب ۱۶۴) . ۳- عروة بن رویم لخمی دمشقی از راویان ثقة حدیث است ، که بقول ابن سعد در سنه (۱۳۲ هـ) و بقول رملی در سنه ۱۰۵ هـ وفات یافته (خلاصه ۱۲۴) . ۴- رك : یاورقی ص ۴۸ . ۵- املائی اصل و ب : زمانه آید . ۶- اصل : در دست؟

دست بازدارید هلاك شويد . و با مردمان زمانه (بی) آید که [۱۳۳] اگر ده فرمان که ایشان را فرموده اند ، یکی را بکنند ، از آتش برهند .
معنی آن باشد : که این يك بکنند بر موافقت سنت کرده باشد برهد .
باز اگر ده بکنند بر موافقت بدعت کرده باشد هلاك شود .

و حسن بصری^۱ رحمه الله روایت کند : که روزی رسول علیه السلام میگريست گريستنی که عایشه نیز گریان شد . رسول گفت : یا عایشه ! چه چیز ترا گریان کرد ؟ گفت : یا رسول الله ! از گريستن شما گریان شدم .
رسول گفت : در آخر الزمان قومی باشند ، که چنگ در دین من زنند ، چنانکه کسی هلاك خواهد شد ، چنگ در رسن استوار زند ، تا از هلاك برهد .
و ایشان در میان قومی مانده باشند ، که آن قوم را از مسلمانی جز نام نصیب نیست . و آن کسانکه چنگ در دین و سنت من زده باشند ، در میان آن قومی مفسدان چنان باشند^۲ ، که دلهایشان بگدازد چنانک نمک در آب .
عایشه گفت : یا رسول الله ! ایشان در آن زمانه چگونه زندگانی کنند ؟
رسول علیه السلام گفت^۳ : که ایشان در آن زمانه چنان باشند ، که کرم سر که در سر که^۴ .

یا عایشه ! ایشان برادران و باران منند ، یکمرد (را) از ایشان هم چندان مزد باشد ، که هفتاد مرد بدری را ، که ایشان در غزاة بدر بامن بوده باشند .
یا عایشه ! من از خدای عزوجل خواسته ام ، تا آن^۵ دوست و کارساز ایشان باشد از پس وفات من . حق تعالی گفت : من ولی ایشانم از پس وفات [۱۳۴] تو . و اگر نه آنستی ، که خدای عزوجل ولی ایشان است . اگر نه

۱- رك : پاورقی ص ۵۱ . ۲- ب : چنان در مانده باشند . ۳- ب : رسول

گفت علیه الصلوة والسلام ، در آن زمانه . ۴- ب : که کرم در سر که .

۵- ب : تا او .

من از دنیا بیرون شدمی با سخت‌ترین غمی .

و عبد الملك ابن مسلم^۱ گوید، که رسول علیه السلام گفت: که حق تعالی بنده را در بهشت در آرد، که چنگ^۲ در سنت من زده باشد، و آن^۳ سنت مرا زنده کرده باشد .

و ابی ابن کعب^۴ رضی الله عنه^۵ روایت میکند: که بر شما باد، که بر راه سنت و جماعت باشید! که هیچ بنده نیست، که آن^۶ بر سبیل سنت و جماعت باشد، و خدای عزوجل را یاد کند، و آب از چشمانش فرود آید از بیم خدای تعالی، هرگز آتش آنرا بنسوزد^۷، و هیچ بنده (بی) نیست، که آن بر راه سنت و جماعت باشد، و خدای عزوجل را یاد کند، و از بیم خدای بلرزد، مثل آن چون درختی باشد که برگهای آن خشک شده باشد، و باد بر وی زند، برگهای آن فرو ریزد، همچنین گناہان آن بنده فرو ریزد، و طاعت اندک (که) بر سبیل سنت و جماعت باشد، فاضلتر از طاعت بسیار، که نه بر سنت و جماعت باشد .

و عبد الله بن عباس^۸ گفت رضی الله عنه: که رسول علیه السلام گفت: هر که کاری کند بر موافقت سنت و جماعت، اگر صواب کند از وی پیاموزد^۹ و اگر خطا کند پیامرزد، و هر که کاری کند^{۱۰} برخلاف سنت و جماعت باشد، اگر صواب کند نپذیرد^{۱۱}، و اگر خطا کند در دوزخ بود^{۱۲} .

- ۱- در رجال حدیث دو نفر بنام عبد الملك بن مسلم ضبط شده‌اند: یکی ابوسلام عبد الملك بن مسلم حنفی کوفی که ابومعین او را ثقة القول می‌شمارد، د دیگر عبد الملك ابن مسلم رقاشی که بخاری احادیث او را صحیح نشمرده است (خلاصه تذهیب ۲۰۸)
- ۲- ب: در دنیا چنگ در سنت . ۳- ب: و او . ۴- ابوالمنذر ابی بن کعب ابن قیس انصاری خزرجی مدنی سید القراء و کاتب وحی که از پیغمبر ۶۴ حدیث روایت کرده است (خلاصه ۲۱) . ۵- ب: عنہم . ۶- ب: کہ او . ۷- ب: نسوزد . ۸- رک: پاورقی ص ۳۱ . ۹- ب: بپذیرد . ۱۰- ب: و هر کاری که کند . ۱۱- ب: به پذیرد . ۱۲- ب: جایش دوزخ باشد .

و ضحاک^۱ روایت کند ، که رسول علیه الصلوة والسلام گفت : هر که از خانه بیرون [۱۳۵] آید ، تا بابی از علم بیاموزد ، تا بدان علم ، باطلی^۲ را سوی حق آرد ، یا گمراه را براه^۳ راست آرد ، آن کردار چون عبادت چهل ساله باشد .

و حسن بصری^۴ گفت : هر که سنتی را زنده کند ، چنانستی که همه مردمان را زنده کردستی . و حق تعالی گفت : مَنْ أَحْيَاهَا فَكأنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعاً^۵ یعنی چون کسی را بر شرف هلاک ببند ، آنرا از هلاک برهاند ، یا کودکی را از راه برگیرد پیرورد ، تا بزرگ شود ، یا مبتدعی را از بدعت بسوی سنت و جماعت آرد ، چنانستی که آنرا زنده کردستی .

و زید ابن اسلم^۶ روایت کند : که رسول علیه السلام مر علی ابن ابی طالب را بسوی یمن فرستاد و گفت : یا علی ! اگر خدای عزوجل يك مردی را بر دست تو راه نماید ، بهتر از آن باشد ، که از مشرق تا مغرب^۷ ترا

- ۱- در رجال حدیث زیاده از ۱۵ تن بنام ضحاک ذکر شده اند . و در اینجا چون نام پدر و نسب او معلوم نیست ، نمیتوان گفت که مراد کدام یک است ؟ ۲- اصل : باطل . ب : باطلی . ۳- ب : گمراه را بسوی راه آرد ، او چون عبادت . ۴- رك : پاورقی ص ۴۱ . ۵- قرآن - المائدة ۳۲ یعنی : هر کی زنده کند آنرا چنانستی که زنده کند مردمانرا همه (طبری ۳۹۲) ب : جمیعاً گفت هر که تالی را زنده کند چنانستی که همه مردمانرا زنده کردستی ، یعنی چون کسی . ۶- زید بن اسلم عدوی دولی عمر بن خطاب و یکی از اعلام حدیث و فقه و تفسیر است متوفی ۱۳۶ هـ که از اهل مدینه بود و مدتی با عمر بن عبدالعزیز در ایام خلافتش مشورت گشت . و زید بن یزید خلیفه او را با جمعی از فقیهان مدینه به دمشق خوانست . وی احادیث زیاد روایت میکرد ، و در مسجد نبوی حافظه تلفین داشت . ۷- از مشرق تا مغرب . ۸- زید گفت : که مردم مدینه گفتندی ، که زید برای خود تفسیر قرآن کرده است . (میزان الاعتدال ۱ / ۲۶۱ و خلاصه ۱۰۸ و تذکره الحفاظ ۱ / ۱۲۴ و تهذیب ۳ / ۳۹۵) . ۷- ب : به مغرب .

باشد و تصدق کنی!

و عقبہ ابن عامر^۱ روایت کند کہ رسول علیہ السلام گفت: ہر کہ بر دست آن^۲ مردی مسلمان شود، ہر اینہ بہشت آنرا^۳ روزی شود۔
و عبداللہ ابن مسعود^۴ رضی اللہ عنہ روایت کند، رسول علیہ السلام گفت: کہ حق تعالی، از صاحب بدعت ہیچ کردار نپذیرد^۵، تا ازان بدعت دست باز ندارد۔

و انس ابن مالک^۶ رضی اللہ عنہ روایت کند: کہ جبرئیل علیہ السلام این آیت (آورد) قوله تعالی^۷ إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتُ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ^۸ این آیت در شأن گمراہان و مبتدعان آمدہ است [۱۳۶] کہ از دین و از راہ سنت و جماعت جدا شدند۔ پس رسول علیہ السلام گفت: یا عایشہ! ہر گناہ کاری توبہ باشد، جز آن کسانکہ صاحب ہوا و بدعت اند، کہ ایشان را توبہ نباشد، و من از ایشان بیزارم۔

و خالد بن بقی^۹ گوید: در بنی اسرائیل جوانی بود، ہلم آموختہ بود

-
- ۱- اصل: عقبہ ابن عامر ۴ ب: عقبہ ابن عامر، و این صحیح است، و طبرانی در الکبیر از عقبہ ابن عامر چنین روایت کند: من اسلم علی یدیدہ رجل وجبت لہ الجنہ۔ ولی این حدیث ضعیف است (الجامع الصغیر ۲/ ۱۶۴) و این عقبہ ابن عامر جہنی راوی ۵۵ حدیث است، کہ برہفت آن اتفاق کردہ اند، وی والی معاویہ در مصر بود و در سنہ ۵۸ھ از جہان رفت، بہ فصاحت و شاعری و کتابت و قرائت قرآن و علم شہرت داشت (خلاصہ تذهیب ۱۲۷)۔ ۲- ب: او۔ ۳- ب: مر آنرا صاحب شود؟ ۴- رک: پاورقی ص ۴۹۔ ۵- ب: کردار او را نپذیرد۔ ۶- رک: پاورقی ص ۴۸۔ ۷- اصل: این آیت قوله۔ ب: این روایت آورد قوله۔ ۸- قرآن - الانعام ۱۵۹ یعنی: آنکسها کہ جدا کردند دین ایشان و بودند گروہی، نیستی از ایشان اندر چیزی (طبری ۴۶۶)۔ ۹- ب: تقی۔ این شخص شناختہ نشد۔

بسیار . اما در دنیا بر وی بسته بود . پس بدعت پیش گرفت^۱ و مردمان را ببداعت^۲ میخواند ، آنرا اجابت کردند و بدان سبب توانگر شد ، و عمر دراز یافت . شبی باخود اندیشه کرد : که این چه بود که من کردم . چندین هزار مسلمان را از راه راست بدعت بردم^۳ . پس گفتم : من توبه کردم و باز گشتم ، و در عبادت جهد کردن گرفت و تضرع و زاری میکرد و شب و روز میگریست . پس گردن خود را سوراخ کرد و زنجیری در گردن خود افکند و خود را بر ستون^۴ بست از ستونهای مسجد و گفتم : از اینجا نروم تا حق تعالی^۵ توبه من اجابت نکند ، و اگر نه همچنین باشم تا بمیرم . به پیغمبر آن زمان^۶ وحی آمد ، که بگویی مر آن راه زننده بندگان مرا ، اگر این گناه من و تو بودی در گذشته می . و لیکن این بندگانرا که از راه بردی ، و بدعت و ضلالت اندر افکندی ، و ایشان بمردند و من مر ایشان را بدوزخ فرستادم ، ناچار ترا بر اثر ایشان باید رفت^۷ بدوزخ [۱۳۷] و ترا توبه نیست . و از رحمت^۸ نصیب نیست .

و عتبه ابن سعید^۹ گفت : هر که بدعتی^{۱۰} در دین آشکارا کند ، غل و غش در دل آن^{۱۱} پدید آید بر مسلمانان و امانت و شفقت از دل آن بیرون شود^{۱۲} . و حسن بصری^{۱۳} گوید رضی الله عنه : که هر که اهل بدعت را غیبت کند ، آن غیبت نباشد ، یعنی آنرا بزه نباشد^{۱۴} .

۱- ب : بدعت بر دست گرفت . ۲- ب : بدعت . ۳- ب : مسلمانان را آزار دادم و از راه راست به بدعت . ۴- ب : ستونی . ۵- ب : خدای عزوجل . ۶- ب : پیغمبر زمانه وحی . ۷- ب : چنانچه بر آمد ترا بر اثر ایشان رفتن بدوزخ . ۸- ب : رحمت ما . ۹- عتبه بن سعید سامی از ثقات راویان احادیث است (خلاصه تذهیب ۱۱۸) . ۱۰- ب : بدی در . ۱۱- ب : او . ۱۲- ب : دل او برود و پرهیزکاری از دل او بیرون شود . ۱۳- ب : یاورقی س ۵۱ . ۱۴- در اصل و ب : چنین است . در اصل باقلم جدید بالای جماد نوشته اند : آن بزه کار نباشد . و بزه بمعنی گناه و خطاست ، که در پهلوی بساک بود (برهان ۲۷۵) .

و شعبی^۱ گوید : اهل بدعت را از بهر آن ، اهل هوا خوانند کہ ایشان را در دوزخ در آرند ، کہ ایشان بر خدای و رسول آن^۲ و کتاب خدای دروغ گفته اند .

و ایاس ابن سلمه^۳ روایت کند از پدر خویش : کہ رسول علیہ السلام گفت : ہر کہ خلاف کند سنت مرا و جماعت را^۴ ، چنان باشد کہ از ہنر مسلمانی و مسلمانان جدا شود ، و چنان باشد کہ از مسلمانی جدا شود ، آن ہمچو جاہلان مردہ باشد .

و عمر ابن عبدالعزیز گوید : کہ ہر کرا دید (ید) کہ از اهل سنت و جماعت ، روی گردانیدہ^۵ ، بدانید کہ آنکس بناء بدعت و ضلالت می نهد و تخم هوا و بدعت میکارد ، آن بنای ایشان ویران کنید و تخم ایشان بر کنید .
و عبداللہ ابن عمر^۶ رضی اللہ عنہما روایت کند ، کہ رسول علیہ السلام گفت : ہر کہ صاحب بدعت را خوار دارد^۷ ، حق تعالی فرمان دہد ، تا صد

۴

- ۱- ابو عمرو و عامر بن شراحیل راوی و فقیہ و شاعر تابعی است کہ در سنہ ۱۹ ہ در کوفہ تولد یافت و در ۱۰۳ ہ . ہمدین جا بمرد . نسبت او بہ شعب از بطن حمیری ہمدان است . وی ندیم عبدالملک بن مروان و سفیر او بہ ملک روم بود . و حافظہ نیکو داشت و از ثقات محدثین است ، کہ عمر بن عبدالعزیز او را بہ قضا گماشت . وی میگفت : از هیچ کسی حدیثی نشنیدم کہ آنرا حفظ نکرده باشم (حلیہ ۴ / ۳۱۰ و الوفیات ۱ / ۲۴۴) .
- ۲- ب : او . ۳- ابوسامہ ایاس بن سلمہ بن عمر بن اکوع اسلمی مدنی از راویان ثقہ حدیث است متوفی ۱۱۹ ہ (خلاصہ ۳۶) . ۴- ب : سنت و جماعت را ، چنان کہ چیز مسلمانانی از کردن بیرون افکند و حذیفہ الیمانی گویند ہر کہ از جماعت مسلمانی و مسلمانان جدا شود ، چنان باشد کہ از مسلمانی جدا شدہ باشد . و عمر بن العاص روایت کند کہ رسول علیہ السلام گفت ہمیرد و از سنت و از جماعت شدہ باشد ہم چون جاہلان مردہ باشد ؟ ۵- ب : گرداند . ۶- رک : پاورقی ص ۱۸۶ .
- ۷- ب : گفت صاحب بدعت را خوار دارید ، حق تعالی ؟

درجه در بهشت بنام آن بر اردا^۱ ، و هر که صاحب بدعت را سلام کند ، یا در روی آن بخندد، هر آینه استخفاف کرده باشد بر آنچه^۲ خدای عزوجل به محمد فرستاده است [۱۳۸] .

و معاذ بن جبل^۳ رضی الله عنه روایت کند، که رسول علیه السلام گفت: هر که نزدیک صاحب بدعت^۴ رود ، بدان آن خواهد تا آنرا بزرگ گرداند ، وی یاری کرده باشد بویران کردن مسلمانی .

و حسن بصری^۵ رضی الله عنه روایت کند، که رسول علیه السلام گفت: بامبتدع منشینید ، که آن در دل شما همان افگند ، که شیطان در دل آن افگنده است .

و مردی بنزدیک^۶ سعید ابن جبیر^۷ آمد و از وی آیت پرسید ، آنرا جواب نداد . آن مرد برفت و یاران گفتند : که چرا جواب ندادی آنرا ؟ و سر برنیاوردی ؟ و نظر (نه) کردی^۸ ؟

سعید گفت : زانکه از اصحاب بدعت بود ، و سفیان ثوری^۹ گوید : هر که گوش سوی مبتدعی دارد، و سخن آن^{۱۰} بطوع و رغبت بشنود ، هر آینه آن^{۱۰} از عصمت خدای عزوجل بیرون آمد .

- ۱- ب : درجه بنام او در بهشت بنا کنند . ۲- ب : هر آنچه . ۳- رك : پاورقی ص ۵۰ . ۴- ب : نزدیک بدعتی رود . ۵- رك : پاورقی ص ۴۱ . ۶- اصل : بنزدیک مرد سعید ؛ ب : مانند متن . ۷- سعید بن جبیر والی کوفی فقیه و از اعلام حدیث است ، که او را تقه و امام حجت شمرده اند . و او را حجج در سنه (۹۵ هـ) بکشت (خلاصه ۱۱۹) . ۸- ب : نداد و سر برنیاوردی و در روی او ننگرستی سعید گفت ، زیرا که او اصحاب بدعت است . ۹- رك : پاورقی ص ۴۷ . ۱۰- ب : او .

و روایت (کند) سفیان عیینہ^۱ : کہ هر که از پس جنازه مبتدع برود^۲،
در خشم خدای عزوجل بود ، تا بازگردد^۳ .

و عبدالله ابن المبارک^۴ گوید: هر که بجنازه مبتدع حاضر شود، هر آینه
مسلمانی مسلمانان را ویران کرده باشد^۵ .

فضیل عیاض^۶ گوید : پرهیزید از همنشینی کردن اهل بدعت . کہ

هر ساعت لعنت فرود آید بر ایشان و بر همنشینی ایشان . زیرا آنکه^۷ خود را

مانند کرده باشد با ایشان^۸ . زانکه^۹ رسول علیه السلام گفت : مَنْ قَشَبَهُ بِقَوْمٍ

فَهُوَ مِنْهُمْ^{۱۰} . [۱۳۹]

و عبدالله ابن عباس^{۱۱} رضی الله عنهما روایت کند، کہ رسول علیه السلام

گفت ، حق تعالی گفت : خیر و شر من آفریدم ، و خنک مر آنکس^{۱۲} را کہ

بر دست وی خیر تقدیر کردم . و ویل بر آنکس کہ بر دست وی شر تقدیر

کردم^{۱۳} .

۴

۱- ابو محمد سفیان بن عیینہ بن میمون ہلالی کوفی محدث حرم مکہ و یکی از

اعلام اسلام است ، کہ تولدش در کوفہ ۱۰۷ هـ و سکونت و وفاتش در مکہ (۱۹۸ هـ)

است . وی مرد اعور ارجمند دانشمندی بود کہ امام شافعی گفتی : اگر مالک و سفیان

نبودندی ، هر آینه علم از حجاز برخاستی ، از کتب او الجامع در حدیث و کتابی ہم در

تفسیر ذکر کرده اند (تذکرۃ الحفاظ ۱/ ۲۴۲ و صفۃ الصفوہ ۲/ ۱۳۰) .

۲- ب : مبتدعی برود ، او در خشم . ۳- ب : نگرود . ۴- رک : پاورقی

ص ۱۴۵ . ۵- ب : باشد - ندارد . ۶- رک : پاورقی ص ۱۴۸ .

۷- ب : زیرا کہ . ۸- ب : بر ایشان . ۹- ب : زیرا کہ . ۱۰- این حدیث را

ابوداؤد از ابن رسلان و طبرانی در الاوسط از ابن عمر روایت کرده اند کہ حدیث حسن

است یعنی : کسیکہ نشابه به قومی کند، وی از آنان باشد . (الجامع الصغیر ۲/ ۱۶۸) .

۱۱- رک پاورقی ص ۳۱ . ۱۲- ب : آنکسان را کہ من خیر بدست آن تقدیر .

۱۳- ب : از ویل تا کردم - ندارد .

رسول علیه السلام گفت : هر امتی را مغان بودا^۱ ، و مغان امت من کسانی اند که گویند : تقدیر نیکی و بدی از خدای نیست . چون بیمار شوند ، ایشانرا^۲ میرسید ، و چون بمیرند بجزازه^۳ ایشان حاضر مشوید^۴ !
 عبدالله ابن عباس گوید رضی الله عنه ، که رسول علیه السلام گفت :
 که چون روز قیامت شود ، حق تعالی فرمان دهد فرشته را ، تا ندا کند گوید :
 کجا اند آن خصمان من قدریان؟ پس بر پای خیزند ، رویهای ایشان زرد و سیاه شده^۴ ، و چشمهای ایشان سبز گشته ، آب از دهان ایشان روان شده^۴ . و هر که ایشانرا بدین صفت^۵ ببیند ، کراهت آیدش . پس ایشان گویند : والله ! ای خدای^۶ ! که ما بدون تو ، آفتاب و ماه نپرستیدیم و سنگ و بت را سجده نکردیم . پس عبدالله ابن عباس رضی الله عنهما این آیت بر خواند : **يَوْمَ يَبْعَثُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ^۷ و عبدالله عباس رضی الله عنه گفت^۸ : که ایشان قدریانند .**

- ۱- ب : بودند . ۲- ب : آنرا . ۳- این حدیث از حذیفه در سنن ابوداؤد چنین آمده : لكل امة مجوس ، و مجوس هذه الامة الذين يقولون ان لا قدر ، فمن مات منهم فلا تشهدوا جنازته و من مرض منهم فلا تمودوه ، و هم شيعة الدجال ، و حق على الله ان يلحقهم بالدجال . و در روایت دیگر از ابن عمر چنین آمده : القدرية مجوس هذه الامة ، ان مرضوا فلا تمودوهم ، و ان ماتوا فلا تشهدوهم (تيسير الوصول ۴/ ۴۳) این احادیث را حافظ سراج الدین قزوینی انتقاد کرده و موضوع دانسته است ، که حافظ ابن حجر نیز او را پیروی مینماید ، زیرا در اسناد آن انقطاع و مجاهیل موجوداند . ۴- ب : گشته . ۵- ب : و هر که ایشانرا ببیند . ۶- ب : ای خداوند والله ما . ۷- قرآن - المجادلة ۱۸ یعنی : آن روز که برانگیزد ایشانرا خدای عزوجل همه را ، سو کند همی خورند او را چنان که سو کند همی خوردند شما را (طبری ۱۸۱۶) . ۸- ب : گفت والله که ایشان .

ورافع ابن خدیج^۱ گوید، کہ رسول علیہ السلام گفت: کہ سرانجامست^۲ کہ در امت من قومی باشند کہ کافر [۱۴۰] شود^۳ بخدای عزوجل و بقرآن و ندانند. و رافع گفت: سوال کردم: یا رسول اللہ! بہ چه کافر شوند؟ گفت: ایشان گویند، خیر از خدای است، و شر از ابلیس. پس بدین گفتار نیز قرآن میخوانند، و بخدای عزوجل و بقرآن کافر میشوند از پس ایمان و معرفت. زیرا کہ امت^۴ من از ایشان بینند، آنچه از دشمنان. پس حق تعالی ایشانرا مسخ گرداند و کپی^۵ و خوک گرداند، و کم کس از ایشان خلاص یابد. و مؤمنان را آن روز^۶ شادی کم بود و غم بسیار. پس رسول صلی اللہ علیہ وسلم بگریست، چنانکہ ہمہ یاران گریان شدند. پس گفتند^۷: یا رسول اللہ! این گریستن از جهت^۸ چیست؟ رسول اللہ گفت: از بہر امت^۹ خویش. زیرا کہ^{۱۰} بنی اسرائیل کہ ہلاک شدند، بدان سبب شدند^{۱۱}، کہ تقدیر نیکی و بدی از خدای عزوجل ندیدند. پس یاران گفتند: یا رسول اللہ! ایمان چیست؟ گفت: ایمان آنست کہ بگروی بخدای عزوجل کہ آن^{۱۲} یکی است. و بگروی بہ بہشت و دوزخ و بدانی کہ خدای تعالی بہشت بیافرید پیش از آنکہ خلق آفرید، و دوزخ را آفرید. و از پس آفرینش بہشت و دوزخ، خلق آفرید

- ۱- اصل و ب: جریح؟ ہورافع بن خدیج بن رافع انصاری اوسی حارثی یکی از اصحاب مشہور مدینہ است، کہ تولدش ۱۲ ق، ھ و وفاتش در مدینہ ۷۴ ھ است، وی در جنگ احد و خندق شامل بود، بخاری و مسلم ۷۸ حدیث را ازو روایت کردہ اند (الاصابہ ۱۸۶/۲ خلاصہ ۹۷). ۲- ب: سرانجام در امت من. ۳- ب: شوند. ۴- ب: امتان. ۵- کپی: بوزینہ. ۶- ب: او روز شادی اندک باشد. ۷- اصل: گفت. ب: گفتند. ۸- ب: از بہر. ۹- ب: از بہر رحمت بر امت. ۱۰- ب: زیرا کہ. ۱۱- در اصل: از (بنی اسرائیل تا شدند) نیست، از (ب) گرفته شد. ۱۲- ب: او.

از بهر بهشت و دوزخ^۱ . و آنرا که خواست اهل بهشت گردانید ، و آنرا که خواست اهل دوزخ گردانید . و این هر دو از فضل و عدل بود .

و سعید بن جبیر^۲ گوید در قول خدای [۱۴۱] عزوجل : **وَلَا تَلْقُوا بِيَأْتِيَكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ**^۳ گفت : با اصحاب بدعت و هوا منشینید ، که در معصیت افتید و هلاک شوید !

و عبدالله ابن عمر^۴ رضی الله عنهما گوید، که رسول علیه السلام گفت: هر که روی از مبتدع بگرداند، خدای عزوجل آنرا از فزع اکبر^۵ نگاه دارد^۶. و هر که صاحب بدعت را بانگ برزند یا استخفاف کند^۷، حق تعالی آنرا در بهشت صد درجه دهد .

و حسن بصری^۸ را رحمه الله پرسیدند از نماز کردن در پس مبتدع . گفت : هر که نماز کند در پس مبتدع ، آن نیز همچو او باشد^۹ . و عبدالله ابن مسعود^{۱۰} رضی الله عنه گوید، که رسول علیه السلام گفت: که از پس من مردمان بیرون آیند ، که سنت مرا ضایع کنند ، و کار کنند بدعت . و نمازها را از وقت تأخیر کنند .

-
- ۱- ب : بدانی که خدای عزوجل بهشت پیش از آنکه خلق آفرید از بهر بهشت و دوزخ ، و آنرا که خواست ؟ ۲- رك : پاورقی ص ۱۹۷ . ۳- قرآن - البقره ۱۹۵ یعنی : مه او کنید بدستهای خویش سوی هلاکی (طبری ۱۲۹) .
- ۴- رك : پاورقی ص ۱۸۶ . ۵- لا يعزتهم الفزع الاكبر (قرآن - الانبياء ۱۰۳ یعنی نه کند اندوهگین ایشانرا . بهیبت بزرگتر (طبری ۱۰۴۰) فزع بدو فتحه بمعنی ترس و بیم است (غیاث) قال علی علیه السلام هو اطلاق باب النار حين تغلق علی اهلها (غریب القرآن ۱۹۳) . ۶- ب : ایمن گرداند . ۷- برحاشیه نسخه اصل بخط غیر از متن نوشته اند : یادشنام دهد ؟ ۸- رك : پاورقی ص ۴۱ .
- ۹- ب : او نیز چون او مبتدع باشد . ۱۰- رك : پاورقی ص ۴۹ .

و اسمعیل ابن سعد الساعدین روایت میکند ، کہ رسول علیہ السلام گفت^۱ : کہ مسلمانی در ابتدا غریب بود، و سرانجام ہم غریب شود، چنانکہ ابتداء بود . پس گفت : خنک مر غریبانرا . گفتند : یا رسول اللہ ! غریب^۲ کیانند؟ گفت : آنکسانی کہ بر دین و مذهب خود ثبات^۳ کنند، چون دیگران تباہ شوند^۴ .

و حسن بصری^۵ روایت میکند ، کہ رسول علیہ السلام گفت : طاعت و کردار [۱۴۲] نیک آنست ، کہ بسنت بود ، و اندک طاعت کہ بسنت بود ، بہتر از بسیار کہ ببدعت بود . و ہر کہ بسنت من کار کند ، آن^۶ از منست . و ہر کہ روی از سنت من بگرداند ، آن^۶ از من نیست .

و ابو ہریرہ^۷ رضی اللہ عنہ روایت کند ، کہ رسول علیہ السلام گفت : ہر آن خوانندہ (بی) کہ خلق را بہدی^۸ میخواند ، و آنرا اجابت کنند ، آنرا مزد باشد ہم چند^۹ ایشان، بی آنکہ از مزد ایشان کم شود. و ہر آن خوانندہ (بی) کہ خلق را بسوی ضلالت^{۱۰} میخواند ، و آنرا اجابت کنند ، ویرا بزه ہم چند^{۱۱} . بی آنکہ از بزه ایشان چیز^{۱۲} کم شود. پس رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام این آیت برخواند : لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَمِثْلَةِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ

-
- ۱- این حدیث صحیح را ترمذی و ابن ماجہ از ابن مسعود و مسلم از ابو ہریرہ و طبرانی از سلمان و سهل ابن سعد و ابن عباس چنین روایت کردہ اند : ان الاسلام بدا غریباً و سيعود غریباً کما بدا ، فطوبی للغرباء (جامع الصغیر ۱/ ۷۸) .
- ۲- ب غریبان . ۳- اصل : ثابت ؟ ب : ثبات . ۴- اصل : شود ؟ ب : شوند .
- ۵- رک : پاورقی ص ۴۱ . ۶- ب : او . ۷- رک : پاورقی ص ۴۸ .
- ۸- ہدی : رهنمایی . ۹- ب : ہم چندان . ۱۰- ب : بضالت .
- ۱۱- ب : ہم چندان ایشان باشد . ۱۲- ب : چیزی .

يُضِلُّوهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ، الْآسَاءَ مَا يَزِرُونَ^۱ .

و انس ابن مالك^۲ روایت کند ، که رسول علیه الصلوة والسلام گفت: هر که سنت مرا زنده دارد ، بعده او کند که من برانم ، آن یار من باشد در بهشت چنین که این دو انگشت من^۳ .

و هشام ابن حسان^۴ روایت کند، که حسن بصری رضی الله عنه گفت: که جماعت^۵ گرد آمدند و گفتند، از ما يك تن را بنزدك عيالان رسول علیه السلام باید شد ، تا برود و بپرسد از خوی رسول علیه السلام . یکتا آنجا شد و پرسید [۱۴۳] از خوی مهتر عالم علیه السلام . عیالان رسول علیه السلام گفتند: که رسول علیه السلام نماز کردی^۶ و گاه بخفتی و روزه داشتی، افطار کردی و با عیالان مزاح کردی و بازی کردی و معاشرت کردی .

مردی از رسول صلی الله علیه وسلم پرسید: که اگر روزه دارد کسی و هیچ نگشاید^۷ و شب همه شب نماز کند ، و روی از عیالان بگرداند ، چون باشد؟ رسول علیه السلام گفت: پس من باری نماز میگذارم و میخسپم و روزه میدارم و میگشایم و با عیالان صحبت میکنم . اینست سنت من . هر که روی

۱- قرآن - النحل ۲۵ یعنی: تا بردارند گناههای ایشان تمام روز رستخیز ،

و از بزه‌های آنکسها که کم کنند از توحید ایشان بی‌دانشی ، بدا آنچه می‌کنند از گناهان (طبری ۸۶۶) . ۲- رك: یادرفی ص ۴۸ . ۳- ب: برانم او باشد در

بهشت چنین که این دو انگشت منست . این حدیث را سجزی از انس چنین روایت کند:

من احیا سنتی فقد احببني ومن احببني كان معي في الجنة (جامع الصغير ۱۶۱/۲) .

۴- اصل: حسام؟ هو ابو عبدالله هشام بن حسان فردوسی از دی یکی از اعلام حدیث است،

که در سنه ۱۴۸ هـ از جهان رفته (خلاصه ۳۵۱) . ۵- ب: جماعتی .

۶- ب: نماز گذار کردی و بخفتی و با عیالان مزاح باز کردی و . ۷- ب: که

اگر کسی روز روزه که هیچ .

گرداند از سنت من . آن از من نیست^۱ .

و انس ابن مالک^۲ رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : سه گروه اند که ایشان از فتنه دجال و فتنه دنیا و آخرت^۳ ایمن باشند . اول : کسانی که یاران مرا دوست دارند^۴ . دوم : آن گروه که تقدیر نیکی و بدی از خدای تعالی بینند^۵ . سیم : آن کسانی که چنگک در سنت من زنند . ابوسعید خدری^۶ روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : هر که حلال خورد و کار بسنت کند ، و از خیانت و ظلم دور باشد^۷ هر آینه در بهشت شود .

و انس ابن مالک رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : هر که سنت من^۸ زنده دارد ، هر آینه مرا زنده کرده باشد ، و هر آینه با من در بهشت باشد .

و عبدالله ابن عباس^۹ رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : که سرانجام کار در آخر الزمان قومی بیرون آید ، که رویهای ایشان چون روی^{۱۰} آدمی باشد ، و دلهای ایشان چون دلهای [۱۴۴] دیوسباه و چون گرگان درنده باشند ، و در دل ایشان هیچ رحمت نباشد . و ایشان خونریز باشند ، و اگر در میان ایشان باشی ، ترا بیزارند . و اگر از میان بیرون روی^{۱۱}

۱- پ : او از امت من . این حدیث صحیح را بخاری و مسلم و نسایی از انس روایت کرده اند ، که « والله انی لأخشاکم لله و اتقاکم له ولکنی اصوم و افطر واصلی و ارقد و اتزوج النساء ، فمن رغب عن سنتی فلیس منی (تیسیر ۱/ ۲۹) .
 ۲- رک : پاورقی ص ۴۸ . ۳- ب : از فتنه دنیا و فتنه دجال و فتنه آخرت ایمن باشد . ۴- ب : دانند . ۵- ب : دانند . ۶- رک : پاورقی ص ۳۳ .
 ۷- ب : و از جانب و ظلم کردن دور باشد . ۸- ب : مرا . ۹- رک : پاورقی ص ۳۱ . ۱۰- ب : رویهای . ۱۱- ب : و اگر از ایشان غایب شوی .

ترا غیبت کنند. و اگر ایشان را امین داری، با تو خیانت کنند. و اگر ایشانرا امر معروف و نهی منکر کنی قبول نکنند. و امین در میان ایشان خاین باشد و خاین امین. و مؤمن در میان ایشان ضعیف باشد و فاسق قوی باشد. و سنت در میان ایشان بدعت باشد، و بدعت سنت باشد. و اندران وقت خدای عزوجل بدان را بر ایشان گمارد^۱، چون دعا کنند مستجاب نشود هرگز.

و ابوهریره روایت کند، که رسول علیه السلام گفت: من از پس خود، از بهر شما بگذاشتم دو چیز، که بدین دو چیز گمراه نگردید یکی کتاب خدای عزوجل، دویم سنت من که رسولم^۲.

و ابو امامة الباهلی^۳ رضی الله عنه روایت کند، که رسول علیه السلام گفت: هر که حج کند و عمره آرد^۴، و در بیت المقدس نماز کند، و جهاد کند، هر آینه سنت مرا تمام کرده باشد.

و عبدالله ابن مسعود^۵ رضی الله عنه گفت: که هر که قرآن را دوست دارد، هر آینه پیغمبر را دوست دارد، و هر که این دو را دریابد^۶، گوتن خود را نزار کن در خواندن [۱۴۵] قرآن و متابعت رسول علیه السلام. و هر که فربه بود، معنی قرآن را دریابد و سنت پیغمبر علیه السلام نیز در نتواند یافت. و انس ابن مالک^۷ رضی الله عنه روایت کند، که رسول علیه السلام

۱- ب: گمارد چون ترکان دعا کنند و ایشان چون دعا کنند. ۲- این حدیث

از مالک چنین روایت شده: ترکت فیکم امرین لن تضلوا ما تمسکتم بهما، کتاب الله تعالی و سنة رسوله (تیسیر ۱/ ۲۵۰). ۳- ابو امامه صدیق بن عجلان بن مهران از اصحاب نبویست که در جنگ صفین شرکت داشت و در سنة ۴۸۱ در حمله شام نمود. در صحیحین ۲۵۰ حدیث از او مرویست (الاصابه ۴۰۵۴ و تهذیب التهذیب ۲/ ۲۲۰).

۴- ب: آورد. ۵- رک: یاورقی س ۴۹. ۶- دارد خدای او را دوست دارد و هر که سنت را دوست دارد مرا دوست دارد، و هر که خواهد این هر دو را دریابد گوتن خود را ترلو(؟) کن در قرآن و متابعت رسول نیز در نتواند یافت؟ ۷- رک: یاورقی س ۴۸.

گفت : که خدای را عزوجل شرم و کرم آنست ، که مرد پیر را عذاب نکند که سنتی و جماعتی باشد . و هرچه آن پیر سنتی و جماعتی از خدای عزوجل خواهد روا شود^۱ .

و رسول علیه السلام گفت : پنج چیز سنت پیغمبران مرسل است : اول : شرم داشتن . دویم : دوست یاری کردن^۲ و بردباری کردن : سیم : تواضع کردن . چهارم : مسواک کردن . پنجم : بوی خوش کردن .

و سعید ابن جبیر^۳ گفت در قول خدای عزوجل : وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى^۴ . گفت : ای آنکس را که سنت را ملازم بود^۵ .

و عبدالله ابن عمر^۶ رضی الله عنهما روایت کند ، که رسول علیه السلام

گفت : در آخر الزمان قومی پدید آیند ، که در حالت جوانی علم آموزند .

یعنی علم هوا و بدعت . و همت ایشان شکم بود و فرج و مال و لباس . و هیچ

از بهر خدای و دین نبود . حق تعالی بایشان نظر نکند مگر نظر لعنت . و چون

سلطان در ایشان نگردد ، از آن طاعت که آنرا دارند خوش آید . پس هر که

در آن زمان بود و چنگ در سنت من زند ، روز قیامت بامن بود .

و حسن بصری^۷ [۱۴۶] رحمه الله روایت کند ، که رسول علیه السلام

گفت : بر مردمان ، زمانه (بی) آید ، که دین دارد ، دین خود را بسلامت

نتواند داشت ، مگر گریزان^۸ باشد از بهر دین خود ، ازین کوه بدان کوه ،

و ازین دیه بدان دیه^۹ همچو روباه .

۱- ب : خواهد آنرا بدهد . ۲- ب : دویم بردباری کردن . ۳- رك :

پاورقی ص ۱۹۷ . ۴- قرآن - طه ۸۲ یعنی : که من آمرزگارم من آنرا که

توبه کند و بگردد و کار نیک کند ، پس راه راست یافته بود (طبری ۹۹۴) .

۵- ب : ملازم تواند بود . ۶- رك : پاورقی ص ۱۸۶ . ۷- رك : پاورقی

ص ۴۱ . ۸- ب : مگر که گریزان . ۹- ب : و ازین دره بدان دره .

پس یاران گفتند : که اینکه گفتی، کی بود؟ گفت : در آن زمانه (بی) که بی زن بود حلال بود^۱ . گفتند: چگونه حلال بود؟ گفت: آن زمانه (بی) باشد ، که عیش تنگ گردد ، و قوت بدست نیاید مگر بمعصیت .

و ابوهریره روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : ده چیز سنت است . پنج در سر و پنج در تن . اما آنکه در سر است : آب در دهان کردن است و آب در بینی کردن . سیم : مسواک کردن . چهارم : موی لب راست کردن^۲ . پنجم : موی فرق سر راست داشتن .

اما آنچه در تن است : اول : ناخن چیدن . دوم : ختنه کردن . سیم : موی بغل کردن . چهارم : موی زیر ناف پاک داشتن^۳ . پنجم : استنجا کردن .

و رسول گفت : هر روز از آسمان پنج فرشته فرود آیند یکی بر بام کعبه ، و دویم : بمدینه . سیم : به بیت المقدس . چهارم : در بازارها و شهرها . پنجم : در گورستانها .

اما آن فرشته که بر بام کعبه فرود آید ندا کند : *الْأَمَنُ قَرَكَ الْفَرَايِضِ اللَّهِ فَقَدْ خَرَجَ مِنْ ذِمَّتِهِ* . گویند بدانید و آگاه باشید ، که هر که از فرایضهای خدای عزوجل دست باز دارد ، آن از زنهار [۱۴۷] خدای عزوجل بیرون آمد . و آنکه بمدینه فرود آید ، ندا کند و گوید : بدانید و آگاه باشید ، که هر که کسب وی حرام باشد ، خدای عزوجل هیچ کردار وی نپذیرد . و آنکه در گورستانها فرود آید، ندا کند و گوید : این اهل گورستانها چه آرزو می برید ! و بر چه چیز پشیمانی میخورید ؟ ازان گورستانها آواز آید ، که پشیمانی ما از آنست، که عمرها به بیهوده بر باد دادیم و در معصیتها روزگار

۱- ب : بی زن بودن حلال باشد . گفتند : بی زن بودن چگونه حلال باشد ؟

۲- اصل : راست شستن ؟ ب : مانند متن . ۳- ب : پاک کردن .

بردیم ، اکنون آرزوی ما آنست ، که اهل مسجدها قرآن میخوانند و نماز میکنند و زکوة میدهند و صدقه و خیرات میکنند و ما نمیتوانیم . آرزوی ما اینست از دنیا . و آنکه در شهرها ندا میکند گوید : این اهل شهرها و بازارها بدانید و آگاه باشید ، که خدای عزوجل را رحمت هست و عذاب هست ، بر رحمت وی امیدوارید، و از عذاب وی میترسید ! پس گوید : اگر نه حرمت آن پیران بیدار بودی ، و اگر نه از بهر چارپایان بودی ، بر شما فرو ریزد عذاب ، که همه در آن عذاب هلاک شدی !
این مقدار بس بود خردمند را .

مسئله پنجاه و هشتم

آنست : که مسواک کردن و خلال کردن ، حق بینی و صواب بینی^۱ !
و ناخون باز کردن پس طهارت کردن نه بینی !
و عبدالله ابن عباس رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : بر شما [۱۴۸] باد به مسواک کردن ! که در مسواک کردن ده خصلت است^۲ . اول : پاکیزگی دهانست . دوم : خشنودی رحمن است . سیم : شادی فرشتگانست . چهارم : روشنایی چشم است . پنجم : سفیدی دندانست . ششم : آنکه بیخ^۳ دندانها را سخت کند . هفتم : آنکه بوی دهانرا خوش کند . هشتم : آنکه طعام را بگوارد^۴ . نهم آنکه : بلغم را ببرد . دهم : آنکه نماز را اضعاف کند^۵ .

و اندر خبر است ، که رسول علیه السلام گفت : آبدست از شرایط ایمانست ، و مسواک کردن از شرایط آبدست^۶ . اگر چنانست که رنج نرسیدی

۱- ب : حتی بینی که عبدالله . ۲- ب : خصلت ستوده است . ۳- ب : بیخه‌ها

۴- اصل : طعام بگذارد^۴ ب : مانند متن . گواردن : هضم شدن (برهان ۱۸۴۸) .

۵- ب : گرداند . ۶- ب : آبدست است .

بامت من ، بفرمودی^۱ تا هر نمازی را آبدست کردندی^۲ . و هر که دو رکعت نماز بامسواک کند^۳ ، فاضلتر است از هفتاد هزار رکعت که بی مسواک گذارد . و ابوهریره رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : جبرئیل مرا همیشه وصیت میکند به پنج چیز : اول بهمسایه مرا چندان وصیت کرد ، تا چنان پنداشتم ، که مگر آنرا میراث رسد . و دویم : بنماز شب چندان وصیت کرد ، که پنداشتم ، که گزیدگان امت^۴ من بشب نخسپند . سیم : بزنان چندان وصیت کرد ، که پنداشتم^۵ که بطلاق حرام نگردند . چهارم : بدرم خریدگان^۶ چندان وصیت کرد ، که پنداشتم که آزادی ایشان^۷ وقت [۱۴۹] پیدا کند^۸ . پنجم : بمسواک کردن چندان وصیت کرد ، که پنداشتم که گوشتهای دندانهای من برود^۹ .

و اعمش^{۱۰} روایت کند از مجاهد^{۱۱} ، که او گفت : چند روز جبرئیل نیامد بر رسول علیه السلام . پس چون آمد ، رسول علیه السلام گفت : یا جبرئیل ! چه بازداشت ترا^{۱۲} ، از آمدن بنزد من ؟ جبرئیل گفت : یا رسول الله ! چگونه

- ۱- اصل و ب : بفرمودی . شاید بفرمودمی باشد . ۲- ب : را مسواک کردندی .
- ۳- ب : بامسواک گذارد بهتر از هفتاد رکعت نماز که بی .
- ۴- ب : که گزیده امت . ۵- ب : که تا چنان پنداشتم . ۶- ب : بدرم خریده چندان وصیت کرد که تا چنان پنداشتم . ۷- ب : ایشان ترا وقت .
- ۸- مراد از درم خریده در اینجا غلام زر خرید است . ۹- ب : من بشود .
- ۱۰- ابومحمد سلیمان بن مهران اسدی تابعی ملقب به اعمش اصالتاً از بصره منشأ و فاتهش در کوفه است ، که عالم قرآن و حدیث و فرایض بود . ۱۳۰۰ حدیث روایت شده (۶۱ - ۱۴۸ هـ) (الاعلام ۳/ ۱۹۸) . ۱۱- مجاهد بن جبر (۲۱۱ - ۱۰۴ هـ) مکی و تابعی و مفسر معروفست که از ابن عباس تفسیر را تسبیح کرده و راوی احادیث بود (میزان الاعتدال ۳/ ۹ حایه ۳/ ۲۷۹) . ۱۲- ب : ترا چه بازداشت از من ، از آمدن به نزدیک من .

آییم ما بنزدیک شما؟ که بعضی از شما ناخن^۱ ناچیده، و موی لب نازده، و بندهای انگشت پاك نا کرده، و مسواك نا کرده. پس این آیت برخواند: وَمَا تَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ^۲ گفت: ما فرود نیاییم، مگر بامر پروردگار تو^۳. و رسول علیه السلام گفت: روز جمعه^۴ سروتن شستن بر همه مسلمانان واجبست، و مسواك کردن و بوی خوش کردن.

و حمید طویل^۵ گوید: هر که ناخنهارا در روز آدینه چیند، ایزد تعالی درد و بیماری^۶ از ناخنهای وی بیرون برد، و شفا و تندرستی در تن آن^۷ در آید. و ابوشهاب^۸ روایت کند، که رسول علیه السلام گفت: هر که روز آدینه ناخن چیند، از تنگدستی و نیستی^۹ ایمن گردد. و رسول علیه السلام گفت: مسواك خوش بوی کند دهنهای شمارا، که راهگزر^{۱۰} قرآنست. و فقیه ابواللیث سمرقندی^{۱۱} گوید رحمه الله: که مسواك کردن بر سه وجه است، یکی: از بهر خدایست عزوجل و سنت رسول علیه السلام بجای آوردن. دویم: از بهر منفعت تن را. سیم: از بهر [۱۵۰] روی مردمانرا^{۱۲} و اگر کسی مسواك کند از بهر خدای عزوجل و از بهر سنت رسول صلی الله

- ۱- ب: ناخون. ۲- قرآن - مریم ۶۴. ۳- ب: خود و تو.
 ۴- ب: آدینه. ۵- اصل: حمد طویل؟ ب: حمید طویل. ابو عبیده حمید بن ابی حمید رادویه بصری از موالی طلحة الطلحات بود، چون دستهای دراز داشت او را طویل گفتند، از انس ۲۴ حدیث شنیده وفاتش ۱۴۲ هـ است (خلاصه ۸۰).
 ۶- ب: تعالی بیماری از. ۷- ب: او. ۸- دونفر بنام ابوشهاب در رجال حدیث معروفند: اول ابوشهاب خیاط کبیر موسی بن نافع و ابوشهاب صغیر عبدربه بن نافع (خلاصه ۴۰۲) که وفات دومین درسنة (۱۷۱ هـ) است و او کنانی کوفی تزیل مداین بود (خلاصه ۱۸۹). ۹- ب: از تنگدستی ایمن. ۱۰- ب: راهگذار
 ۱۱- رك: یاورقی ص ۱۴۶. ۱۲- ب: از بهر دوری مر بیماریرا عبارت متن بمعنی ریاکاری است، زیرا در جملات مابعد هم رباء آمده.

علیه وسلم ثواب یابد ، و بهر نمازی که کند ، بامسواک^۱ ، ثواب هفتاد نمازش بدهند . و اگر از بهر منفعت تن کند ، بدان ثواب یابد^۲ ، و اگر از بهر ریاء مردمان^۳ کند ، بزه گار باشد .

و عبدالله عباس^۴ رضی الله عنه گوید: که اندرین آیت مر ابراهیم خلیل را صلوة الله علیه و علی نبینا، ده چیز بفرمود: قوله تعالی: وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبَّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاتَمَمَّنَّ^۵ ده چیز یاد کرد . پس فرمود پنج ازان در سر و پنج ازان در تن^۶ . اما آن پنج که در سر است . اول : موی لب پست کردن . دویم : آب در دهان کردن . سیم : آب در بینی کردن . چهارم : فرق سر راست کردن . پنجم : مسواک کردن .

اما آن پنج که در تن است . اول : ناخن چیند . دویم : ختنه کردن . سیم : موی زیر ناف پاک داشتن^۷ . چهارم : موی بغل کندیدن^۸ . پنجم : استنجا کردن .

ابوبکر وراق ترمذی^۹ گفت رضی الله عنه : بما چنان رسید ، که در مسواک پانزده خصلت ستوده است^{۱۰} . اول : دهانرا پاک کند . دویم : مردم را فصیح کند . سیم : بنهای دندان را سخت کند . چهارم : بوی ببرد^{۱۱} .

۱- ب : و بهر نماز که مسواک کند . ۲- ب : بدان نمازش ثواب نیاید .

۳- اصل : و اگر از بهر دیاری مردمان کند؟ ب : مانند متن . ۴- رک : پاورقی

ص ۳۱ . ۵- قرآن - البقره ۱۲۴ یعنی و چون بخواند ابراهیم خداوند خویش

را بسخنانی تمام کرد (طبری ۱۰۱) . ۶- ب : پس فرمود پنج بسر و پنج در تن .

۷- ب : کردن . ۸- ب : کندن . ۹- ابوبکر محمد بن عمرو وراق باخی

ترمذی متوفی ۲۸۰ هـ شاگرد محمد بن علی حکیم ترمذی است که کتابها در معاملات

نوشته و وادی احادیث و خال محمد بن عیسی مؤلف صحیح ترمذی است (طبقات الصوفیه

هروی ۲۶۱ حلیه ۱۰ / ۲۳۵) . ۱۰- ب : مسواک کردن پانزده خصلت است .

۱۱- ب : بوی دهان ببرد .

پنجم: بلغم را ببرد . ششم: سودا^۱ را بنشانند . هفتم: اشتها آرد . هشتم: چشم را روشن کند . نهم: دندان را سفید کند . دهم: [۱۵۱] شیطانرا بخشم آرد . یازدهم: خشنودی حق تعالی باشد . دوازدهم: تمامی طهارت باشد . سیزدهم: تندرستی آرد^۲ . چهاردهم: موافقت سنت باشد . پانزدهم: حسنات اضعاف کردن^۳ . و هر که در طهارت مسواک کند در حسنات و درجات آنکس بیفزاید و نمازش یکی بهفتاد باشد و لیکن می باید که چوب شایسته طلب کند و بهر چوب مسواک نکند و خلال نکند .

و در خبر است^۴ ، که رسول علیه السلام در مسجد نشسته بود ، جبرئیل آمد ، که یا رسول الله ! حق تعالی میگوید و میفرماید ، که از ده چوب خلال نکنی، و امتان^۵ خود را بگویی که ازین ده^۶ چوب خلال نکنند که هر که ازین ده چوب خلال کند ، بیمار شود و علتش^۷ افزاید . زیرا آنکه بعضی آن چوب زهر است^۸ ، تا از هر چوبی مسواک و خلال نکند^۹ .

رسول علیه السلام گفت^{۱۰} : آن ده چوب کدامست؟ گفت: یکی چوب مازو . دویم: چوب انار^{۱۱} . سیم: چوب گل . چهارم: چوب خرما . پنجم: چوب شاه سپرغم^{۱۲} . ششم: چوب سداب^{۱۳} . هفتم: چوب سبست^{۱۴}

- ۱- اصل: سواد؟ ب: سودا . ۲- ب: باشد . ۳- ب: حسنات
 دوچندان اضعاف گردد . ۴- ب: زیرا که در خبرست . ۵- ب: امت .
 ۶- ب: بگویی که تا ازده چوب خلال نکنند، زیرا که هر که . ۷- اصل: بیماری شوی و علیش؟ ۸- ب: زیرا که در بعضی زهرست . ۹- ب: نکنند .
 ۱۰- ب: گفت یا جبرئیل این ده چوب که گفتی کدامست . ۱۱- ب: انارچوب .
 ۱۲- اصل: شاه برغم؟ ب: شاه سپرغم: ریحان (برهان ۱۰۸۸) . ۱۳- سداب گیاهی است بوی دار که در عربی فیجن و در فرانسوی Rue گویند . ۱۴- سبست یا اسپست: در کابل رشقه و در پشتو شپستی و در ترکی یونجه و در عربی فصفه است، که گیاه معروف خوردن چارپا باشد .

هشتم : چوب گشنیز . نهم : چوب مورد^۱ . دهم چوب نی .
و بدان یا رسول الله ! که هر که از چوب مازو خلال کند برکت از عمر
وی برود^۲ . و هر که از [۱۵۲] چوب انار خلال کند ، گر گین^۳ شود . و هر که
از چوب خرما خلال کند ، درد شقیقه در وی بسیار شود . و هر که از چوب
سداب خلال کند ، تبش بسیار شود . و هر که از چوب شاه سپرغم^۴ خلال کند ،
دهانش بد بوی^۵ شود . و هر که از چوب سبست خلال کند ، رویش زرد شود .
و هر که از چوب گل خلال کند ، دیوانگی پدید آید . و هر که از چوب مورد
خلال کند ، علتها برتنش پیدا شود^۶ . و هر که از چوب نی خلال کند ، درد
چشم بسیار شود . و هر که (از چوب گشنیز خلال کند ، حافظه را نقصان کند .)^۷
و ابوهریره رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت :
که هر که روز شنبه ناخن چیند ، درد از وی بیرون آید . و هر که روز یکشنبه
ناخن چیند ، درویشی از خاندان او بیرون شود^۸ . و هر که در روز دوشنبه
ناخن چیند ، دیوانگی از وی بیرون آید . و هر که روز سه شنبه ناخن چیند
پسی^۹ از وی دور شود و شفا در آید . و هر که روز چهارشنبه ناخن چیند ،
و سواس از وی دور شود^{۱۰} . و هر که روز پنجشنبه ناخن چیند ، تنگی از وی
دور شود . و هر که روز آدینه ناخن چیند ، از گناهان پاک شود ، و رحمت
بر وی نثار شود .

- ۱- مورد : در بهلوی Murt و مراد درخت آس است و میوه آنرا آس دانه
گویند ، برک سبز دائمی معطر دارد ، در علم نباتات Myrtus است . در پشتو مورت
گویند . ب : مورد^۲ - ۲- ب : برکت از وی برود . ۳- ب : گر گین . ۴- اصل :
شاه برغم ؟ ۵- ب : پر بوی . ۶- ب : پدید آید . ۷- جمال بین قوسین
در اصل نیست از (ب) گرفته شد . ۸- ب : از خاندان بیرون آید .
۹- اصل : پیستی؟ ب : پسی از وی بیرون آید . ۱۰- ب : از وی بیرون آید .

و علی [۱۵۳] ابن ابی طالب کرم الله وجهه روایت کند ، کہ رسول
علیه السلام گفت : ہر کہ ناخن بدن دان باز کند ، بدان پیسی^۱ برسد و ناخن
روز آدینہ باز کنید^۲ ، کہ باز دارد از شما ہفتاد گونه بلا^۳ ، و بنویسد بعدد
ہر انگشتی صد نیکی ، و بر آرند بعدد صد درجہ^۴ .

و انس ابن مالک رضی اللہ عنہ روایت کند ، کہ رسول علیہ السلام
گفت : ہر کہ روز آدینہ ناخن چیند^۵ ، حق تعالی از تن وی ہزار درد را بیرون
کند ، و ہزار شفا دراید ، و تا آدینہ دیگر بعدد ہر روزی دہ نیکی بنامش
نویسد و دہ درجہ بنام او^۶ در بہشت بر آرند . و ہر کہ میان سایہ و آفتاب
خسپد ، بدان پیسی^۷ رسد . و ہر کہ از آب کہ بہ آفتاب گرم شود ، طہارت
کند ، بدان پیسی رسد^۸ مگر سر آب را بجامہ پوشیدہ باشد . و ہر کہ پدر و
مادر از آن ناخشنود باشد^۹ ، بدان پیسی^{۱۰} رسد . و ہر کہ روز شنبہ و چہار شنبہ
حجامت کند ، بدان پیسی^{۱۰} رسد .

و رسول علیہ السلام گفت : ہر کہ ناخن باز کند و در زمین کند ، یا در
سوراخ افکند ، حق تعالی فرمان دہد ، تا پنجاہ ہزار نیکی در نامہ اش^{۱۱} بنویسد
و رسول علیہ السلام گفت : کہ خدا عزوجل را فرشتگانند بزیر سدرۃ المنتہی ،

- ۱- اصل : پستی؟ ب : پیسی ؟ ۲- ب : باز کنید کہ شفا بود و زیادتی حسنات
و درجات . و جابر روایت کند کہ رسول علیہ السلام گفت کہ ناخن روز .
۳- ب : از شما ہر گونه بلاہا . ۴- ب : بعدد ہر انگشت صد درجہ .
۵- ب : ناخن باز کند . ۶- اصل : بنامش و دہ درجہ بنام در بہشت ؟ ب : مانند
متن . ۷- اصل : پستی ؟ ب : پیسی ؟ ۸- ب : و ہر کہ از آن آب طہارت
سازد کہ بافتاب گرم ؟ ۹- ب : مادر از وی ناخشنود بود . ۱۰- اصل :
پستی ؟ ب : پیسی ؟ ۱۱- اصل : نام اش ؟

که پیوسته آموزش میخواستند، آن کسانرا^۱، که خویشتن^۲ را پاکیزه دارند، و موی لب پست^۳ کرده دارند^۴، و مسواک [۱۵۴] ترک مکنید، تا دوستان فرشتگان باشید.

و ابوذر غفاری^۵ رضی الله عنه روایت کند، که رسول علیه السلام گفت: هر که موی لب پست دارد، حق تعالی هزار حور را جفت آن گرداند. و از گناهان بیرون آید، چنانکه از مادر زادستی. و حق تعالی عمر آنرا زیادت کند^۶، و در روزی آن برکت کند.

و رسول علیه السلام گفت: هر که موی لب را پست کند، از بهر خدای عزوجل. حق تعالی فرمان دهد، تا چهار هزار نیکی در دیوانش بنویسند، و چهار هزار بدی محو گردانند^۷، و چهار هزار درجه در بهشت بنام آن بلند گردانند^۸، و چهار هزار شفا در تن آن^۹ در آورند، و چهار هزار بیماری و علت از تن آن^۹ بیرون کنند.

و اندر^{۱۰} خبر است: که رسول علیه السلام گفت: خنک مر آن کس را که موی لب پست^{۱۱} دارد، بعدد هر موی که از وی بیفتد، حق تعالی نوری گرداند، روز قیامت.

و اندر خبر است^{۱۲} که رسول علیه السلام گفت: هر که موی لب را پست^{۱۳} گرداند، حق تعالی بعدد هر موی مر آنرا ثواب شهید دهد، و بعدد

- ۱- ب: مر آن کسانرا. ۲- اصل: خوش؟ ۳- اصل: پسته؟
 ۴- ب: دارند و مسواک کرده دارند و ناخن چیده دارند و موی لب پست کرده دارند و مسواک ترک. ۵- رک: پاورقی ص ۴۹. ۶- ب: گرداند و در روزی او برکت کند. ۷- ب: بدی از دیوانش پاک کنند. ۸- ب: در بهشت برارند بنام او. ۹- ب: او. ۱۰- اصل: و آن در خبر است؟
 ۱۱- ب: راست دارد. ۱۲- ب: و اندر خبر دیگر است. ۱۳- ب: راست کند ثواب هزار شهید مر آنرا بدهند.

هر موی آنرا^۱ شهرستانی بدهد در بهشت . و فرشته (بی) منادی دهد : که ای بنده خدای ! کار از سرگیر ، که حق تعالی گناهان ترا آمرزید [۱۵۵] . انس ابن مالک روایت کند، که رسول علیه السلام بر جماعت بگذشت مردی را دید از مهاجران^۲ ، که موی لب را پست میداشت . رسول علیه السلام گفت : هیچ مسلمانی نباشد^۳ ، که موی لب پست^۴ کند ، که حق تعالی فرمان دهد ، تا بعدد هر موی که از وی بیفتد، هزار نیکی در نامش^۵ بنویسند و هزار بدی پاک کنند ، و هزار درجه در بهشت بنامش بر آرند . و حق تعالی فرمان دهد : تا بعدد هر موی^۶ ، حجی و عمره (بی) بنامش بنویسند ، و هر^۷ سال گناهانش آمرزیده شود .

و ابوهریره رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : هر که موی لب را پست کند، از اهل بهشت است، زیرا آنکه^۸ موی لب پاکیزه داشتن از زینت مسلمانیست^۹ . پس خنک مر آنکسانرا که موی لب پاکیزه دارند ، که روز قیامت بهر موی برصراط نور^{۱۰} باشد .

و ابو موسی الاشعری^{۱۱} روایت کند که رسول علیه السلام گفت: هر که موی لب پست دارد^{۱۲} و بدان تواضع خواهد و تمامت^{۱۳} سنت حق تعالی آنرا پاک گرداند از گناهان^{۱۴} . و فرمان دهد ، تا بعدد هر موی که در تن اوست ، ثواب پیغمبر^{۱۵} نویسندش . و حق تعالی در معیشت آن^{۱۶} برکت کند ، و آنرا

-
- ۱- ب : ویرا . ۲- ب : علیه السلام گفت : بر جماعتی بگذشتم مردی را دیدم از مهاجریان . ۳- ب : نیست . ۴- ب : راست کند که نه حق تعالی . ۵- اصل : نام اش . ۶- اصل : حرف . ب : موی . ۷- ب : وسی ساله . ۸- ب : موی لب پاکیزه دارند از اهل بهشت باشد و موی لب پاکیزه داشتن زینت مسلمانی شناسد . پس خنک . ۹- ب : داشتن زینت مسلمانی شناسد . ۱۰- ب : نوری . ۱۱- رك : یاورقی ص ۱۳۹ . ۱۲- ب : لب راست کند . ۱۳- ب : اقامت . ۱۴- ب : آنرا از گناهان پاک گرداند . ۱۵- ب : پیغمبری . ۱۶- ب : او

دو نور عطا کند^۱ [۱۵۶] یکی نور اسلام در دنیا . دویم نور قیامت^۲ و بر صراط همچون برق بگذرد^۳. و هر که موی لب را پست دارد، حق تعالی روی آنرا از گور سفید برانگیزاند^۴، و عذاب گور از وی بر دارد، و از احوال^۵ قیامت نگاه دارد . و دعای آنرا مستجاب کند، و حاجت آنرا روا گرداند^۶. و موی لب از برای^۷ خدای پست نکند مگر مؤمن پرهیزگار .

و عبدالله عباس رضی الله عنه روایت کند، که رسول علیه السلام گفت: هر که سنت مرا بجای نیارد و موی لب دراز دارد، حق تعالی پشیمانی آنرا دراز گرداند. و اگر دراز^۸ حال بمیرد، خدای بفرماید، تا برتن آن^۹ بعوض هر موی ماری مر آنرا زخم میزند تا قیامت^{۱۰}. و گوشت و پوست آنرا میخورند^{۱۱}، و استخوان او می شکنند و بنویسند^{۱۲} بعدد هر موی که برتن اوست، هزار گناه کبیره . و دعای آن^{۱۳} مستجاب نشود، و رحمت بر وی فرود نیاید. و حق تعالی بنظر رحمت به وی^{۱۴} ننگرد، و فرشتگان آنرا پلید و ملعون خوانند، و بنزدیک خدای عزوجل بمنزله جهودان و ترسایان باشد . و اگر بمیرد، عاصی بمیرد . و چون از گور برخیزد، در پیشانی آن نوشته باشد، که این بنده نومید است از رحمت خدای عزوجل . و فرشتگان بران لعنت میکنند و حرامست بر وی [۱۵۷] شفاعت رسول علیه السلام . و هر که موی لب دراز دارد، گور بر وی تنگ گردد و تاریک . و منکر و نکیر بر وی خشمناک شود، و جان کندن آن^{۱۵} سخت باشد، و نیز احوال^{۱۶} قیامت بر وی

- ۱- ب : دهد . ۲- ب : نور روز قیامت . ۳- ب : برق روشن بگذرد .
 ۴- ب : حق تعالی آنرا روی سفید از گور برانگیزد . ۵- ب : احوال .
 ۶- ب : روا کند . ۷- ب : از بهر . ۸- ب : در همان . ۹- ب : او .
 ۱۰- ب : تا روز قیامت . ۱۱- ب : میخورد . ۱۲- ب : و نویسد .
 ۱۳- ب : وی . ۱۴- ب : بدان . ۱۵- ب : او . ۱۶- ب : احوال .

دشوار گرداند مگر توبہ کند .

و رسول علیہ السلام گفت : هر که موی لب دراز دارد ، از شفاعت من هیچ امید ندارد ، و از حوض کوثر مر آنرا هیچ نصیب نیست .

و انس ابن مالک رضی اللہ عنہ روایت کند ، کہ رسول علیہ السلام گفت : هر که موی لب و پیشانی وقفا پست (نه) دارد از بهر زینت و آرایش^۱ . روز قیامت هفتاد هزار فرشته بروی گمارد^۲ ، تا آنرا بسوی دوزخ میکشند ، و حشر آن با مخنثان بود^۳ . و هر که توبہ کند ، خدای تعالی توبه او را بپذیرد^۴ .

و رسول علیہ السلام گفت : هر که موی لب دراز دارد ، چندان بزه گار باشد ، کہ بهر موی کہ بر تن وی باشد ، گویا مؤمنی^۵ را کشته باشد ، و بعدد هر موی در دیوان او هفتاد^۶ زنا نویسند ، کہ با مادر خود کرده باشد^۷ ، و هر که با مادر خود زنا کند ، صعبتتر از ان باشد ، کہ هفتاد بار با دیگری کند^۸ .

و رسول علیہ السلام گفت : هر که موی لب دراز دارد ، و بر همان حال بمیرد ، در روز قیامت بیاید^۹ هر موی آن چون نیزه گشته باشد ، نتواند کہ خدای عزوجل را سجده کند .

و علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ گوید : کہ موی لب و پیشانی و قفا فروهشتن [۱۵۸] از بهر زینت ، افعال قوم لوط است ، و هر که چنان^{۱۰} کند ، آن ملعون است در دنیا و آخرت ، مگر توبہ کند و باز گردد .

۱- ب : موی پیشانی وقفا دارد از بهر زینت و آسایش را ، روز قیامت .

۲- ب : گمارند . ۳- ب : او بانخشیان بود ؟ ۴- ب : او را بپذیرد .

۵- اصل : مؤمن منی را ؟ ب : ندارد . ۶- ب : هفتاد هزار زنا . ۷- ب :

کردستی . ۸- ب : کہ هفتاد بار با کسی دیگر . ۹- ب : بیاید .

۱۰- اصل : و هر چنان ؟

و ابوهریره رضی الله عنه روایت کند ، که رسول صلی الله علیه وسلم گفت: یا اباهریره! موی لب راست کن! که چون بنده موی لب راست کند^۱ چون قرآن خواند^۲ فرشتگان بنزدیک آن روند ، و اگر موی لب دراز دارد، بنزدیک آن نروند . و یا اباهریره! ناخن چیده دار! که شیطان بر ناخن دراز نشیند .

و مجاهد^۳ روایت کند، که چون چندروز وحی نیامد، رسول علیه السلام با یاران بنالید . رسول گفت^۴: چگونه وحی آید سوی من؟ که شما موی لب راست نمیکنید و ناخن نمیگیرید^۵! پس رسول علیه السلام گفت: چون طعام خورید، دندان را خلال کنید، که هیچ چیز فرشته را بدتر از آن نباشد^۶، که در میان دندان مؤمن ، چیز طعام^۷ باشد .

و عبدالله ابن عباس رضی الله عنه روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت: چیست که شما بنزدیک من می آید و دندانها زرد و مسواک ناکرده ، و ناخن ناچیده ، و موی لب باز ناکرده^۸؟

مسئله پنجاه و نهم

آنست: که هر که حجامت کند ، طهارتش تباه نشود و نمازش روا بود . و هر که چنین گوید، نمازش روا نباشد^۹ . اما بیاید دانست، که حجامت

-
- ۱- ب: که بنده چون موی لب دارد . ۲- اصل: چون خواند .
 - ۳- رك: پاورقی ص ۲۰۹ . ۴- ب: علیه السلام با یاران گفت . ۵- ب: ناخن
 - بر نمی چینید . ۶- ب: را باز ندارد و ازان بدتر نباشد . ۷- ب: چیزی
 - طعام . ۸- ب: دندانها زرد و مسواک ناکرده و ناخن ناچیده و موی لب
 - پست ناکرده . ۹- ب: طهارتش تباه شود . بعضی از بیگانگان گوید تباه نشود
 - و نمازش روا باشد ، و هر که چنین گوید نمازش روا باشد .

چہ وقت باید کردن؟ و رسول علیہ السلام علی مرتضیٰ را گفت: کہ یا علی! پیرہیز، از اول ماہ تا پانزدہم، کہ ہر روز علت دیگر افزاید. اما از شانزدہم ماہ، تا آخر ماہ، ہر روز بیماری و علت کم گردد. و رسول علیہ السلام گفت: این وصیت جبرئیل است علیہ السلام^۱، کہ آن گفت: حجامت سود ندارد، مگر در ہفدہم ماہ، یا نوزدہم^۲ ماہ، یا بیست و یکم. کہ در روزهای دیگر خون فاسد از تن بیرون میشود^۳. و اندرین سہ روز علت بیرون آید و شفا و برکت در تن آن دراید. و رسول علیہ السلام گفت: بہترین داروہای شما حجامت است^۴.

مسئلہ شصتم

آنست: کہ نماز تراویح سنت است. زیرا نکہ^۵ رسول علیہ السلام گفت: اگر ملازمت کنم، باشد کہ بر امت من رنج رسد. یکشب یا دوشب بیرون آمد. چون خلافت بعمر رضی اللہ عنہ رسید. آن^۶ مسجدها را بقندیلها آراست و نماز تراویح بر پای کرد. و رافضیان گویند: این کار عمر است. پرسیدند: کہ اگر کسی ہمہ شب قرآن خواند فاضلتر یا نماز تراویح باید کردن؟ (گفتند نماز تراویح باید کردن)^۷. و پرسیدند کہ اگر کسی ہمہ شب علم فقہ و تفسیر و حدیث درس کند فاضلتر، یا نماز تراویح؟ گفتند: نماز^۸. پس چون چنین [۱۶۰] باشد، ہر کہ طعن کند، آن ہوادار و ملعون باشد.

- ۱- ب: کہ این وصیت مرا جبرئیل کرده است نگاہ دار تا ترا نفع کند، و حسن بصری رحمہ اللہ روایت کند، از رسول علیہ السلام کہ او گفت. ۲- ب: یا پانزدہم.
- ۳- ب: دیگر خوف باشد از تن بیرون آید و اندرین روزها علت بیرون آید.
- ۴- ب: حجامت کردن است. ۵- ب: زیرا کہ. ۶- ب: بعمر رسید او
- ۷- ب: کسی ہمہ شب قرآن فاضلتر است یا نماز
- ۸- ب: و پرسیدن اگر ہمہ تراویح؟ گفتند. اصل: کلمات بین قوسین ندارد. ۹- ب: پرسیدن اگر ہمہ علم فقہ تفسیر و درس کنند فاضلتر یا نماز؟ گفتند نماز تراویح.

و ازین جا بود ، که عبدالله ابن عباس رضی الله عنه گفت : هر که شب اول ماه رمضان تراویح کند^۱ ، چنانستی که شصت هزار سال مرخدای را عبادت کرده است ، که روزها بروزه و شب بقیام بوده باشد .

و اندر خبر است : که هر که تراویح کند ، حق تعالی فرمان دهد که آنرا کوشکی بنا کنند ، و آن کوشک را چهار در باشد ، بر هر دری هزار کوشک دیگر باشد . هر که یکشب تراویح کند ، این جمله آنرا باشد .

و اندر خبر دیگر است : که هر که نماز تراویح کند^۲ ، بهر رکعتی هزار نیکی در نامه اش^۳ بنویسند ، و هزار بدی پاک کنند ، و هزار درجه بنام (او) بر آرند .

و ابی ابن کعب^۴ روایت کند ، که رسول علیه السلام گفت : که هر که مسجدی بنا کند . حق تعالی فرمان دهد^۵ ، تا هفتاد هزار فرشته از بهر آن آمرزش خواهند ، یا کوشک بنام آن بنا کنند^۶ . و هر که قنديل در مسجد بیاویزد ، حق تعالی فرمان دهد ، تا هفتاد هزار فرشته از بهر آن آمرزش خواهند ، تا آن قنديل در آن مسجد باشد و بهر قطره روغن ده نیکی در نامه اعمال آن نویسند ، و ده بدی پاک کنند^۷ ، و ده درجه بنام آن بر آرند ، و ده بشارت مر آنرا بدهند و چهار هزار حور بنام آن کنند^۸ [۱۶۱] و چهار هزار حله^۹ در آن پوشانند^{۱۰} .

- ۱- ب : که هر که شب اول تراویح کند از رمضان چنانستی ، که هزار سال عبادت کرده باشد که روزها بروزه و شبها بقیام . و هر که تا آخر تراویح کند آنرا کوشک دهند و مر آن کوشک را چهار در باشد و بر هر دری هزار کوشک دیگر باشد تا آخر تراویح این چهار هزار کوشک مر آنرا باشد .
- ۲- ب : نماز تراویح که دارد .
- ۳- اصل : نام اش .
- ۴- رك : یاورقی ص ۱۳۷ .
- ۵- ب : فرماید .
- ۶- اصل : کند .
- ۷- ب : بدی ار نامه اش پاک کنند .
- ۸- ب : بنام او
- ۹- ب : حیلده؟ حله : لباسی که تمام بدن را بپوشاند (المنجد) .
- ۱۰- ب : پوشانند .

پس باید کہ در دعا کردن تقصیر روا نداری ، تا آن در اجابت تقصیر روا ندارد . اما باید کہ دعا از روی نیاز و اخلاص (باشد) و از عجز تقصیر نکند، تا زود تیر دعا بر هدف آید . و اگر دعا در اوقات معینہ کہ محل اجابت دعاست کردہ آید بہتر و فاضلتر خواہد بود . این مقدار بس بود خردمند را
واللہ اعلم .

قمت الرسالة الموسومة^۱ بالسواد الاعظم [۱۶۳] بعون الله العلي

الاکرم . فی تاریخ دوازدهم شهر محرم ، ای حسن و حسین سنہ

۱۱۵۶ ، الف و مائتہ وست و خمسين من الهجرة النبوی

عليه السلام . و کاتبه العبد الضعیف الراجی الی

فضل الله و عنایتہ مثل بن بکر خان بن عمر بن

قاو زبن علی بن . . .

یلوح الخط دہراً فی کتاب

ولکن کاتبه رمیم فی التراب^۲ [۱۶۴] .

۱- اصل : المومہ ؟ ۲- در نسخہ ب جملات از (پس باید تا خواہد بود) نیست و چنانچہ در صفحہ گذشتہ دیدہ شد بر کلمات (قطع رحم خواہند) ختم شدہ است.

تعليقات و فہارس

۴- صورتهای خاص افعال ماوراءالنهری ، که تاکنون هم آثار آن در محاورات عامه آنجا باقی است و لطافت خاصی دارد ، و گاهی در اشعار ما بعد هم بجا مانده است .

مانند :

اگر بندگان بدانند که ایشان خدای را در قیامت نه بینند ، دلهایشان بگداختندی در دنیا و عیش برایشان تلخ شدستی . (ص ۷۴)

که در نسخه ب این دو فعل قدیم را به بگداختی و گشتی تبدیل کرده اند .

مثال دیگر :

هر که مبتدع را سلام کند ، چنانستی که ویران کرد مسلمانی را ، و هر که در روی مبتدع نکرد ، چنانستی که خود را کشتی ، و در خون گرفتار شدستی (ص ۱۳۳) .

و ما اکنون به جای این افعال گوئیم : چنان است یا چنان باشد ، کشته باشد ، و در خون گرفتار شده باشد .

مثال دیگر :

حق تعالی گفت : من ولی ایشانم از پس وفات تو . و اگر نه آنستی که خدای عزوجل ولی ایشان است . اگر نه من از دنیا بیرون شمی با سخت ترین غمی (ص ۱۳۵) .

که اکنون می گوئیم : و اگر نه آن باشد ، بیرون می شدم .

مثال دیگر :

هر که سنتی را زنده کند ، چنانستی که همه مردمان را زنده کردستی (ص ۱۳۶) که امروز به جای آن چنان باشد و کرده باشد می گویند .

مثال دیگر :

اگر ایمان بنده بکاستی ، پس روزگار بر نیامدی ، که ایمان بنده همه از وی بشدی و چون بشودی لابد کفر در آید (ص ۱۱۵) .

و اکنون بجای این افعال : می کاست ، بر نمی آمد ، می شد ، می رفت ، باید نهاد .

مثال دیگر :

اهل گورستان از گورها بر آمدندی و حلقه حلقه نشستندی و حدیث می گفتندی (ص ۴۸)

که در اینجا حال مستمر را در ماضی مستمر آورده است .

مثال دیگر :

راست گفتمی این طاعتها نکرده‌یی ! ولیکن میگفتی و می‌اندیشیدی ، که اگر مال بودی ، حج کردی ! و غزا کردی ! و صدقه دادی ! (ص ۵۵) .
که درینجا صیغ استمراری غائب را برای مخاطب آورده ، و اکنون می‌گردد !
گوییم .

مثال دیگر :

و از گناهان بیرون آید ، چنانکه از مادر زادستی (ص ۱۵۵) .
که به جای آن زاده باشد مروج است .
و چنین افعال در سرتاسر کتاب فراوانند ، مانند گذشته (می‌گذشت) (ص ۵۹)
و کرده شودی (ص ۱۰۲) و غیره .

۳- تکرار افعال و کلمات :

مانند متون قدیم دیگر در تکرار افعال درین کتاب هم فراوان است مانند :
و آنرا بمکان حاجت نیست ، از عرش برتر مکان نیست ، و از اینجا تا تری مرحق
را مکان نیست (ص ۹) .
و هر یکی به آلات شنواست و بناست و گویاست . و آن بی آلات شنواست و بناست و
گویاست (ص ۹) .
که این جمل را اکنون چنین کوتاه سازند : و هر یکی به آلات شنوا و بینا و
گویاست . و او بی آلت شنوا و بینا و گویا باشد .

مثال دیگر :

و کودکانرا بر لوحها که نوشته است و می‌نویسند قرآنت . و امامها به در
محرابها می‌خوانند قرآنت . و این که در دنیا باماست قرآنت (ص ۸۸) .
که این سه جمله را اکنون چنین به یک جمله ناخپص سازند : آنچه کودکانرا
بر لوحها می‌نویسند و یا امامها در محرابها می‌خوانند ، این که در دنیا باماست
قرآنت .

درین جملات پس چندبار تکرار شده :

پس اگر به حقیقت شنید ، به محمد به مجاز آورد ، پس اگر یکی به حقیقت است

درویشی = فقر (ص ۸۷)	درم خریدگان = غلامان (ص ۱۴۸)
ماننده = شبیه (ص ۹)	ناشناخت = مجهول (ص ۱۲۱)
تری = ثری (ص ۹)	کدخدای دین = امام (ص ۱۱۱/۵)
مانند کردن = تشبیه (ص ۱۰۷)	دوگان = مثنی (ص ۱۱۲/۱۱۰)
نبی = قرآن (ص ۸۹)	حال مند = صاحب حال (ص ۷۹)
پساییدن = لمس (ص ۸۹)	سلطانی = قدرت (ص ۴۳)
آبدست و آبدس = وضو (ص ۱۴۸/۱۱۳)	فرمان یافتن = مردن (ص ۳۸/۳۶/۳۲)
ازدون = ماسواء (ص ۸۱)	گروش = عقیدت (ص ۱۰۲)
ناروایی = حرمت (ص ۹۴)	ناگرویدن = بی عقیدتی (ص ۲۶)
	توانگری = غنی (ص ۸۷)

علاوه برین برخی لغات و کلمات و تعابیر لطیفی دارد ، که در سطور ذیل به ترتیب ردیف الفباضبط می شود ، اعداد مقابل کلمات همانست که در صفحات مطبوع بین این علامت [] آمده نه اعدادی که برپیشانی صفحه است .

استوار :	آبدس ۱۱۳
کشتی عمر را استوار کن ۶۰	آبدست ۱۴۸/۱۱۳
استوار گرداند ۱۰۹	آتش زبانه ۷۰
اشک (انیاب) ۳۶	آدینه (روز) ۱۵۴/۴۸
امتان ۱۳۱	نماز آدینه ۱۲۲
انباز ۴۵	آفریده (مخلوق) ۶۱
اینها (جمع این) ۵۶	نا آفریده (نامخلوق) ۶۱/۳۰
باد :	آفریده شدگی ۶۱
برشما باد ۶	آنهایند :
بر تو باد ۳	که ... کرد ، نکرد ۱۱۳
باز نا کرده (موی لب) ۱۵۹	آهک ۹۶
برخاست :	آوردن :
امانتها برخاسته ۴	ایمان آورد ۱۲۵
امر بر نخاست ۱۱۷	ابدالان ۱۱۱/۱۰۷

پیدا و حاضر ۲۰	امر چون بر نخیزد ۱۱۷
پیس ۲۹	امر از محبان بر نخیزد ۱۱۷
پیس ۱۵۴/۱۵۳	بر نا ۴۸
پیغولہ ۳۵	بزہ (گناہ) ۱۳۸-۱۴۳-۱۶۲-۱۶۳
پیغولہ چشم ۷۷	بزہ باشد ۲۴
نافتن :	بزہ خواهد ۱۶۲-۱۶۳
بتافتند (گرم کردند) ۶۳	بزہ کار ۱۵۱-۱۵۸
ترسایان ۲۸-۱۲۱	بسند ۳۷/۶۴
تری (تری) ۹	بسندہ ۱۳۱
تعمنی دادن ۱۲۲	بشدی - بشودی ۱۱۵
تن خویش (از طرف خویش) ۱۲۵	بنسوزد ۱۳۵
توانگری و درویشی ۸۷	بنہای دندان ۱۵۱
تھی دست ۱۶۳	بہر :
جاودانہ ۲۳/۶۲	از بہر آنکہ ۱۳۲
جاویدانہ ۸۵	بی راہان ۱
جدا کند (جان) ۴	بیرون :
چنانستی ۳۳	از مسلمانی بیرون نرود ۱۹
چوب گل ۱۵۲-۱۵۳	از دنیا بیرون شود ۴۷
چگونگی (کیفیت) ۱۲۷	پارسی (زبان) ۱۲۷/۵
بی چون و بی چگونه ۸-۷۳	پای :
حال :	مرا پیش عرش برپای کردند ۵۷
در حال (فوراً) ۴	پس :
حالمند (صاحب حال) ۷۹	از پس وی (عقب) ۱۱/۱۹/۳۰/۱۲۳
خانوں ۱۰۷	پسایید - پسایید ۸۹
خرماستان ۵۷	پست داشتن (موی) ۱۵۶-۱۵۷-۱۵۸
خلفان (کہنہ) ۴۸	پیدا :
خایفتی ۴۳-۶۵-۶۵	پیدا کن (شرح) ۲
خناک (خوشا) ۱۴۰-۱۵۵-۱۵۶	پیدا کردہ آید ۴

ہول :	نبی (قرآن) ۸۹
ہولی ۵۹	نگریستن (دقت) ۶
بہول ۱۰۶	نوحہ کران ۳۳
وارسواہیا ! ۱۰۶	نیک جمال ۷۸
وقت :	ہوا (میل باطل) ۱۵-۱۰-۴-۲
در وقت (فوراً) ۷۶	ہواہا ۱۲۰-۱۰-۴-۱
وقفی ۲۹-۲۸	ہوادار ۱-۳-۱۴-۲۱-۲۵-۵۳-۶۹
یاد کرد آورد ۷۸	۱۱۳
یارا :	ہمیشگی (خلود) ۸۲-۹
نیارد گذشت ۶۸	

جدول مقایسوی فرق

در مسئله (۵۶) ص ۱۲۳ ببعد نامها و عقاید فرق اسلامی آمده ، که برخی از نامها روشن و خواندنی نیست. و در تسمیه برخی فرق هم بین کتب قدیم و جدید و مؤلفان متقدم و متأخر فرقی هست . و ما برای تکمیل فایده این جدول را از روی چند منبع قدیم و جدید ترتیب دادیم :

عدد	نام فرقه درین کتاب	الفرق بین الفرق	ملل و نحل	هفتاد و سه ملت	غیات اللغت
۱	مرجیان	مرجئه	مرجئه	مرجئه	مرجیه
۲	قدریان	قدریه	قدریه	قدریه	قدریه
۳	شمراخیان	شمراخیه		شمراخیه	
۴	ازرقیان	ازارقه	ازارقه		ازرقیه
۵	اخنسیان	اخنسیه	اخنسیه	اخنسیه؛	اخنسیه
۶	ثعلبیان	ثعالیه	ثعلبیه	ثعلبیه	ثعلبیه
۷	بیهسیان	بیهسه	بیهسیه		
۸	میمونیان	میمونیه	میمونیه		میمونیه

غیاث اللغت	ہفتاد و سہ ملت	ملل و نحل	الفرق	نام فرقہ درین کتاب	عدد
		جازمہ		جازمیان	۹
معتزلہ	معتزلہ	معتزلہ	معتزلہ	معتزلہان	۱۰
جبریہ	جبریہ	جبریہ	جبریہ	جبریہان	۱۱
باطنیہ		باطنیہ	باطنیہ	باطنیان	۱۲
				لمبزلہان	۱۳
		جعفریہ	جعفریہ	جعفریان	۱۴
		حنفیہ	حنفیہ	حنفیان	۱۵
				کنیفیان	۱۶
				مصوریان یا صوریان	۱۷
	مشبہ	مشبہ	مشبہ	مشبہان	۱۸
				جدیان	۱۹
حسبہ				حسبیان	۲۰
کوزیہ				کوزیان	۲۱
		زیادہ صفریہ	زیادہ	زیادیان	۲۲
	سارقہ			سارقیان	۲۳
زیدیہ		زیدیہ	زیدیہ	زیدیان	۲۴
جہمیہ	جہمیہ	جہمیہ	جہمیہ	جہمیان	۲۵
شاکہ				شاکیان	۲۶

عدد	درین کتاب	الفرق	ملل و نحل	ہفتاد و سہ ملت	غیاث اللغت
۲۷	میلیان				
۲۸	قولیان				
۲۹	رمادیان؟				
۳۰	شادکیان	شادکانیہ			
۳۱	الجوشویان؟				
۳۲	بیتیان؟				
۳۳	میانیان؟	مامونیان			
۳۴	سفیانیان		سفیانیہ		
۳۵	حروریان	حروریہ		حروریہ	
۳۶	عباسیان		عباسیہ		عباسیہ
۳۷	حشویان		حشویہ		حشویہ
۳۸	معروفیان				
۳۹	مجهولیان	مجهولیہ	مجهولیہ		
۴۰	مہاجرین				
۴۱	خازمیان	خازمیہ	خازمیہ	خازمیہ	خازمیہ
۴۲	معدوریان				
۴۳	متولیان	متأولہ			
۴۴	موریان؟			اموریہ	

عدد	درين كتاب	الفرق	ملل و نحل	هفتاد و سه ملت	غياث اللغت
۴۵	رقوقيان ؟	مرقونيه ؟	ذقوليه ؟		
۴۶	تايبان				
۴۷	مفنيان ؛ لفظيان ؛				لفظيه
۴۸	مسلميان	مسلميه			
۴۹	اعضائيان ؛ اقليان ؛				فكريه
۵۰	فكريان				
۵۱	وارديان				وارديه
۵۲	فاطميان ؛ ساطيان ؛				
۵۳	شافيان ؟				
۵۴	مستغنيان ؟				
۵۵	طفيليان				
۵۶	فدائيان				
۵۷	مفروغيان			مفروعيه	
۵۸	ملحونيان ؟				
۵۹	ثانيتان ؟	ثماميه	ثماميه		
۶۰	غالبيان ؟		غالبان ؟		
۶۱	مقاماتيان ؟				
۶۲	شوقيان ؟				

عدد	درین کتاب	الفرق	ملل و نحل	ہفتاد و سہ ملت	غیاث اللغت
۶۳	بہمیان ؟	بہشمیہ	بہشمیہ		بحثیہ
۶۴	سیانیان ؟	شیبانیہ	شیبانیہ		
۶۵	قیفیان ؟				
۶۶	امریان ؟				
۶۷	وہمیان			وہمیہ	وہمیہ
۶۸	مسویان مستویان ؟			متوسمیہ	
۶۹	کلامیان		کلامیہ		
۷۰	جبلیان ؟	جمائیہ	جبائیہ		
۷۱	شیعیان	شیعہ	شیعہ	شیعیہ	شیعہ
۷۲	کرامیان	کرامیہ	کرامیہ	کرامیہ	
۷۳	سنیان و جماعتیان	اہل السنہ و الجماعہ	اہل سنت	سنیہ	سنت و جماعت

کشف متن کتاب

نامهای مردمان - جایها - فرقه‌ها - کتابها - اقوام

شماره صفحات بر اساس نسخه خطی در اینجا ذکر شده است که در متن

حاضر بین این علامت [] آمده است

۱۰۸/۱۰۷/۱۰۶/۷۲/۶۸/۶۷/۶۶

۱۲۸

ابوبکر بن اسماعیل ۱۱۱

ابوبکر الاسکاف ۱۱۱

ابوبکر الاصم ۱۱۱

ابوبکر المالیه ۱۱۱

ابوبکر واسطی ۱۱۱

ابوبکر وراق ۱۱۱/۱۵۱

ابوبکره ۱۰۸

ابوحفص صغیر بخاری ۱۱۰

ابوحسن کرخی ۱۱۳

ابوحسن النقاد ۱۱۱

ابوحنیفه عمار (امام) ۶/۲۸/۹۶/۱۰۶

۱۱۰

آدم (ع) ۹/۲۹/۵۴/۸۲/۹۳/۱۲۲/۱۲۷

آصف بن برخیا (وزیر) ۷۵

ابراهیم (ع) ۲۹/۵۴/۱۵۱

ابراهیم ادهم ۱۱۱

ابراهیم خواص ۸۰

ابراهیم سمرقندی ۱۱۱

ابراهیم بن محمد (صلعم) ۳۶

ابراهیم نخعی ۱۱۰

ابن ابی لیلی ۷۳

ابو احمد بن عیاضی ۱۱۱

ابو احمد بن محمد بزاز ۱۱۱

ابو امامه باهلی ۱۰۸/۱۴۵

ابو ایوب انصاری ۱۰۸

ابوبکر (صدیق خلیفه) ۵/۹/۵۵/۶۴/۶۵

احمد بن ابراہیم ضریر ۱۱۱	ابودرداء ۱۰۸
احمد برم ۱۱۱	ابوذرقاری ۱۵۵/۱۰۸/۳۵/۳۱
احمد بن جعفر ۱۱۰	ابوزکریا ۱۱۱
احمد حرب نشابوری ۱۱۰	ابوسعید خدری ۱۴۴/۱۶
احمد حفص ۱۱۰	ابوسلمہ ۱۰۶
احمد حنبل (امام) ۳۳/۳۲	ابوسلیمان جوزجانی ۱۱۱
احمد خضروبیہ ۱۱۱	ابوشہاب ۱۵۰
احمد بن محمد قاضی ۱۲۹	ابوطلحہ ۵۰
احمد نصرعتکی ۱۱۱	ابوعبدالوہمن ابی لیث ۱۱۱
اخنسیان (فرقہ) ۱۲۶/۱۲۴	ابوعبید ۱۱۱
ادریس (ع) ۵۴/۲۹	ابوعبیدۃ جراح ۱۰۷/۶۴/۳۱
ارقم بن ارقم ۱۰۸	ابوعتیان الزاهد ۱۱۱
ازرقیان ۱۲۶/۱۲۴	ابوعمران ۱۱۱
اسرائیلیہ (فرقہ) ۱۲۱	ابوعمر ضریر ۱۱۱
اسرافیل ۱۶	ابوالقاسم حکیم سمرقند (مؤلف کتاب) ۲/۱
اسلم الزاهد ۱۱۱	۱۲۳/۱۲۱/۱۱۱
اسماعیل (سامانی) ۱	ابوالقاسم صفار ۱۱۱
اسماعیل بن سعد الساعدین ۱۴۲	ابولیث سمرقندی (فقیہ) ۱۵۰/۱۱۰
اسود ۶۹	ابومحذورہ الموزن ۱۰۸
اسود بن خلف ۱۰۸	ابو محمد بن عبداللہ مروزی ۲
اسود بن یزید ۱۰۸	ابوموسیٰ الاشعری ۱۵۶/۱۰۸
اصحاب الکھف ۷۶	ابونجیح سلمیٰ ۱۰۸
اعضایان (فرقہ) ۱۲۸	ابوہریرہ ۱۲۰/۱۱۵/۶۱/۶۰/۴۶/۳۰
اعمش ۱۵۰	۱۵۳/۱۴۸/۱۴۷/۱۴۵/۱۴۳/۱۳۳
اقلیان (فرقہ) ۱۲۴	۱۶۲/۱۵۹/۱۵۶
الجوشیان (فرقہ) ۱۲۴	ابویعقوب الابداد ۱۱۱
امریان (فرقہ) ۱۲۵	ابویوسف (امام) ۱۱۰
انجیل (کتاب) ۱۲۸/۲۹/۱۷	ابی بن کعب ۱۶۱/۱۳۵/۱۰۸

جابر بن عبد اللہ ۱۰۸	انس بن مالک ۱۴۳/۱۳۶/۱۰۸/۴۶/۳۰
جازمیان (فرقہ) ۱۲۶/۱۲۴	۱۶۳/۱۵۸/۱۵۵/۱۵۴/۱۴۶/۱۴۴
جبرئیل ۵۴/۵۲/۴۶/۴۵/۳۹/۱۷/۱۶	انس ابن الیمان ۱۰۸
۱۲۸/۸۹/۸۸/۸۷/۷۷/۶۵/۵۸	اوس بن ابی اوس ۱۰۸
۱۵۹/۱۵۲/۱۴۸	اہل توحید ۱۲۱
جبریان (فرقہ) ۱۲۶/۱۲۴/۹۴	اہل سنت و جماعت ۱۲۲/۹۶/۹۴/۱۸ وغیرہ
جبلیان (فرقہ) ۱۲۵	ایاس بن بکیر ۱۰۸
جریر ابن عبد اللہ ۱۰۸	ایاس ابن سلمہ ۱۳۸
جزوم (مرکب) ۵۴	ایوب السختیانی ۱۱۰
جعفریان (فرقہ) ۱۲۴	بازان ۱۱۰
جعیدیان (فرقہ) ۱۲۷/۱۲۴	باطنیان (فرقہ) ۱۲۶/۱۲۴
جمحی (فرقہ) ۹۶/۷۴/۶۳/۶۱	براق (مرکب) ۵۴/۵۳
جہمیان (فرقہ) ۱۲۷/۱۲۴/۱۲۱/۹۶	بغداد ۶
جہودان ۱۵۷	بلال ۱۰۸
حانم اصم ۱۱۱	بلتیان (فرقہ) ۱۲۴
حارث ابن قدام ۱۰۸	بہیمیان (فرقہ) ۱۲۵
حارثہ ۱۰۸	بیت المقدس ۱۴۷/۶۸/۵۴/۵۳
حامد اللغاف ۱۱۱	بیہسیان (فرقہ) ۱۲۶/۱۲۴
حذیفہ الیمان ۱۰۸	تایبان (فرقہ) ۱۲۴
حروری - حروریان (فرقہ) ۱۲۴/۱۱۸/۲۱	تایید (مرکب) ۵۴
حساد بخاری ۱۱۱	ترسا - ترسایان ۱۵۷/۱۲۱/۲۸
حسیان (فرقہ) ۱۲۴	ترك ۱۲۱
حسن بن علی (امام) ۱۰۸/۳۵	نوراء ۱۲۸/۵۲/۲۹/۱۷
حسن بصری ۱۳۶/۱۳۵/۱۰۹/۷۵/۵۶	ثابت بنانی ۱۱۰
۱۶۳/۱۴۶/۱۴۳/۱۵۲/۱۳۹/۱۳۸	ثانیتان (فرقہ) ۱۲۵
حسن بن زیاد ۱۱۰	ثعلبیان (فرقہ) ۱۲۴
حسین بن علی (امام) ۱۰۸/۳۵	جابر ۱۶۳
حسین منصور حلاج ۸۰	جابر بن سمرہ ۱۰۸

رمادیان (فرقہ) ۱۲۴	حسین واسطی ۱۱۱
روم ۱۲۱	حشویان (فرقہ) ۱۲۴
زبور (کتاب) ۱۲۸/۱۷	حفصہ ۱۰۸
زبیر ۱۰۷/۶۴	حقیقیان (فرقہ) ۱۲۷
زفر ۱۱۰	حمید طویل ۱۵۰
زنکیان ۱۲۱	حنفیان (فرقہ) ۱۲۷/۱۲۴
زکریا (ع) ۷۶	خازمیان (فرقہ) ۱۲۴
زیادیان (فرقہ) ۱۲۴	خاقان ۱۲۱
زید بن اسلم ۱۳۶	خالد بن بقی ۱۳۷
زیدیان (فرقہ) ۱۲۷/۱۲۴	خباب الارت ۱۰۸
سارقیان (فرقہ) ۱۲۴	خراسان ۱۲۹/۱۱۲/۵/۱
ساریش ۷۶	خزر ۱۲۱
ساطوخ ۱۲۰	خضر ۸۰
ساطیان (فرقہ) ۱۲۵	خلج ۱۲۱
سدرۃ المنتھی ۱۵۴/۶۸/۵۴	خلف بن ایوب ۱۱۰
سعدابی وقاص ۱۰۷/۶۴/۳۴	خوارج - خارجی (فرقہ) ۱۲۶/۲۱
سعید بن جبیر ۱۴۶/۱۴۱/۱۳۹	دادنوس ۷۶
سعید بن زید ۱۰۷	داؤد (ع) ۱۱۰/۵۸
سفیان ۱۲۸/۱۲۵	داؤد بن معاذ ۱۱۰
سفیانیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۴	دقیانوس ۷۷/۷۶
سفیان ثوری ۲۸	دھری - دھریان ۱۲۶/۱۰۴
سفیان عیینہ ۱۳۹	ذوالنون مصری ۱۱۱
سفید جامہ (فرقہ) ۱۰۴	رافع بن خدیج ۱۴۰
سلمان فارسی ۱۰۸/۶۹/۳۰	رافضی - رافضیان - روافض (فرقہ) ۲۵/۱۸
سلیمان (ع) ۷۵/۵۴	۱۶۰/۱۲۸
سنان ابن سنان ۱۰۸	ربیع بن خیشم ۱۱۰
سنت وجماعت (فرقہ) ۱۴۶-۱۳۶-۱۳۵-۱۱۸	رفرف (مرکب) ۵۴
(رجوع باہل سنت)	رفوقیان (فرقہ) ۱۲۴

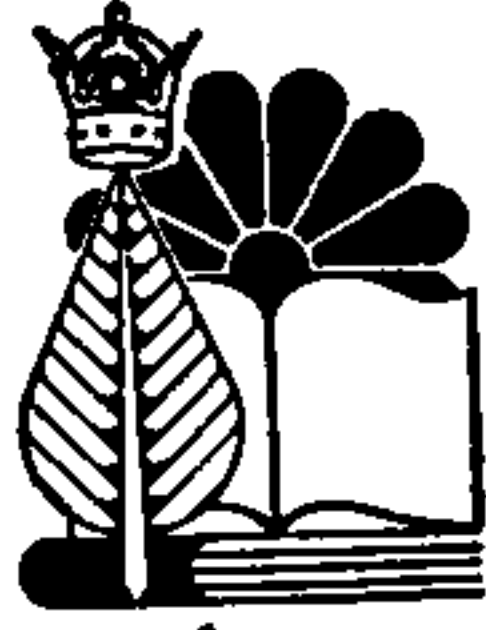
طلحہ ۱۰۷/۶۴	سواد الأعظم (نام این کتاب) ۱۶۳/۱۰/۶/۱
طیب ابن محمد (صلعم) ۳۶	سہل بن سعد ۱۰۸
قامر بن ربیعہ ۱۰۸	سہلیہ بن عمار یاسر ۱۰۸
غایشہ ۱۳۴/۱۰۸/۱۰۷/۱۰۶	سیانین (فرقہ) ۱۲۵
عبادہ بن بشر ۱۰۸	سیغان ۱۱۰
عبادہ بن صامت ۱۰۸	شاذان ۱۱۰
عباس بن ابی ربیعہ ۱۰۸	شادکیان (فرقہ) ۱۲۴
عباس بن عبدالمطلب ۱۲۷	شافعیان ۱۲۵/۹۶
عباسیان (فرقہ) ۱۲۴	شداد حکیم ۱۱۰
عبدالله بن ابی جعفر ۱۳۳/۱	شریح ۱۱۰
عبدالله ابن جعفر ابن حفص ۱۱۱	شقیق ابراہیم ۱۱۱
عبدالله انطاکی ۱۱۱	شمراخیان (فرقہ) ۱۲۴
عبدالله ابن جواد ۱۰۸	شوقیان (فرقہ) ۱۲۵
عبدالله بن زید ۱۰۸	شیبہ ابن عثمان ۱۰۸
عبدالله بن سلمویہ ۱۱۰	شیث بن آدم ۲۹
عبدالله بن سفیان ۱۰۸	شیغان ۱۲۷/۱۲۵
عبدالله من شداد ۱۰۸	صالح (ع) ۵۴
عبدالله بن عباس ۵۱/۴۹/۳۴/۱۶/۱۵/۱۳	صالح ۴۹/۴۸
۱۴۷/۱۴۴/۱۴۰/۱۳۵/۱۲۳/۶۲	صالح الاسود ۱۱۱
۱۶۰/۱۵۹/۱۵۱	صالح مری ۱۱۱
عبدالله بن عمر ۱۴۶/۱۴۱/۱۳۸/۱۲۸/۲۸	ضفاتیان (فرقہ) ۱۲۸
عبدالله مبارک ۱۳۹/۱۱۰	ضفوان ابن امیہ ۱۰۸
عبدالله مخزومی ۱۰۸	ضوریان (فرقہ) ۱۲۴
عبدالله بن مسعود ۱۰۶/۹۰/۶۳/۶۰/۳۱	ضہیب زومی ۲۳
۱۴۵/۱۴۲/۱۳۶/۱۰۸	ضحاک (راوی حدیث) ۱۳۵
عبدلی کرام ۱۳۰/۱۲۹	طاہر ابن محمد (صلعم) ۳۶
عبدالرحمن بن جبر ۱۰۸	طفیل ابن حارث ۱۰۸
عبدالرحمن بن صفوان ۱۰۸	طفیلیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۵

عمر بن عبدالعزیز ۱۳۸/۱۱۰	عبدالرحمن بن عوف ۱۰۷/۶۴/۳۱
عمران الحسین ۱۰۸	عبدالملك بن مسلم ۱۳۵
عمر كالمهاد ۱۱۱	عتبه بن سعيد ۱۳۸
عون ابن عبدالله ۱۱۵/۱۱۰	عتبة الغلام ۱۱۱
عیسی (ع) ۱۰ / ۲۹ / ۴۵ / ۴۹ / ۵۴ / ۷۶	عثمان بن عفان ۵ / ۹ / ۶۴ / ۶۵ / ۶۶ / ۶۷
۸۸ / ۷۷	۱۲۸ / ۱۰۷ / ۹۰ / ۶۹ / ۶۸
غالبیان (فرقه) ۱۲۸ / ۱۲۵	عثمان ابن طلحه ۱۰۸
فاطمه زهراء ۱۲۸ / ۱۰۸ / ۳۵	عدی بن حاتم ۱۰۸
فدائیان (فرقه) ۱۲۵	عراق ۱۱۲
فرعون ۳۸	عروه ابن رویم ۱۳۳
فرقان (قرآن) ۱۷	عزت (مركب) ۵۴
فضیل عیاض ۱۳۹ / ۱۱۱	عصام بن یوسف ۱۱۰
فكریان (فرقه) ۱۲۸ / ۱۲۴	عقبه بن عامر ۱۳۶ / ۱۰۸
قاسم بن محمد (صلعم) ۳۶	عقل (انواع آن) ۸۱ / ۸۲
قتادة الانصاری ۱۰۸	عطاء ابن ابی رباح ۱۱۰
قثم بن عباس ۱۰۸	عكاشه ابن محسن ۱۰۸
قدام ابن مظعون ۱۰۸	عكرمه ۱۰۸
قدرت (مركب) ۵۴	علقمه ۱۱۰
قدریان (فرقه) ۱۴۰ / ۱۲۵ / ۱۲۴ / ۹۵ / ۹۴	علی بن ابی طالب ۵ / ۹ / ۳۵ / ۳۹ / ۶۴ / ۶۵
قرمطی ۱۰۴	۱۲۷ / ۱۲۶ / ۱۰۷ / ۷۰ / ۶۹ / ۶۷ / ۶۶
قطمیر ۷۷	۱۵۹ / ۱۵۸ / ۱۵۳ / ۱۲۸
قولیان (فرقه) ۱۲۴	علی بن اسحاق ۱۱۰
قیفیان (فرقه) ۱۲۵	علی بن حسین ۱۱۰
کرامی - کرامیان (فرقه) ۱۲۸ / ۱۲۵ / ۹۶	علی ابن حکیم ۱۱۰
۱۲۹	علی ابن السغدی ۲
کرخی ۱۰۷	عمر بن اعجالان ۱۱۱
کسناطوس ۷۶	عمر بن خطاب ۵ / ۹ / ۳۷ / ۶۴ / ۶۵ / ۶۶
کعب الاحبار ۵۱ / ۱۱۰ / ۱۶۳	۱۶۰ / ۱۲۸ / ۱۰۷ / ۷۰ / ۶۸

مدینہ ۱۴۸/۱۴۷/۱۳۰/۶۶	کعبہ ۱۴۷/۸۰/۷۹
مرجئی - مرجیان (فرقہ) ۱۲۵/۱۲۴/۱۱۶	کلامیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۵/۱۲۴
۱۲۹	کنیفیان (فرقہ) ۱۲۷/۱۲۴
مریم ۷۶/۷۵	کوزیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۴
مسلمیان (فرقہ) ۱۲۴	کیسان ۱۰۸
مستغنیان (فرقہ) ۱۲۵	لسادلوس ۷۶
مشہیان - مشبہہ ۱۲۴/۹۸	لعبہ (نام حور) ۶۱
مثل بن مکرخان (کاتب کتاب) ۱۲۷/۱۶۴	لفظیان (فرقہ) ۱۲۸
مصوریان (فرقہ) ۱۲۷	لمیزلیان ۱۲۶/۱۲۴
مطیع ابن اسود ۱۰۸	ماروت ۲۰
معاذ بن جبل ۱۳۹/۱۰۸/۱۰۱/۳۱	ماسوق ۱۲۰
معاذ النسفی ۱۱۱	ماکوخ ۱۲۰
معتزلی - معتزلیان (فرقہ) ۵۵/۳۳/۲۷/۲۱	مالک دینار ۱۱۰
۱۲۴/۷۴	مامون (خلیفہ) ۳۳
معدوریان (فرقہ) ۱۲۴	مانوق ۱۲۰
معراج (مرکب) ۵۴	ماوراءالنہر ۵/۱
معروفیان (فرقہ) ۱۲۴	متولیان (فرقہ) ۱۲۵/۱۲۴
معان ۱۳۰/۱۲۱/۹۳	مجاہد ۱۵۹
معنیان (فرقہ) ۱۲۴	مجهولیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۴
مفروغیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۵	محمد (صلعم) در اکثر صفحات
مقاماتیان (فرقہ) ۱۲۵	محمد بن اسلم ۱۲۹/۱۰۸
مکحول نامی ۱۸	محمد بن جعفر صادق ۱۱۰
مکلیما ۷۶	محمد بن حارث ۱۰۸
مکہ ۱۲۸	محمد بن حسن ۱۱۰/۳۰
ملکانیہ (فرقہ) ۱۲۱	محمد بن سلام (ابونصر) ۱۱۱
ملحونیان (فرقہ) ۱۲۵	محمد بن سلمہ ۱۱۱
ملکوس ۷۶	محمد بن قابیل ۱۱۰
منظراعلی ۵۴	محمد کرام ۱۲۹
منکر و نکیر ۱۵۸/۴۳/۳۸/۳۷/۳۵	محمد بن کعب قرظی ۱۱۰/۱۰۷
موسی (ع) ۸۴/۷۲/۲۹/۲۰/۱۰	محمد منکدر ۱۱۰
موسی بن کبیر ۱۱۴	محمد بن موسی فقیہ ۱۳۰
مہاجرین ۱۲۸/۱۲۴	محمد بن واسع ۱۱۰

وایل بن حجر ۱۰۸
 وقعی (فرقہ) ۲۹/۲۸
 وهب بن منبه ۱۱۰/۸۲/۳۲
 وهمیان (فرقہ) ۱۳۵
 هاروت ۲۰
 هشام ابن حسان ۱۴۳
 یاجوج و ماجوج ۱۲۰
 یحییٰ بن اکثم ۳۲
 یحییٰ بن معاذ ۷۴
 یملیخا ۷۶
 یوانوس ۷۶
 یوسف عراقی ۱۱۱

میانیان (فرقہ) ۱۲۴
 میریان (فرقہ) ۱۲۴
 میکائیل ۶۵/۱۶
 میلیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۴
 میمونہ ۱۰۸/۱۰۷
 میمونیان (فرقہ) ۱۲۶/۱۲۴
 ناجیان (فرقہ) ۱۲۵
 نبطیان (فرقہ) ۱۲۱
 نستوریہ (فرقہ) ۱۲۱
 نعیم ابن سلام ۱۰۸
 نوح (ع) ۵۴/۳۸
 نوح بن منصور (سامانی) ۵
 واردیان (فرقہ) ۱۲۸/۱۲۵

اتشارات بنیاد فرهنگ ایران
۷۳

اتشارات بنیاد فرهنگ ایران

منتشر کرده است

۲۴- تاریخ زبان فارسی ۵۰ ریال	۱- تفسیر قرآن پاک (چاپ عکسی) ۲۰۰ ریال
۲۵- منظومه درخت آسوریک ۱۵۰ ریال	۲- الابنیه عن حقایق الادویه ۴۰۰ ریال
۲۶- فرهنگ پهلوی به فارسی ۳۰۰ ریال	۳- فرهنگ اصطلاحات نفت ۴۰۰ ریال
۲۷- ترجمه اخبار الطوال ۲۵۰ ریال	۴- ترجمه صورة الارض ۲۰۰ ریال
۲۸- تاریخ بیداری ایرانیان بخش ۱، ۳۰۰ ریال	۵- ترجمه تاریخ طبری ۶۰۰ ریال
۲۹- فرهنگ هزوارشهای پهلوی ۴۰۰ ریال	۶- سفرنامه ابن فضلان ۱۵۰ ریال
۳۰- خوابگزاری ۳۰۰ ریال	۷- شمارنامه ۱۵۰ ریال
۳۱- فتوح البلدان ۳۰۰ ریال	۸- استخراج آبهای پنهانی ۶۰ ریال
۳۲- داستهای دل انگیز ادبیات فارسی ۲۰۰ ریال	۹- نظری به فلسفه «ملاصدرا» ۱۰۰ ریال
۳۳- عقاید و رسوم عامه مردم خراسان ۳۵۰ ریال	۱۰- کتاب الاغراض الطیبه ۲۰۰ ریال
۳۴- ناصر خسرو و اسماعیلیان ۲۵۰ ریال	۱۱- وزن شعر فارسی ۱۰۰ ریال
۳۵- داستانهای دل انگیز (جیبی) ۳۰ ریال	۱۲- ترجمه میزان الحکمه ۱۵۰ ریال
۳۶- ضمیمه: درس تاریخ زبان فارسی ۵۰ ریال	۱۳- دستور الوزراء ۳۰ ریال
۳۷- زین الاخبار ۵۰۰ ریال	۱۴- یواقیت العلوم ۱۵۰ ریال
۳۸- ترجمه مفاتیح العلوم ۲۵۰ ریال	۱۵- السامی فی الاسامی ۵۰۰ ریال
۳۹- سفرنامه ارمنستان و مازندران ۲۵۰ ریال	۱۶- تفسیر قرآن کریم ۵۰۰ ریال
۴۰- مفتاح النجات ۲۵۰ ریال	۱۷- واژه نامه بندهش ۵۰۰ ریال
۴۱- دستور زبان فارسی میانه ۳۰۰ ریال	۱۸- تحریر تاریخ و صاف ۲۰۰ ریال
۴۲- التصفیه فی احوال المتصوفه ۳۵۰ ریال	۱۹- بهجت الروح ۷۰ ریال
۴۳- یادداشت های سیاسی علاء الملک ۱۵۰ ریال	۲۰- المرقاة ۲۵۰ ریال
۴۴- آیین شهرداری (معالم القرية) ۱۵۰ ریال	۲۱- تاریخ پیامبران و شاهان ۱۵۰ ریال
۴۵- زبان شناسی و زبان فارسی شمیزی ۸۰ ریال	۲۲- شرح کتاب التعرف لمذهب التصوف ۳۰۰ ریال
سلفن ۱۰۰ ریال	۲۳- ترجمه رسوم دارالخلافة ۱۰۰ ریال

- ۵۳ - کتابشناسی ایران ۳۵۰ ریال
 ۵۴ - مسافرت به ایران ۲۰۰۰ و ۱۵۰۰
 و ۱۲۰۰ ریال
 ۵۵ - پرده‌هایی از شاهنامه ۱۰۰۰ ریال
 ۵۶ - همای و همایون ۱۵۰ ریال
 ۵۷ - تفسیر قرآن پاک (چاپ سربی) ۱۰۰ ریال
 ۵۸ - قوس زندگی منصور حلاج ۱۰۰ ریال
- ۴۶ - تاریخ گیلان و دیلمستان ۳۵۰ ریال
 ۴۷ - طریق قسمت آب قلب ۲۰۰ ریال
 ۴۸ - مجموعه مقالات ایران شناسان ۲۰۰، ۳۵۰ ریال
 ۴۹ - یونانیان و بربرها ، جلد دوم ۱۵۰ ریال
 ۵۰ - نامه‌های شاه اسماعیل صفوی ۲۵۰ ریال
 ۵۱ - الايضاح عن اصول صناعة المساح ۲۵۰ ریال
 ۵۲ - سمک عیار ، جلد اول ۲۰۰ ریال

منتشر می‌کند :

- ۱- تاریخ بیداری ایرانیان (مقدمه)
 ۲- مخارج الحروف
 ۳- الباغه
 ۴- واژه‌نامه مینوی خرد
 ۵- فتوت‌نامه
 ۶- ترجمه صورالکواکب
 ۷- ترکستان‌نامه
 ۸- هداية المتعلمين في الطب
 ۹- شیراز‌نامه
 ۱۰- فرهنگ اصطلاحات کشاورزی و دامپروری
 ۱۱- سمک عیار ، جلد دوم
 ۱۲- سمک عیار جلد سوم
 ۱۳- رساله سرحدیه
 ۱۴- تفسیر کمبریج
 ۱۵- لمعة السراج
 ۱۶- قانون الادب
 ۱۷- وقوع گوئی در شعر فارسی
 ۱۸- کانی‌شناسی
 ۱۹- فرهنگ ادبیات فارسی
 ۲۰- ترجمه تقویم الصحه
 ۲۱- ترجمه انگلیسی بهجت‌الروح
 ۲۲- فرهنگ ترکی به فارسی
 ۲۳- تاریخ بیداری ایرانیان (بخش دوم)
- ۲۴- تاریخ بیداری ایرانیان (بخش سوم)
 ۲۵- تاریخ رویان
 ۲۶- تحفة البهادر
 ۲۷- دستورالخوان
 ۲۸- کتاب شناسی ایران ، جلد دوم
 ۲۹- تقویم البلدان
 ۳۰- فدائیان
 ۳۱- نادر‌نامه
 ۳۲- بدایع الوقایع
 ۳۳- فرهنگ ادبیات فارسی
 ۳۴- فرهنگ اسدی
 ۳۵- تحریر شرح کتاب‌التعرف
 ۳۶- ترجمه السواد الاعظم
 ۳۷- منشأ الانشاء
 ۳۸- ترجمه البدء والتاریخ
 ۳۹- دیانت زردشتی
 ۴۰- رسایل خواجه عبدالله انصاری
 ۴۱- تاریخ زبان فارسی
 ۴۲- اورارتو
 ۴۳- فرهنگ اصطلاحات حسابداری
 ۴۴- نامنامه یوستی
 ۴۵- احصاء العلوم

